

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Дінтану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия Религиоведение

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Religious Studies

№1 (37)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

KazNU Science · Қауу Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ №1 (37) наурыз

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

29.07.2015 ж. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Қуәлік №15490-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Байжума С. (Қазақстан)

Тел.: +7 700 789 0987

E-mail: sametbaizhuma@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Абжалов С.Ө., филос.ғ.к., қауымд. профессор – ғылыми редактордың исламтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., доцент – ғылыми редактордың дінтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Мейрбаев Б.Б., филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Құрманәлиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әлжанова Н.Қ., PhD, аға оқытушы (Қазақстан)

Сатершинов Б.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Затов Қ.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Муминов Ә.Қ., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Демеуова А.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Луснан Турсеску, Конкордиа университетінің профессоры, PhD, дінтанушы (Канада)

Луиза Райан, Шеффилд университетінің профессоры, дінтанушы (Ұлыбритания)

Мухаметшин Р.М., саяс.ғ.д., профессор (Ресей)

Мухетдинов Д.В., саяс.ғ.к., теол.ғ.д., профессор (Ресей)

Челеби И., Мармара университетінің профессоры, исламтанушы (Туркия)

Хизметли С., PhD, профессор (Қазақстан, Түркия)

Алиева Зохра, PhD, Әзірбайжан ҰҒА қауымд. профессоры (Азербайджан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбі Д., магистр (Қазақстан)

Дінтану сериясы журналында қоғам үшін өзекті діни мәселелерді арқау еткен зерттеулер жарияланады.

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 29 11

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Ұлжан Молдашева

ИБ 15305

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 9 б.т. Тапсырыс №615.

Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Ш. Керім* , Е. Нусипбаев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ. Қазақстан

*e-mail: kerim-1962@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ИСЛАМИ УАҒЫЗҒА ҚОЛДАНУ

Цифрлану үдерісі мұсылмандардың рухани өміріне дендеп кіруде. Қазіргі уақытта жастардың діндарлық әлеуметтенуінде интернеттің тигізіп отырған ықпалы үлкен. Кибер кеңістіктегі ислам дініне қатысты контенттер мен сегменттер жетерлік. Әлеуметтік желілер көп қырлы қызметімен қоғамға көптеген өзгерістер әкелуде. Мақалада әлеуметтік желіні ислам дінін уағыздау үшін пайдалану Қазақстан контекстінде мысалдармен дәйектеле зерделенеді. Зерттеуде әлеуметтік желідегі уағыздың мән-маңызын, қарқынды даму барысы, өзіндік ерекшеліктері, форматтары, профильдері және танымал уағызшылар өзек болды. Тұжырымдар әлеуметтік желілерден жиналған контенттер мен материалдар, уағызшылар және дін қызметкерлерімен тікелей кездесіп, сұхбаттасудан алған мәліметтер негізінде жасалды. Уағыз ислам дискурсындағы басты ұстындар санатындағы дағуат амалы болып есептеледі. Үгіт-насихат жүргізу діни құндылықтарды таратып, дәріптеп, оны қоғамға сіңіру жолында үлкен маңызға ие. Елімізде уағызшылар, діни қызметкерлер, имамдар интернетті діни құндылықтарды насихаттайтын құрал етіп кеңінен пайдалануда. Қазақстандағы уағызшылар аудиториясын кеңейту үшін YouTube, Facebook, TikTok пен Instagram сияқты интернет желілерін үгіт-насихат жүргізу үшін белсенді қолданып келеді. Әлеуметтік желілердегі уағыздардың ауқымы, тақырыбы мен мазмұны ауқымды әрі әртүрлі. Әлеуметтік желіні исламды насихаттау үшін қолданылатын заманауи технологиялық әдіс-тәсілдер күн сайын толығып, қанат жаюда. Виртуалды кеңістіктегі исламның нақты көріністерін саралаған зерттеу теориялық және тәжірибелік тұрғыдан құнды.

Түйін сөздер: уағыз, дағуат, әлеуметтік желі, YouTube, TikTok, Instagram, Facebook.

Sh. Kerim*, Y. Nussipbayev

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kerim-1962@mail.ru

Using Social Media for Islamic Preaching

Digitization process is also entering the spiritual life of Muslims. At present, the influence of the Internet on religious socialization of young people is great. The content and segments of Islamic religion in cyberspace are diverse and abundant. Social networks are bringing modernization and changes to society with their multifaceted activities. The article examines the use of social networks for Islamic preaching in the context of Kazakhstan with examples. The study focused on the importance of preaching on Social Medias, the rapid development process, its own characteristics, format, profiles, and popular preachers. Concepts were created based on the content and materials collected from Social Medias, direct meetings and interviews with preachers and religious workers. Sermon is one of the main principles of Islamic discourse, it is important in spreading, glorifying and establishing religious values. In our country, preachers, priests, and imams widely use the Internet as a tool for promoting religious values. To expand their audience preachers in Kazakhstan are actively using YouTube, Facebook, TikTok and Instagram, etc. platforms in propaganda. The scope, topic and content of sermons on Social Medias are wide and varied. Modern technological methods used to promote Islam on Social Medias are increasing every day. Research that differentiates the actual manifestations of Islam in virtual space is valuable from a theoretical and practical point of view.

Key words: sermon, Da'wah, Social Media, YouTube, TikTok, Instagram, Facebook.

Ш. Керім*, Е. Нусипбаев

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: kerim-1962@mail.ru

Использование социальных сетей для исламской проповеди

Процесс цифровизации входит и в духовную жизнь мусульман. В настоящее время влияние Интернета на религиозную социализацию молодежи велико. Содержание и сегменты исламской

религии в киберпространстве разнообразны и многочисленны. Социальные сети своей многогранной деятельностью несут модернизацию и изменения в общество. В статье на примерах рассматривается использование социальных сетей для исламской проповеди в условиях Казахстана. В исследовании основное внимание уделялось важности проповеди в социальных сетях, быстрому процессу развития, ее особенностям, формату, профилям и популярным проповедникам. Концепции создавались на основе контента и материалов, собранных из социальных сетей, прямых встреч и интервью с проповедниками и религиозными деятелями. Проповедь – один из основных принципов исламского дискурса, он важен для распространения, прославления и утверждения религиозных ценностей. В нашей стране проповедники, священники и имамы широко используют Интернет как инструмент продвижения религиозных ценностей. Для расширения своей аудитории проповедники в Казахстане активно используют в пропаганде платформы YouTube, Facebook, TikTok, Instagram и др. Объем, тематика и содержание проповедей в социальных сетях широки и разнообразны. Современные технологические методы, используемые для продвижения ислама в социальных сетях, увеличиваются с каждым днем. Исследования, позволяющие дифференцировать реальные проявления ислама в виртуальном пространстве, ценны с теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: проповедь, дават, социальная сеть, YouTube, TikTok, Instagram, Facebook.

Кіріспе

Қазіргі кездегі технологияның, соның ішінде ғаламтордың күрт қарыштап қарқынды дамуы дін саласына орасан ықпалын тигізіп отыр. Соңғы уақытта мамандар арасында «кибер-дін», «сандық дін», «кибер-ислам», «кибер-діндарлық» сынды мүлде жаңа ұғымдар, терминдер айналымға енді. Бұндай жаһандық үдерістер мен жаңалықтар ислам дінін де айналып өткен жоқ. Цифрлану республика мұсылмандарының рухани өміріне дендеп кіруде. Виртуалды кеңістіктегі ислам дінінің көріністері мен контенттері сан түрлі.

2023 жылдың қазан айындағы жағдай бойынша әлемде 4,95 миллиард адам немесе әлем халқының 61,4 пайызы әлеуметтік желілерді қолданады. Соңғы 12 айда әлеуметтік желілерді пайдаланушылар санын артуы жалғасып келеді. Өткен жылдан бері 215 миллион жаңа қолданушы әлеуметтік медиаға қосылды. Бұл әр секунд сайын орта есеппен 6,8 жаңа пайдаланушыны құрайтын жылдық өсім 4,5 пайызды құрайды. Интернетте адамдардың отыру уақытының көбейгені сондай соңғы зерттеулер адамдар тәулігіне 7-8 сағат ұйқыға арнаса, қалған ояу күнінің шамамен 15 пайызын әлеуметтік желілерде өткізетіні көрсетілуде (Saifillah, 2023). Data Reportal талдау платформасының мәліметтеріне қарағанда, 2023 жылдың басында Қазақстан халқының 17,73 миллионы интернетті, 66,8 пайызы әлеуметтік желіні қолданады (Profit.kz, 2023).

Бүгінгі таңда әлеуметтік желінің адамзат өмірінде алатын орны елеулі. Шексіз ақпаратқа оңай және жылдам жаһандық тұрғыда қолжетімділікті қамтамасыз ететін әлеуметтік

желінің күллі әлем бойынша қолданыс ауқымы күн санап аса жоғары жылдамдықпен ұлғайып әрі тарамдалып, түрлене түсуде.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Интернетті еліміздің мұсылмандар қауымы мен діни бірлестіктер мүддесіне сай әр түрлі мақсатта пайдалануда. Интернеттің өріс алуы мұсылмандардың қарым-қатынасына да өзгеріс әкелді, көптеген онлайн платформаларда ислам діні шеңберіндегі жобалар мен жұмыстар іске асуда. Бұндай жаңа тәжірибелер мұсылман қауымы арасында исламдық ілімдер мен құндылықтардың таралуына ықпал етуде және кейбір рәсімдер мен амалдардың жүзеге асуын жеңілдетуде.

Шетелдік дінтанушылар айтылмыш құбылыстың қоғамдық ой-санаға, діндарлыққа, айтарлықтай әсері санасатындай елеулі екендігін баса көрсетуде (Nurdin, 2022: 6). Қазіргі уақытта жастардың діндарлық әлеуметтенуінде интернеттің тигізіп отырған ықпалы зор. Әлеуметтік желілердің қызметі аясының кеңеюі адамдар арасындағы байланысты нығайтуға септеседі, бір-бірінің сөзін тыңдауға, ақпарат бөлісіп, ойын білдіріп, талқыға салуға, мәлімет іздеуге, аудио және видеоларды қарауға ыңғайлы, сондай-ақ әлеуметтік медиа пайдаланушыларға өз мақсаттары мен ниеттеріне сәйкес кәдеге жаратуға мүмкіндік тудырады.

Діннің сандық кеңістікке ойысу беталыс факторы елімізде ғылыми тұрғыдан зерттеу зәрулік, алайда осы жаңа феноменді арнайы зерделеу жағы кемшін. Осы олқылықтың орнын аз

болса да толтыруды дiттеген мақаламызда тек әлеуметтік желiлердегi уағыздың мән-маңызын, оның өзiндiк ерекшелiктерiн, серпiлiспен даму барысын, формат пен профильдерiн Қазақстан контекстiнде өз алдына жеке саралау көзделдi. Мақалада танымал уағызшылардың есiмдерi аталып, сөз болады. Бұл тақырыпты талдаудың зәрулiгi мен маңыздылығы дау тудырмайды.

Ғылыми зерттеу әдiснамасы

Мақалада соңғы кездегi әлеуметтік желiлердегi уағыз-насихат жүргізудiң мән-маңызы, тәсiлдер мен стратегиясын нысана еткен ағылшын тiлiндегi мақалаларды оқып пайдаландық. Зерттеуде сипаттау, шолу және жүйелi талдау әдiстерi қолданылды. Аталмыш фактордың қоғамдық ой-санаға, дiндарлыққа айтарлықтай әсерiн мысалдармен дәйектеудi көздедiк. Тұжырымдарымыз контенттерге тоқталу арқылы бағамдалады. Автор әлеуметтік желiлерден өзi жинаған материалдарға, уағызшылармен және дiн қызметкерлерiмен тiкелей кездесiп, сұхбаттасудан алған мәлiметтерге сүйендi. Бұл күрделi симбиоз түзетiн нысана болғандықтан тек бiрыңғай дiнтанушылық тұрғыдан қарастырумен шектелмей пәнаралық әдiстердi тоғыстыра зерттеу жүргізуге де тура келедi.

Нәтижелерi және талқылама

Әлеуметтік желiлер күрделiрек, тартымды және таралымының көптiгiмен қоғамды тұрақты түрде түбегейлi өзгерiске ұшыратуда. Уағыз ислам дискурсында басты ұстындардың бiрi болған дағуат амалдарына жатады, ол дiни құндылықтарды таратып, дәрiптeп, орнықтыруда үлкен маңызға ие.

Қазақ тiлiнде дағуат туралы негiзгi ұғым-түсiнiктер берiп, әдiстемесi хақында хабардар ететiн алғашқы еңбек Наурызбай Тағанұлының «Ислам дағуатының негiздерi мен әдiстерi» атты кiтабында: «*Дағуат* сөзi термин ретiнде, әсiресе, «исламға және ислам негiздерiн орындауға шақыру» деген мағынаны бiлдiредi. Құранда исламға, иманға, Алла жолына, Алланың кiтабына, хаққа, жақсылыққа, есендiкке шақыру секiлдi мәндi иеленген» деп көрсетiлген (Өтпенев, 2023: 7-8). Мұхаммед пайғамбар: «Дiн – насихат», – деген. Исламды уағыздап Жаратушының сөзiн жеткiзу, түсiндiру, үгiттеп жаю парыз амалдар санатына кiредi. Шарифат

дағуатты уытты да пәрмендi жүргiзу үшiн заманауи технологияның кейiнгi жетiстiктерiне сүйенiп, озық құралдарды және соның әдiс-тәсiлдерiн өз мақсат-мүддесiне сай ұтымды пайдалануды құптайды (Ahmed, 2016-2017: 1-5).

Дiни бiрлестiктер мен имамдар мен жекеленген уағызшылар ислам насихатының дәстүрлi қалыптасқан жұмыстар арнасын жалғастырумен шектелiп қоймай уақыт ағымына қалып қоймау үшiн кейiнгi интернет технологияның соңғы жаңалықтарын, соңғы форматтарды игеруге күш салуда (Nazarbek, 2022: 21-29; Shapoval, 2023: 142-155). Дұрыс қолдана бiлсе, әлеуметтік желi – үгiт-насихат жұмыстарының тегеурiндi әлеуетке ие.

Интернет кеңiстiгiнде исламды жақсы жағынан таныту үшiн белсендiлiк, медиасауаттылық және креативтiлiк талап етiледi (Rubino, 2022: 168-178).

Бұрын топқа уағыз айту үшiн тындарманды жинап, бетпе-бет тiкелей ұшырасуға жұма, айт намаздары күндерi, басқа да кездесулер қажет едi. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы «Дiни қызмет және дiни бiрлестiктер туралы» Заңының 8-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдiктер және азаматтығы жоқ адамдар миссионерлiк қызметтi тiркеуден өткеннен кейiн жүзеге асырады» (Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 2011). Ал тiркеуден өткен Қазақстан мұсылмандары дiни басқармасына (ҚМДБ) қарасты мешiт мiнберлерiне тек өзiнiң имаммен найб-имамдары, дiни қызметкерлерден басқаларға рұқсат етiле бермейдi. Жоғарыдағы Заңның 7-1-бабында белгiленгендей тiркеуден өткен ғибадат үйлерiнен (ғимараттарынан) тыс жерлерде дiни iс-шаралар өткiзу туралы күзiреттi орындарды хабарландыру арқылы iске асады. Ал әлеуметтік желi – миссионерлiк қызметтi аталғандай осындай ресми тежеулерге байланбай еркiн жүргiзе алатын алаң, ислами мәлiметтердi адамдар арасында ашық таратудың баламалы жолы. Ал виртуалды кеңiстiкте дiттегенiндi машақаттанып қиналмай жүзеге асырып, қалағаныңды қажыр-қайрат жұмсамай-ақ қас қағым сәтте тарата аласыз. Практикалық тұрғыдан да арзан тәсiл ретiнде де тиiмдi. Алыс жерге сапарға шығып шаршап-шалдықпай, қашық кеңiстiктi ауыртпалықсыз еңсеруге жол ашылып, уақыт үнемделедi. Көпшiлiкке әрi дүниежүзiнiң кез келген мекенiндегi тұрғынға қолжетiмдi. Қазiр елiмiздегi дiндар мұсылман жамағаттың денi

– жас ұрпақ, олар әлеуметтік желіні қолдануда тым белсенді. Сол себепті уағызшылар діншіл қауымның басым бөлігін кейінгі толқын құрайтынын ескеруіне тура келеді. «Ү» миллиалдар (мыңжылдықтар) – 1980-2000 жылдары аралығында туған буын сандық технологияға, әлеуметтік желіні қолдануға әуес, олар виртуалды шындыққа ақиқат өмірге қарағанда әлдеқайда сеніп иланады, интернет ресурстарынан алынған ақпараттың шынайылығын күмәнданбай қабылдайды. Олар тек бұрыннан келе жатқан ескірген әдіс-тәсілдермен ғана дәріс жүргізетін оқытушылардың ақпараттарын өзекті деп санамайды. Миллиалдар дәстүрлі жолымен кітап оқығанды ұнатпайды, жазушылықты азапты жұмыс деп есептейді, олар суреттерді қарағанды тәуір көреді (Erwin, 2019: 101-109).

2000-жылдан кейін дүниеге келген Z – «зуммер» буынның өмірін интернетсіз елестету тіпті қиын. Олар қажетті ақпаратты көбінесе ғаламтордан табуға бейімделген. Z буынының өкілдері тек үйдегі компьютерге байланып отырмай әрдайым жанынан тастамай өзімен алып жүретін ұялы телефон мен смартфонды еркін пайдаланады. Z ұрпағы термині көбінесе «цифрлық адам» терминімен де синоним ретінде қарастырылады (Schmidt, 2008: 1). Қазіргі жастар арасында әлеуметтік желілерге елігіп, телмірумен уақытын сарп ететіндер де, тіпті соған тәуелділері де аз емес. Бүгінгі күннің технологиясы әртүрлі адамның ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мол мүмкіндік ұсынуда. Жас буын рухани азықтарын да ғаламтордан табуға тырысады. Кейінгі буын үшін сандық кеңістікте әртүрлі платформалар арқылы жүргізілетін дағуат әлдеқайда тартымды да өтімді (Muhammad, 2020: 223-237). Уағызды арнайы орын талғамай әрі уақытпен санасып қиналып жатпай-ақ кез-кез келген жерде, тіпті көлік үстінде келе жатып та гаджеттен тыңдай береді. Электронды форматта жазылған уағыз ұзақ сақталады, қайталап қарауға, көшіріп алуға, бөлісуге, таратуға болады. Осы ерекшелігімен интернет діни насихат құралы ретінде пайдалануға ең оңтайлы ақпарат құралдарының біріне айналып үлгерді. Айтылмыш себептер дағуаттың виртуалды кеңістікте кеңінен жайылуына қозғау болып отыр. Дұрыс, жөнімен қолдана білген жанға киберкеңістіктің берері мол. Ұнаған не ұнатпаған уағызды желіге салып, жұрттың назарын аудартуға да болады. Жаңылыс кетсе, талқыға салып, сынаушылар да қолдана алатын болды. Республика халқының

басым бөлігін қаракөздер құрап отырғандықтан қазақ тіліндегі уағыздарға сұраныс жоғары. Орыс тіліндегі насихат тыңдауда қалайтындар Ресейдің уағызшыларын кедергісіз құлақ салады. Елімізде орысша уағыз айтатын имамдар да баршылық. Сондықтан сандық кеңістікті ең алдымен ана тіліміздегі исламдық контенттермен барынша толтырып, қазақстандық мұсылман қауымының сұранысын қанағаттандыру үшін жұмыстар атқарылуда. Дағуат тәжірибесінде интернет платформаларын кеңінен қолдануда. Интернет желісі бейтаныс уағызшының қысқа уақыт ішінде белгілі болып, абырой-беделін жинап, жылдам нәтижеге жетуіне қолайлы жағдай да тудырады. Аудитория үлкен болғандықтан уағызшылардың ел арасында, жамағат ортасында танымал тұлға ретінде тез дараланып көрінуге септеседі. Қазақстанда діни ортада уағызшыларды құрметтеп тәлімгер-оқытушыға теңестіріп «ұстаз» деп айту қалыптасқан.

Еліміздегі виртуалды ортада әбден танылған уағызшылар: Абдуғаппар Сманов (марқұм), Арман Қуанышбайұлы, Абдусаттар Сманов (марқұм), Сансызбай Құрбанұлы, Ерлан Ақатаев, Ерсін Әміре, Ризабек Батталұлы, Қабылбек Әліпбайұлы, Бауыржан Әлиұлы (марқұм), Нұрлан Байжігітұлы, Нұрсұлтан Рысмағамбетов, т.б.

Зерттеушілер әртүрлі сандық платформалар, соның ішінде YouTube, Facebook Watch сияқты бейне платформалар және Tiktok, Reels Instagram және YouTube Short сияқты қысқа бейне платформалары арқылы жүзеге асыру оңай болатын цифрлық дәуірдегі мазмұнды жеткізу әдіс құралы ретінде атаған (Saifillah, 2023: 1358-1363; Rifqi, 2022: 229-234; Nurul, 2020: 30-41).

Соңғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру деңгейіміз басқалармен қарым-қатынас жасау және өзара байланысу тәсілдеріне әсер етуде. Қазіргі таңда коммуникациялық модельдің көмегімен уағыз мазмұны бейнелер, подкаст, Reels түрінде берілсе Ү мен Z буындар арасында ұнамдылықпен таралуын жеңілдетеді. Сонымен қатар жас толқынға YouTube және Instagram басқа медиа платформаларға қарағанда тартымды.

Әлемде қолданушылар саны жағынан тек Facebook-ке жол беретін әлеуметтік желі YouTube-ді жастар жағы ұнатады, себебі видеоны көруге де, жүктеуге де ыңғайлы, ол – фильм қарауға, музыка тыңдауға, уағыз жүргізуге өте қолайлы платформа. YouTube алгоритмі іздеу және табуға маңызды рөл атқарады, бейнелерді

көру тарихына, таңдауларына және қатысу көрсеткіштеріне негізделген көрермендердің қызығушылығына сай ұсыныстар жасайды. Діндар қауым YouTube-ті өз мақсаттары үшін бейнелерді жүктеп салу және жүктеп алу үшін қолданады (Muzayuanah, 2022: 29-31; Mustofa, 2021: 21-31; Yuangga, 2020: 4). Осылайша қозғалыстағы бейнелерді түсіру үшін электронды жабдықты пайдалануды көздейтін видеография – заманауи коммуникацияның мәнді жолы. Бұл платформадағы жазбаларды үйде отырып үлкен экранды теледидардан тамашалауға да болады. Қазір YouTube видеохостинг платформасында уағыз, ислами тақырыптарға арналған қазақ тіліндегі жүздеген студиялар мен каналдар бар екенін айқындадық. Олардың ішінде осы бағытқа маманданып, жұмысын жолға қойып алғандары да бар, іс-әрекеттері мұқият қалып жатқандары да аз емес. Себебі сапалы түсірілім үшін тәуір техникалық құрал-жабдықтар, әр уағызшымен келісіп, барып жазып алуға мүмкіндік, қаражат және ықылас пен табандылық керек әрі оны монтаждап жүктеп отыруға уақыт жұмсалады.

Елімізде YouTube-дегі уағыздарымен алға шыққан ALIstydiasy-ның жұмыс істей бастағанына 10 жыл, студияға жазылғандар саны – 1,02 миллион, уағызшыларды сөздерінен 8,9 мың видео ұсынған. 2013 жылдың 13 ақпанында жұмысын бастаған «TALIM KZ» – «Тағылым, таным, тәлім» каналына 509 мың адам жазылған, видеоларының санын 2 мыңға толтырған, сол видеолардың ішінде ең көп қаралғаны уағызбен аты шыққан марқұм Абдуғаппар Смановтың «Неге жылады? Әттең-ай» 2, 6 миллион қаралымға, «Әсерлі уағыз» 2,3 миллион қаралымға, «Көзден жас шығарған уағыз» 1,2 миллион, «Түркістандағы жылататын уағыз» 1,1 миллион қаралымға жеткен. Аталмыш видеолардың басқа түсірілімдерге қарағанда жұртшылықтың көңілін аудартуы тақырыптардағы «уағыз» сөзінің алдына «әсерлі», «көзден жас шығаратын», «жылататын» деген айқындауымен назар аудартатындай айқайлата ат қоюында ма деп ойлаймын. Абдуғаппар Сманов 1970 жылы 22 ақпанда дүниеге келген. 1994 жылдан бастап «Таяқты Ешан» мешітінде бас имамдық, 2010 жылдан бастап «Сарыағаш» медресе колледжінде директорлық қызмет атқарған. 2020 жылдың 1 шілдесінде қайтыс болса да YouTube-де уағыздары көп тыңдалады.

Мұсылман жамағатының ортасында Ерлан Ақатаев терең ислами білімімен, тағылымды уағзымен құрметке бөленген. Оның әсерлі

үгіттерін мен тақуалығын қадірлеп бағалаған жамағат арасынан қолдаушылар демеп діни-танымдық «ErlanAkataev» студиясын ашып, айтқан насихаттарын тұрақты түсіріп, монтаждап, салып отырады. Сөйтіп 627 видео жүктеген. Студияға жазылған тыңдармандар саны 425 мыңға жеткен. Аталмыш студияда Ерлан Ақатаевтың қосымша Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы «SIRA 23» арнасына 287 видео жүктелген, оған 57,4 мың адам жазылған, ал «Хадис тағылымы» арнасына жазылғандар – 12 мың, оның 8 видеосын орысшаға аударып «Живы ради Истины» деген арнамен ұсынылған. Оның TikTok-тағы уағыздарынан тұратын «ustaz.uagizdar» парақшасына жазылғандар – 4722, лайк басқандар – 68, 6 мың.

Қаскелең қаласындағы Лабақ ата мешіті жанында «ILIM NURY» ислам порталы қазір белсенді жұмыс жасап видеолар санын 1,2 мыңға жеткізген, каналға жазылғандар саны – 352 мың адам. «Iman nur_kz» каналы 776 видео жүктеген, оған жазылғандар саны – 93,2 мың. «Daguar KZ» каналынан 450 видео, көре аласыз, оған жазылғандар – 136 мың. Әрине, бұл каналдардағы жазбалардың бәрі дерлік тың дүниелер дей алмаймыз. Қайталап көшіріп, монтаждап беру сынды тәсілдерде байқалмай қалмайды. Уағызшылар да санаулы, қайталанып жүрген де сол белгілі бір есімдер де жолығады.

Қазақстанда әлеуметтік желілер ішінде қолданушылары жағынан 2023 жылдың басында TikTok пен Instagram алға озған, Instagram 10, 45 миллион, TikTok-да 10, 41 миллион, яғни қатарлас (Profit.kz, 2023). Instagram (Ahmad, 2022: 172-178). TikTok ойын-сауық алаңы ретінде ғана емес, сонымен қатар діни платформа ретінде де орныға бастады (Muhammad, 2022: 180-192; Mega, Aafia, 2021: 22-25).

Уағызшы аудиторияның талап-деңгейімен санасқаны абзал және олардың қызығушылықтары мен сұрақтарына жауап беру арқылы тарта алады, осылайша олар байланыстың тиімді әсер еткенін және олар ақпаратты қалай қабылдағанын сезінуі керек. TikTok мобильді қосымшасы пайдаланушыларға көбінесе фондық режимде музыканы қамтитын және сүзгі арқылы жылдамдатуға, баяулатуға немесе өңдеуге болатын қысқа бейнелерді жасауға мүмкіндік туғызады. Қолданбамен музыкалық бейне жасау үшін пайдаланушылар музыка жанрларының кең ауқымынан фондық музыканы таңдайды, сүзгі арқылы өңдей алады және бөлісу үшін жүктеп салу алдында реттелетін жылдамдығымен

15 секундтық, бір минуттық немесе үш минуттық бейнені жаза алады. Күн өткен сайын көп уағызшылар TikTok-қа жүгінеді, адамдардың көпшілігі, әсіресе, Z– «зуммер» буыны ұзақ дәріс тыңдағанды ұнатпайды (Mega, Aulia, 2021: 22-25). Сондықтан күрделі тақырыптарды жеңіл және еркін жеткізуді қалайды. Елімізде көптеген танымал әншілер мен актерлер жаңа әндерді жарнамалау үшін немесе жай ғана көңіл көтеру үшін TikTokты игеруге кіріскен. Шарифатқа сәйкес келмейтін контенттерді қызықтайтын, дін ұстанбайтын қараушылары басым бұл платформаға бұрын елімізде діндарлар жақындай бермейтін. Ал имам Нұрлан Байжігітұлының осы платформаға ислами контенттерді енгізу тәжірибесі өте сәтті басталып, тез бөлектеніп көзге түсті. Әлеуметтік желінің көмегімен танылған Н. Байжігітұлы 1979 жылы туған. Алдында Жамбыл ауданының имамы, Қарағанды және Қостанай облыстарындағы аудандық имам, ҚМДБ-ның Шығыс Қазақстан мен Ақтөбе облыстарындағы өкіл имамы қызметтерін атқарған. Ковид кезінде осы жаңа алаңда дараланып көрінді. Н. Байжігітұлы осы жайында тілшімен сұхбатында: «Мен үшін TikTok-қа әсер еткен ол – ұлым. Енді 1-1,5 сағат уағыз айтып жүрген адам болғандықтан барлық әңгімені 1 минутқа сыйғызу өте қиын болды» дей келе «өте көп дубль болғанын, тым көп жазғанын» тілге тиек еткен. Одан әрі: «Халықтың қолдауын соңғы кездері сезіне бастадым. Басында қасымдағы қари бауырыма осы TikTok-қа бірге кірейік осылай видеолар жасап, уағыз айтайық дедім. Дегенмен бір өзім осыны бастап кеттім. Мысалы менде эфирде 7 мыңнан аса адам отырады. Ал сен ондай адамды мешітте жинай алмайсың. Мешіттің мінберімен, әлеуметтік желінің мінбері бірдей болып кетті» – дейді (Сердалина, 2023).

Нұрлан Байжігітұлы әлеуметтік желі арқылы халық арасында тез танылғандықтан «Хит», «Тик-токер молда» деп те аталған. Басқа бір сұхбатында өзінің осы платформаны таңдау себебін сұраған тілшіге төмендегіше жауап қайтарған: «...мүмкін «тик-ток» желісі біреуге мазақ, біреуге тозақ шығар. Ал мен үшін ол – адамзаттың уақытын ұрлайтын желі. Әлбетте, мұнда әртүрлі контингенттегілер отырады. Алайда әлеуметтік желінің қайсысын болмасын, мейлі Инстаграм, мейлі Фейсбук, мейлі тағы басқасы болсын, бір ғана мәселесі – ол адамның желіні қолдана білуінде. Маған қазақ жастарының сол желілерден алып жатқан дүниесі

маңыздырақ. «Ойбай, тик-ток деген харам» дедік, бірдеңе өзгерттік пе, ондағы жастар азайды ма? Сондықтан «харам» деген желіден адал бір контенттің болғанын жөн көрдім. Өйткені, өзімнің балаларым да қызығушылық таныта бастағанын байқадым» (Мыңжасар, 2022). Ол TikTok профиліне сай қысқа айтады, Құран мен хадистен үзінділер келтіріп созбайды, юморымен езу тартқызады. Тілі қарапайым, діни лексиканы азайтып, қазақы ұғым қалыбындағы сөз сапта-сымен ұғынуға оңай мәнерімен әрі харизмасымен басқа уағызшыларға ұқсамайтындығымен, республика мұсылмандарының ішінде дін қағидаттарын тұрақты ұстанып, толық орындайтындар саны азшылық болғандықтан ислам жолын аса қиындатпай көпшіліктің көңілінен шықса, керісінше имам-молдалар оны шарифатты тым жеңілдетті, бұзды деп кінә да артады.

Оның үстіне Нұрлан Байжігітұлы TikTok-та ең белсенді имам, жазылушылары 581,1 мың, лайк басқандар 5,1 миллионнан асқан. Уағызшының Instagram-дағы парақшасына жазылғандар саны – 857 мың адам, жарияланымы – 753. Қалай болғанда Н. Байжігітұлы насихаттары мен сұрақтарға жауаптарында исламдағы теңдіктен ауытқымай орта жолды үгіттеуін республика мұсылмандарының көпшілігі де ресми билік те құп көреді. Жақында АҚШ Президенті Джо Байденнен Нұрлан Байжігітұлы Америка Құрама Штаттарына шақырту алып баруы да осындай уағыздарына саяси тұрғыдан мән берумен байланысты екендігі даусыз. АҚШ президенттері жыл сайынғы әр мемлекеттен көзге түскен тұлғалар мен мемлекет басшыларына арналатын қайырымдылық асына әлеуметтік желідегі уағыздарымен мәшһүр болған имамға таңдаудың түсуі де жайдан-жай емес.

TikTok-тағы irshad_kz парақшасындағы ислами насихатқа қызыққан 233,8 мың адам жазылған, 8,7 млн. адам лайк басып, ризашылық сезімін білдірген. Соңғы уақытта TikTok-тағы қазақ тіліндегі ислами бағыттағы парақшалар мен контенттердің күрт арта түсуін аңғардық. Солардың кейбіреулерін атап өтелік: «@user5003030259097» парақшасына жазылғандар – 3098, лайк басқандар – 67,3 мың; «@kerek_dunye парақшасына жазылғандар – 2458, лайк басқандар – 43,6 мың; «@ulgili_soz» парақшасына жазылғандар – 216, 7, лайк басқандар – 6,1 млн; «muhammed2116kz» парақшасына жазылғандар – 2064, лайк басқандар – 18,4 мың; «@uazizdarchannel» парақшасына жазылғандар – 1156, лайк басқандар – 5858;

«@user8006060854» парақшасына жазылғандар – 710, т.б. Қай платформадағы қай парақша болсын не канал-студия болсын олардағы жарияланымдар, жазылғандар мен лайк басқандар санын есептеу барысында күн сайын жаңарып отыратындығын да ескерген жөн.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы 2023 жылғы әлеуметтік желідегі насихаттарын TikTok-қа бағыттады, сөйтіп 60 бейнеуағыз әзірлеген. Қазір «Муфтият» парақшасында 34,3 мың адам жазылған, 294,2 мың лайк басқан, ішінде ең көп тыңдалғаны Батыржан Мансұровтың «Әр мұсылман білуі тиіс» деген бейне қаралымы 1,3 миллионға жеткен.

Интернет діни саланың әртараптандырылуына әкелуі жекеленген уағызшылардың суырылып шығып даралануына, тұлғалар ретінде танылуына септігін тигізуінен байқалады. Қазір ҚМДБ-ның облыс орталықтарындағы өкілдіктердің көпшілігінде арнайы студиялар ашылған, онда түсірілген уағыздарды әлеуметтік желілерге салып отырады. Мәселен, Атырау облыстық өкілдігі «AMIN MEDIA» 1,4 мың видео ұсынған. Десек те ҚМДБ-мен салыстырғанда жеке каналдар мен студиялары мен жеке тұлғалардың парақшаларындағы уағыздардың қаралымдары басым түсуде.

Шынтуайттап келгенде, білімді имамның бәрінің бойында түгелдей уағыз айтуға тума бейімділік табыла бермейді. Өйткені, уағыз – шешендікті, артистік қабілетті қажет ететін нағыз өнер.

Дәл қазіргі кезде Нұрсұлтан Рысмағамбетов әлеуметтік желілер арқылы республика көлеміндегі қысқа мерзімде танымал уағызшыға айналып үлгерді. Оның Пайғамбарлар қиссасы, Ислам тарихы туралы уағыздарын Тик-Ток, You Tube-ден табылады. Жас уағызшы, әсіресе, Қарағанды мен Атырауға барғанда мешіт жамағатының тым көп жиналып, мінберге беттегенде «Аллаһу Әкбар» бірауызды дауыстап қошеметтеп қаумалап қарсы алған видеосы әлеуметтік желіде қызу талқыланды. Исламофобтарды да шошытты, наразылардың назарынан тыс қалмады. Жамағаттың мұндай құрмет-ықыласын фанаттық пен табыну ретінде бағалаған сындарға байланысты Атырау облысы өкіл имамы Алтынбек Ұтысханұлы парақшасында: «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы республикалық ақпараттық насихат тобының мүшесі, Нұр-Мұбарак мешітінің ұстазы, елімізге белгілі исламтанушы Нұрсұлтан Рысмағамбет өңірімізге келіп, мешіт

жамағатымен кездесті. «Иманғали» мешітінде «Қоғамға пайдалы болу» тақырыбында насихат айтты. Осындай белгілі ұстаздың Атырауға келгеніне қуанған «жергілікті жамағат Алланы ұлықтап, тәкбір айтты. Мұны біреулер әлеуметтік желіде басқаша жеткізіп жатыр. Бұл түсініспеушіліктен туындаған мәселе деп ойлаймын. Шын мәнінде «Аллаһу Әкбар!», яғни, «Алла Ұлы!» деп жаратқанның есімін ұлықтау бұған дейін де бар нәрсе. Балаға азан шақырып ат қойғанда да, үлкендер бата бергенде де соны айтады. Бұдан қорқудың немесе саясиландырудың қажеті жоқ. Мәселен, қуаныш немесе мақтаныш сезімін біреулер қол шапалақтап білдіріп жатса, атыраулық жамағат Алланы мадақтау арқылы білдірді» – деп амалсыз түсініктеме беруге мәжбүр болды.

Әлеуметтік желіде Нұрсұлтан Рысмағамбетұлының тыңдармандары күн санап өсуде. «ILIM NURY» студиясындағы «Салауаттың сіз білмеген сырлары» ұстаз Нұрсұлтан 1 жыл бұрын 767 мың қаралымға иеленген. You Tube-дегі әртүрлі арналардағы сұхбаттары, уағыздәрістері, подкасттарының қаралымы: 20 мыңнан басталып, 1,5 миллионнан асады. Уағызшының аз уақытта алдыға озуының сыры жастағы, сүйкімді, жылы бейнесі, өзін еркін, табиғи қалыпта ұстауы, әрі Иорданияда жоғары ислами білім алумен қатар қазақша жатық сөйлеуі, жұрттың көкейіндегі сұрақтар ментақырыптарды арқау етуінде деп тұжырымдаймыз. Ең алдымен жанына кәсіби продюсер, техникаға епті көмекшілер ұстауы, олардың түсіргендерін жарияланымдарды әр желінің профиліне ыңғайлап монтаждап араға күн құрғатпай салып, әлеуметтік желілерді сапалы жарияланымдарымен жаулап алуы жарнамасының күшеюіне көмектесуде. Республиканың әр өңіріндегі мешіт жамағаттары уағызшылар ішінен Нұрсұлтанды арнайы шақырып, кездесу ұйымдастыруды жиі сұрайтын болды.

Facebook желісінде «Кел уағыз тыңдаңыз (қатысушылары саны– 35 мың), «Уағыздарханафи» (қатысушылары саны–245544), «Кел уағыз тыңдаймыз!» (қатысушылары саны – 133071), «Уағыздың бәрі осында» (қатысушылары саны – 129496), «Уағыз насихат» (қатысушылары саны – 8,5 мың), «Мешіт, мешіт жаңалықтары мен уағыздар» (қатысушылары саны–6764), «Уағыздар жинағы» (қатысушылары саны – 4437), «Уағыздар» (қатысушылары саны–4267), «Мұсылмандарға арналған уағыздар» (қатысушылары саны – 3531), «Таңдаулы

уағыздар»(қатысушылары саны – 2,8 мың) топтар ашылған. Ал Instagramда да уағыз арналған парақшалар да аз емес. Олардың кейбіреулерін атап өтсек: «uagyz_nasihah», «uagizdar_tynda», «_uaguz_tv_», «uagyz.gibrat», «gibrat.al», «korkem_amal», «jannat_maksatum», «firdaus_qz», «turajol_paraqsha», «kerek_dunle», «Himgeqyzmet», «bul_dunie_aldamshy», т.б. Десек те бұл парақшалардағы жарияланымдарына белгілі уағызшылардың өздері ұнатқан сөздерін монтаждап пайдалану тәсілдері басым. Ал уағызшылардың жеке парақшалары өзінің төл жарияланымдарын бөлісуімен бағалы. Бүгінгі әлеуметтік желінің бұрынғы радио, теледидар сынды ақпарат құралдарынан айырмашылығы – кез келген адам кәсіби маман болмаса да қалаған ақпаратын өзі түсіріп, монтаждап, әрлеп таратуға жол ашатындығы. Instagram парақшаларындағы уағыздарды көбірек қарату мақсатында Reels видеоролик форматында ұсынылады.

Сондай-ақ имамдар мен наиб-имамдар дені әлеуметтік желілердегі жеке парақшаларына уағыздарын салады. Оның үстіне діни бірлестіктерде ресми жұмыс істемейтін діндар жеке тұлғалар ішінен дағуатқа әр түрлі жолдармен үлес қосқысы келетіндігі ғаламторда байқалады.

ҚМДБ төрағасы, Бас мүфти Наурызбай Тағанұлы 2024 жылға арналған бағдарламасында «Елімізде уағыз-насихат айтып жүрген уағызшыларға арналған республикалық форум өтетінін, онда «Уағыз айтудың әдеби мен мәдениеті» ережесін бекітілетінін мәлімдеуі, әлеуметтік желілерді уағыздарды айтуды бақылаусыз қалдырмай, тәртіпке келтірудің күн тәртібіне қойылуы да жайдан-жай емес. Өйткені кейбір уағызшылар бүгінгі ғылым мен білім өркендеген дәуірде еліміздегі көпшілікті құрайтын қоғамдық ортаның түсінік-көзқарастарын ескермей, халықтың болмыс-бітімін белгілейтін салт-дәстүрлерге, қасиетті санатындағы наным-сенімдері мен қастерлі ұғымдарына тиісіп, мансұқтауы әлеуметтік желіде жиі талқылауға түсіп, сынға ұшырауда. Әлеуметтік желілерді пайдалану үрдістерінің артуы мұсылман қоғамының жеке және топтық деңгейіне айтарлықтай әсер ете алатын бетбұрыс әкелді.

Қорытынды және тұжырымдама

Қазіргі дәуірде дағуатқа қатысты әрекеттерді дамытудағы инновация ақпараттық интернеттік технологияларды пайдалану трендке айналып

үлгерді. Діни үгіт-насихат қызметінде, уағыз айтуда дәуірдің дамуы мен сұранысына сай келгенде ғана заманауи қауырт өзгерістерден қалып қоймай әлеуметтік желілерді тиімді қолдану қам-харекеті жасалуда. Қазақстандағы діни уағызшылар аудиториясын кеңейту үшін ізденіспен әлеуметтік желінің алуан әдістерін меңгеруге ден қоюда және қызықтыру үшін түрлі тақырыптар көтереді. Елімізде YouTube, TikTok, Instagram пен Facebook, т.б. сияқты әлеуметтік желі платформаларында исламды насихаттаудың жаңа амал-тәсілдері орнығуда. Бұл тәсілдер күн сайын толығып, жаңғырып, түлеу үстінде. Әлеуметтік желілердегі уағыздарды шолғанымызда келемі мен ауқымы, тақырыбы мен мазмұнының аз еместігіне көз жеткіздік. Профильдері де алуан түрлі, платформалардың өзінің сипаттарына қарай уағыздың дәстүрлі қалыптары да өзгеріске ұшырауда. Бір платформадағы уағызды басқа платформаға бейімдеп, бөлісу де белең алууда.

Сандық кеңістіктегі тек қазақ тіліндегі уағыз бағытындағы студия-каналдар мен парақшаларды қалдырмай жай тізімдеп шығудың өзі де оңайға соқпайды. Тұтынушылар саны да еселенуде.

Сонымен елімізде уағызшылар, діни қызметкерлер, имамдар интернетті діни құндылықтарды насихаттайтын құрал ретінде кеңінен пайдалануда. Қазақстанда исламды насихаттауда әлеуметтік желінің етек алу діндарлықтың басқаша сипатта дамуына әкелуде. Цифрлық кеңістіктегі уағыздардың белең алуымен діннің әлеуметтенуінде ықпалын тигізуде. Яғни әлеуметтік желілердегі діни үгіт-насихаттың жүруін тізгіндеп бақылауда ұстап қиын болса да бет-бетімен еркіндікке жібермей саралап, сараптаудан өткізу жағын ойластырған абзал. Желілердегі уағыздарды бір ретке келтіру, қағидаттарын қалыптастыруды, стратегиясын әзірлеуді кешіктірмей қолға алған жөн.

Әлеуметтік желілерде исламды насихаттау үшін қолданылатын заманауи технологиялық әдістер мен құралдар күн сайын толығып, қанат жаюуда. Өте жылдамдықпен жаңғырып жатқан, құбылған ауқымды бағыттың қыруар сегменттері мен көріністерін, түрлі әдістерін бір шағын мақалаға толық сифызып, түгел қамтып баяндау қиын. Біз өз тарапымыздан маңызды факторды жеке нысана ретінде арнайы қарастырып, қысқа болса да тұжырымдар мен түйіндеулер жасауға ұмтылдык. Виртуалды кеңістіктегі исламның нақты көріністерін

саралаған зерттеу теориялық та тәжірибелік тұрғыдан құнды. Осы тақырыпқа қатысты контенттік материалдарды тыңнан әрі мол етіп жинап, жүйелеп, оның дамуындағы тенденциялар мен заңдықтарын айқындай түсу мақсатындағы зерделеу зәрулік.

АЛҒЫС

Мақала 2023-2025 жж. орындалатын «Сандық кеңістіктегі ислам (қазіргі Қазақстан мысалында)» (ИРН «AP19680228») атты ғылыми жоба аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы (2011) Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы// <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=kk&u=https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z110000483&prev=search&pto=auc>
- Мыңжасар Д. (2022) «Электрик имам», «Тик-токер молда»: Әлеуметтік желіде хит болған НҰРЛАН имам сұхбат берді. https://nege.kz/news/elektrik_imam_tiktoker_molda_aleumettik_zhelide_hit_bolgan_nurlan_imam_suhbat_berdi_20221206172655
- Нүсіпбаев Е., Манабаев Б., Исахан М (2020). Діни ұйымдардың интернет ресурстарын қолдануы//ҚР ҰҒА Хабаршысы. №6, 361-368-бб. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/979>
- Өтпенев Н. (2023) Ислам дағуатының негіздері мен әдістері. – Алматы: «Нұр-Мұбарак». – 264.
- Сердалина А. (2023) Нұрлан имам TikTok-тан түскен табысы жайлы айтты. <https://newtimes.kz/obshchestvo/171485-800-dollar-n-ran-imam-tiktok-tan-t-sken-tabysy-zhajly-ajtty>
- Profit.kz (2023) TikTok и Instagram конкурируют за внимание пользователей в Казахстане. <https://profit.kz/news/64528/TikTok-i-Instagram-konkuriruut-za-vnimanie-polzovatelej-v-Kazahstane>
- Уоллейс П (2019) Интернет психологиясы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 392.

References

- Ahmad S. (2022) Da'wah Practice on Instagram Social Media//International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. Vol 9, No 6, pp.172-178.
- Ahmed S, Muhammad N.H. (2016-2017) Role of Information Technology on Preaching Islam (Da'wah)// See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences>, 17(1), December 2016- February 2017. – 1-5
- Erwin J. T. (2019) Da'wa, Social Media and challenge the mainstream of Islam A mong millennial generation //Proceeding of International Conference on Da'wa and Communication Vol. 1 No. 1. – 101-109.
- Kazakstan Resvublikacinih 2011 jilgi 11 kazandagi № 483-IV Zani (2011) Din kizmeti jane dini birlestikter turali [The Law of the Republic of Kazakhstan dated October 11, 2011 No. 483-IV on Religious activities and religious associations] <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z110000483#:~:text=Everyone%20shall%20have%20the%20right,of%20the%20Republic%20of%20Kazakhstan>.
- Mega K. D, Aulia A. (2021) Z Generations Perspective: Analysis of Islamic Learning through Tiktok Social Media// SCHOOLAR: Social and Literature Study in Education.Vol. 1 No. 1 June. – 22 -25.
- Muhammad I, Ahmad F. (2022) Islamic Boarding School Marketing Communication and Da'wah Through Tik-Tok Komunikasi Marketin dan Dakwah Pesantren Melalui Akun Tik-Tok//Dakwatuna: Jurnal Dakwah dan Komunikasi Islam Vol. 8, no.2 (Agustus). – 180-192.
- Muhammad M. S, Lawal. A. (2020) Muslim scholars and the world of social media: opportunities and challenges// Islamic Communication Journal vol 5, no 2. – 223-237.
- Nussipbayev Y.B, B. M. Manabayev, Isakhan. M (2020) Dini uimdarkyn internet resurstarin koldanu [Use of internet resources by religious organizations]/The bulletin of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. №6, 2020. – 361-368. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/979> (in Kazakh).
- Mustofa H. (2021) Youtube as Da'wah Media Innovation in Disruption Era // Muharrir: Jurnal Dakwah dan Sosial – Vol.4, No.01. – 21-31. (in Kazakh).
- Muzayyanah Y. (2022) The strategy using Youtube as Da'wah media today. Jurnal Da'wah: Risalah Merintis, Da'wah Melanjutkan. Vol. 5 No. 1. – 29-41.
- Mynzhasar D. (2022) «Elektrik imам», «Tik-toker молда»: Aleumettik jelide hit болған Nurlan imам suhbat berdi ["Electric imам", "Tik-toker mullah": Imам NURLAN, who became a hit on social networks, gave an interview]. https://nege.kz/news/elektrik_imam_tiktoker_molda_aleumettik_zhelide_hit_bolgan_nurlan_imam_suhbat_berdi_20221206172655 (in Kazakh).
- Nazarbek K. (2022) Information and propaganda activities of religious communities in the internet space //Vestnik KazNU, Religious Studies Series. №1 (29). – 21-29.
- Nurdin N. (2022) Impact of Internet Development on Muslim Interaction with Islam//Conference: International Conference on Islamic and Interdisciplinary Studies (ICIIS), Palu, Indonesia. – 6-15.
- Nurul A. et al. (2020) Spiritualizing New Media: The Use of Social Media for Da'wah Purposes within Malaysian Muslim// International Journal of Advanced Research in Islamic and Humanities. Vol. 2, No.1. – 30-41.

Memleketтік бағдарлама «Sifrlыq Qazaqstan». Qazaqstan Ükimetiniñ qaulysymen bekitilgen [“Digital Kazakhstan” State Program. Approved by the decree of the Government of Kazakhstan] // <https://digitalkz.kz/o-programme>

Profit.kz (2023) TikTok i Instagram konkuriruut za vnimanie polzovatelei v Kazakhstane [TikTok and Instagram compete for the attention of users in Kazakhstan]. <https://profit.kz/news/64528/TikTok-i-Instagram-konkuriruut-za-vnimanie-polzovatelej-v-Kazakhstane> (in Russian)

Rifqi M. et al.(2022) E-Dawah Communication in the Disruptive Era Through Online-Based Islamic Media Literature Standards//SCIENTIA: SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES. Vol. 1, No. 2. – 229-234.

Rubino, Dian, I. M. (2022) The strategy of Islamic Dakwah in the era of globalization and modernization using Social Media // INFOKUM Jurnal, Volume 10 , No.5, December. – 168-178.

Saifillah M. (2023) Models of communication of Da'wah content in the digital era //Proceeding of International Conference on Education, Society and Humanity Vol. 1 No. 1. – 1358-1363. <https://datareportal.com/social-медиа-пользователи Глобальная статистика социальных сетей/>

Schmidt, Lucinda. (2008-07-15) "Children of the tech revolution". SydneyMorninHerald. Архивировано изоригинала 31.

Serdalina A. (2023) Nurlan imam TikTok-tan tusken tabysy jaily aitty [Imam Nurlan talked about his income from TikTok]. <https://newtimes.kz/obshchestvo/171485-800-dollar-n-rlan-imam-tiktok-tan-t-sken-tabysy-zhajly-ajtty> (in Kazakh)

Utpenov, N. (2023) Islam dagauatynyn negizderi med adister [Fundamentals and methods of Islamic call]. – Almaty: «Nur-Mubarak». – 264. (in Kazakh).

Wallace P. (2019) İnternet psixologiyası. Almaty: Ulıttıq aударma byurosı [Patricia W.The Psychology of the Internet. Astana: Kazakh translation.] – 392. (in Kazakh).

Yuangga K. Y, Indra, A. F. Umi. (2020) Da'wah on Youtube: An Effort in Islamic Values. Conference: Proceedings of the 2nd International Conference on Islamic Studies, ICIS 27-28 October Ponorogo, Indonesia. https://www.researchgate.net/publication/349066214_

Авторлар туралы мәлімет:

Керім Шамиәдин Тұрсынұлы (корреспондент автор) – философия ғылымының докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті дінтану кафедрасының профессоры (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kerim-1962@mail.ru);

Нүсіпбаев Еркебұлан Бақытұлы – шетел филологиясының магистрі, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: er_kz@inbox.ru).

Information about authors:

Kerim Shamshadin Tursynuly (corresponding author) – Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kerim-1962@mail.ru);

Nussipbayev Yerkebulan Bakhytuly – Master of Foreign Philology, Senior Lecturer of the Department of Foreign Philology and Translation Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: er_kz@inbox.ru).

Алғаш жіберілді: 26 сәуір, 2021 ж.

Өңделіп, қайта тіркелді: 28 қаңтар, 2024 ж.

Қабылданды: 5 наурыз, 2024 ж.

R. Mukhitdinov^{1*} , **S. Abzhalov²**

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

*e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

ISLAMIC STUDIES ANALYSIS OF ABAI'S BELIEFS IN POEMS WRITTEN BETWEEN 1855-1891

In this article, authors will focus on religious faiths – aqida of Abai. Islamic studies is a consisting of several large areas, and the most important of them is the field kalam. The sphere that defines a person's religiousness and religious faith is aqida. In this article, the object of study will be the religious worldview of Abai. An Islamic, religious, and theolinguistic analysis of Abai's works will be conducted, from his first poems to the period of his younger Ospan's death. The topics concerning the Islamic faith that Abai raised in his poems during a given period will be determined and on the basis of these topics an analysis of the beliefs of the great thinker will be carried out. An attempt will also be made to show the roots of Abai's beliefs coming from the sacred texts of Islam – Koran and Sunnah. Additionally, a comparison will be made with views of other Islamic scholars in the field of aqida. Especially those in the Hanafi and Matrudi scholars, to identify any deviations in interpretations. Also the sources of his belief system will that served as the basis for Abai's religious beliefs will also be established. The study concentrates on these two aspects of beliefs on which Abay expressed his opinion in poetry, since other issues of faith in Allah and acceptance of Him as the only primary source of good and evil are not explicitly described, but are only mentioned in his poems. The foundations of Abai's religious beliefs have also been established.

Key words: Allah, the Only God, transient world, fate, Ayat, Hadith.

Р. Мұхитдинов^{1*}, С. Абжалов²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

*e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Абайдың 1855-1891 жылдар аралығында жазған өлеңдеріндегі діни сеніміне исламтанулық талдау

Абайдың діни сеніміне, ақидасына тоқталамыз. Исламтану бірнеше үлкен саладан тұратын ғылым болса, солардың ең маңыздысы – ақида (кәлам) саласы. Адамның дінін, діни сенімін анықтайтын сала осы – ақида саласы. Бұл мақалада Абайдың діни дүниетанымы зерттеудің нысаны болады. Абайдың алғаш өлең жаза бастағаннан інісі Оспанның дүние салғанға дейінгі аралықтағы жазған шығармаларына исламтанулық, дінтанулық, теолінгвистикалық талдау жасалады. Осы кезеңдегі Абай шығармаларында ислам ақидасының қай тақырыптары көтерілгендігін анықтап, сол тақырыптар бойынша Абайдың сеніміне шолу жасалады. Абайдың діни сенімдерін анықтап, оларды Құран аяттарымен және Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен салыстырып, Абай сенімінің негізін Құран мен сүннеттен көрсетуге талпыныс жасалады. Сонымен қатар басқа ислам ғалымдарының, әсіресе ханафи, мәтуриди ғалымдарының ақида саласы бойынша жазған еңбектерімен салыстырамыз. Сол арқылы Абай ақидасында өзгерістің орын алғандығын не алмағандығын нақтыланады және Абайдың діни сеніміне негіз болған дереккөздер анықталады. Негізі, Абай бұл кезеңде ақидадағы екі тақырыпқа қатысты өзінің пікірін жырларына қосқандығы анықталды. Олар: Аллаға сену және тағдырдың жақсылығы мен жамандығын бір Алладан деп илану. Ақиданың қалған тақырыптары сілтеме ретінде болмаса, арнайы жазылған өлең жолдарынан байқай алмаймыз. Сондықтан мақала осы екі тақырып төңірегіндегі зерттеулерге негізделеді.

Түйін сөздер: Жалғыз Алла, Құдай, иман, пәни дүние, тағдыр, аят, хадис.

Р. Мухитдинов^{1*}, С. Абжалов²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан
*e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Исламоведческий анализ вероубеждения Абая в стихах, написанных в период 1855-1891 гг.

В этой статье авторы сосредоточимся на религиозных вероисповеданиях – акыде Абая. Исламоведение – это наука, состоящая из нескольких крупных направлений, а наиболее важной из них является акыда (калам). Сферой, определяющей религию, религиозную веру человека, является акыда. В данной статье объектом изучения станет религиозное мировоззрение Абая. Будет проведен исламоведческий, религиоведческий, теолингвистический анализ произведений Абая, от его первых стихов до периода смерти его младшего брата Оспана. Будут определены темы относительно исламского вероисповедания, которые поднимал Абай в своих стихах в заданный период и на основе этих тем будет проведен анализ верования великого мыслителя. Так же будет проведена попытка показать корни вероубеждения Абая исходящие из священных текстов ислама – Корана и Сунны. Кроме того, будет проведено сравнение с работами других исламских ученых в области акыды. Особенно с трудами ученых ханафитского и матуридитского толков. Тем самым будут определены факты отклонения от указанных толков в случае наличия таковых. А также будут установлены источники, послужившие основой для религиозных убеждений Абая. Было установлено, что в этот период Абай в своих стихах выразил свое мнение по двум вопросам в науке акыда. Это вопросы веры в Аллаха и принятия Его, как единственного первоисточника добра и зла (Единобожие). Остальные вопросы верования в его стихах специально не рассмотрены. Даны лишь ссылки на них. Поэтому статья основана на исследованиях по этим двум темам.

Ключевые слова: Аллах, Единственный Бог, суетный мир, судьба, аят, хадис.

Introduction

"The religious worldview of the Kazakh people is evident not only in the writings of religious figures but also in the works of individuals from various other fields. Especially prominent in the poetry, epics, folk tales, and legends of poets, there are glimpses of the people's religious worldview, even if subtly conveyed. By conducting religious and Islamic analyses of these poetic works, experts in religious and Islamic studies can delineate the religious views of a particular poet, the society in which they lived, and even the broader population, shedding light on their chosen faith, religious leanings, doctrinal beliefs, and mashabs they adhered to. Understanding and determining the religious worldview of the Kazakh people within a specific historical period requires an examination of the poetry and compositions of poets within the realm of religious and Islamic studies. This interdisciplinary study connects religious and Islamic sciences with linguistic and cultural practices, often referred to as theo-linguistic research."

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Recently, there have been occasional attempts to question the Muslim identity of the Kazakh people and to associate significant historical figures of Kazakhstan with religions other than Islam. However, this is a misguided view that undermines the unity of the Muslim Kazakh community. Therefore, it is necessary to scientifically analyze and explain their true religious positions through religious, Islamic, and theologico-linguistic studies of the works left by our ancestors. The main three foundations of Islam are aqida (theology, belief), shari'ah (fiqh, religious laws), and akhlaq (ethics, Sufism). Aqida is the field that defines a person's religion. Bearing this in mind, by understanding the beliefs of Kazakh thinkers, historical figures, and scholars, we can determine which religion they represented. This includes studying figures such as Al-Farabi, Khoja Ahmed Yasawi, Bukhar-zhyrau, Qabylysa, Abai, Mashhur Jusip, and Shakerim, and analyzing their works from linguistic, religious, Islamic, and

theologico-linguistic perspectives. This article will analyze the works of one of our great and unique figures, Abai Kunanbaiuly. Abai is the sage and pride of the Kazakh people. Understanding his religious stance, as well as that of the Kazakh people during his time, through religious and Islamic analysis of his poems is the essence of this article. This article will conduct an Islamic analysis of Abai's works, from the time he began writing his first poems until the death of his brother Ospan. The sudden death of Ospan had a profound impact on Abai, as he lost his brother, in whom he had placed much hope. This loss influenced Abai's creative life. Mukhtar Auev described Abai's state and feelings after Ospan's death as follows: "He speaks very little these days. It seems like he has become immersed in prolonged solitude following this calamity... He remembers the invaluable qualities of Ospan. Thinking about him, and considering his living relatives, his heart, filled with sorrow, reveals a bitter truth" (Mamytzhano, 2020: 222-223). Therefore, it is deemed appropriate to clearly define Abai's religious worldview during this period.

The objective of the proposed work is to study the poet's perspectives and principles in terms of aqida through linguistic and theological analysis of the religious concepts and terms used in Abai's works, and to compare them with the views and principles of other scholars in the field of aqida. To achieve this goal, the following tasks were set: collecting texts related to aqida in Abai's works; analyzing them according to the chapters in the science of aqida; revealing the linguistic and terminological meanings of religious concepts; comparing Abai's views with those of other scholars; and demonstrating the foundations of Abai's aqida in the Qur'an and Sunnah.

The subject of the research is Abai's works included in the academic complete collection published by the M.O. Auev Institute of Literature and Arts in 2020, and his poems written in 1855-1891.

Scientific research methodology

To determine the nature of Abai's understanding of God, changes in his worldview regarding the Creator, and changes in his religious beliefs, his works were analyzed chronologically. The diachronic analysis method clarified how the main issues of Islamic aqida were presented in Abai's works, while the comparative method was used to compare them with verses from the Qur'an, hadiths of the Prophet Muhammad, and other religious foundations and

sources. In determining Abai's religious stance, we also resorted to methods such as *mafhum al-mukhalafa*, used in Islamic studies for textual analysis. Since our aim is to analyze Abai's own works, his translations were not included in the research object, as they represent the thoughts of other authors. This research focuses on a specific period of Abai's works, and thus only methods relevant to the texts written during this period are used. The author's use of language-specific features of the century, context, worldview, and culture in which he lived is well-known. Therefore, the historical method was also employed to describe, generalize, and categorize the concepts used by the author.

Results and Discussions

The main indication of a person's Islam is to believe in the one God, His scriptures sent to humanity, His prophets, angels, the Day of Judgment, resurrection after death, and the goodness and evil of destiny. The core of these is the belief in "La ilaha illallah" (There is no god but Allah). Our people refer to this as "bringing the tongue to kalimah" or "bringing the tongue to kalimah" (Kazakh Literary Language Dictionary, 2009: 478). The Prophet Muhammad said about faith: "It (i.e., faith) is to believe in Allah and His angels, His books, His messengers, the Day of Judgment, and also in destiny: to believe in its (i.e., destiny's) goodness and evil" (Imam Muslim, 36).

Looking at Abai's works, in the poems he wrote between 1855-1881, in the poem "Älifbi," when giving examples for each letter in the Chagatai alphabet based on Arabic script, he uses "La ilaha illallah" for Lam-Alif (Mamytzhano, 2020: 27). M. Auev mentioned that Abai wrote this poem after leaving the madrasah (Auev, 2013: 75). Using the phrase that Muslims use when pronouncing kalimah in his poem might be an indication that Abai received Islamic education in his youth and considered himself a Muslim. Of course, there are hundreds of other proofs of Abai's Muslim identity. Here, we can see that he grew up with Islamic faith and upbringing.

In Abai's poem "Qartaydyq qaygy oyladyq, uyqy sergek" (We thought of old age sorrow, sleep alert), written after the district election in 1884 (Mamytzhano, 2020: 445), there is the following stanza:

"Young will age, none shall be born anew, those born will die,
The life that passed will not return as fate.
The steps taken, the joys seen will stay behind,
Everything except for God Himself will change."

Jas qartaymaq, joq tumaq, tughan olmek,
 Taghdar joq otken omir qaita kelmek.
 Basqan iz, korgen qyziq artta qalmaq,
 Bir Qudaidan basqanyng bari ozgermek (Mamytzhanov, 2020: 49).

According to Islamic aqida, this world and everything in it are muhdas, i.e., they did not exist initially and later came into being and are subject to change and extinction. Abai articulated this belief as "Taghdar joq ötken ömir qaita kelmek" (No destiny, past life will not return). Imam al-Maturidi dedicated a special chapter to the muhdas nature of the world in his book "Kitab al-Tawhid." In this chapter, he stated: "In the world, there is good and bad, small and big, beautiful and ugly, light and darkness. All these are signs of change and extinction. And in change and extinction, there is transience and doom" (Abu Mansur al-Maturidi, 2010: 78). Imam Maturidi's ideas of "change" and "extinction" are conveyed by Abai in the lines "Jas qartaymaq, joq tumaq, tughan ölmek" (Youth will age, non-existent will be born, the born will die). The only one who is eternally alive and unchanging is Allah. Abai's stance completely aligns with Islamic aqida. Regarding this, the prominent representative of the Maturidi school, Imam Muhammad ibn al-Ala al-Bukhari, says: "The Creator of the worlds is One. If He were not alone, and there were several creators, and one wanted to give life to a person and another wanted to take it away, both of their wills being fulfilled would be impossible (muhal), and if one's will is fulfilled, the other's remains unfulfilled, which indicates that the unfulfilled will detract from their creator's ability, separating them from divinity. Imagining the existence of two equal creators is impossible, thus the existence of only one creator is necessary and obligatory. And that Creator is eternal (qadim). If He were not eternal, He too would be muhdas (created later)" (Muhammad ibn al-Ala al-Bukhari, 2012: 386-387). And Abai expressed this belief as "Bir Qudaidan basqanyng bari özgermek" (Everything other than the One God will change). In these four stanzas, Abai beautifully conveyed the main issues of Islamic aqida to the Kazakh people. This four-line stanza of Abai can be considered a poetic interpretation of the verses from the Holy Quran, "Whatsoever is on [the earth] will perish, but the Face of your Lord full of Majesty and Honor will abide forever" (Ibadullayev, 2018: Surah Ar-Rahman, 26-27). Imam Abu al-Barakat an-Nasafy interpreted this verse as "everything on the face of the earth is transient" (Imam Abu al-Barakat an-Nasafy, 1998a: 532). In the next stanza of his poem, Abai writes: If the nation decays, Satan's webs will spread, Angels will bow down, engulfed in sorrow. Instead of blaming my own foolishness, Blaming Satan seems to give me solace.

When society decays, Satan weaves his web,
 Angels bow down, engulfed in sorrow.
 Don't blame your own folly on others,
 Saying 'Satan won, after all' only aids him."

El buzilsa, kurady shaytan ormek,
 Perishte tomenşiktep, kaygy jemek.
 Ozimmin ittiginen boldy demey,
 Jengdi goy dep shaytanga bolar komek (Mamytzhanov, 2020: 50).

This stanza, from an Islamic doctrinal perspective, aligns more closely with the science of ethics, which explores the struggle against the self. However, it directly involves two concepts relevant to Islamic doctrine: angels and Satan. Angels, created from light by Allah, lack free will (Khabannaka al-Maidany, 2002: 235). Angels in Islam represent goodness. Satan, the adversary leading humans astray and inciting sin can be from both jinns (a demon) and humans. Most commonly, Satan refers to those from the jinns. Allah created him from fire and granted him the ability to choose, just like humans, who are accountable for their choices (Khabannaka al-Maidany, 2002: 235).

According to Islamic doctrine, after Allah created Adam, He commanded all angels and Iblis, who was among the jinns, to prostrate to Adam. Refusing to bow to Adam, who was created from clay, Iblis incurred Allah's wrath and requested respite to lead humans astray until the Day of Judgement. This story is mentioned in several verses of the Quran. One of them says: "(Allah) said, 'What prevented you from prostrating when I commanded you?' [Iblis] said, 'I am better than him. You created me from fire and him from clay.' (Allah) said, 'Descend from Paradise, for it is not for you to be arrogant therein. So get out; indeed, you are of the contemptible.' [Iblis] said, 'Reprieve me until the day they are resurrected.' (Allah) said, 'Indeed, you are of those reprieved.' [Iblis] said, 'Because You have put me in error, I will surely sit in wait for them on Your straight path. Then I will come to them from before them and from behind them and on their right and on their left, and You will not find most of them grate-

ful [to You]". (Allah) said, 'Get out of Paradise, disgraced and expelled. Whoever follows you among them – I will surely fill Hell with you all together (Ibadullayev, 2018: Surah Al-A'raf, 12-18). The stanza by Abai talks about a person who falls into Satan's temptation, blaming only the devil for his misguidance, instead of struggling against his own desires. Abai's use of the concepts of angels and Satan in his poem further signifies his belief in these Islamic teachings.

In his poem "Patsha Qudai Siyindim" (I Prostrated to God the King), written in 1886, Abai laments how Kazakhs in distant regions transcribed and propagated his poems, while his close kin and villagers disregarded them:

"King God, I have worshipped You,
Lead me onto the right path."
Patsha Qudai, syiynuym,
Tura basta ozinge (Mamytzhano, 2020: 50)

This expression by Abai resonates with several verses of the Quran that describe Allah as the sovereign of everything. For example, in Surah An-Nas: "Say, 'I seek refuge in the Lord of mankind, The Sovereign of mankind, The God of mankind..." (Ibadullayev, 2018: Surah An-Nas 1-3) and in Surah Al-Fatiha: "Guide us on the straight path" (Ibadullayev, 2018: Surah Al-Fatiha 6). Abai is asking Allah for guidance on the right path, a prayer that signifies his adherence to Islam. The phrase "Patsha Qudai" (King God), also used by Khoja Ahmed Yassawi, conveys a sense of surrender and devotion to the one God.

"Oh Allah, I've poured out my heart to your power,
Prostrating, oh King God, I come to you.
Repenting, for doubts, I seek forgiveness,
Prostrating, oh King God, I come to you." (Khoja Akhmet Yassawi, 2009: 40)

Ia, Alla, qudiretinge syr agytymin,
Siyynyp, Patsa Quudai, keldim sagan.
Taube qyp, kuman ushin quragytymin,
Siyynyp, Patsa Quudai, keldim sagan (Khoja Akhmet Yassawi, 2009: 40)

In this 6th hikmet, Yassawi concludes each stanza with "Prostrating, oh King God, I come to you," expressing his reliance on Allah during challenging times, similar to Abai's use of "Patsha Qudai" to express his grievances to his Lord.

In his poem "Ghylym Tappay Maqtanba" (Do Not Boast without Knowledge), Abai writes:

"It's not a verse or hadith,
So don't say you've become an infidel."
Aiat, hadis emes qoy,
Kapir boldyn demes qoy (Mamytzhano, 2020: 72).

Abai, in this poem, encourages critical thinking, decision-making based on wisdom, and cautions against blind adherence to others' words. The relevant lines refer to an important issue in Islamic doctrine: the matter of faith and disbelief. An individual's Muslim identity is directly linked to their belief in God, but there are other factors as well, such as belief in the Quranic verses and authentic (mutawatir) sayings of Prophet Muhammad. Denying even one verse of the Quran or a mutawatir hadith can lead to apostasy. Ibn Nujaim, a prominent scholar of the Hanafi School, stated: "Denying a single verse of the Quran leads to disbelief" (Ibn Nujaim, 2001: 131). Abai seems aware of this ruling, indicating that disagreeing with others' opinions, which are not Allah's words (Quran) or the Prophet's sayings (Hadith), does not lead to infidelity. Abai's stance is that there is no fault in disagreeing with others as long as it does not involve Quranic verses or Hadith. This idea remains relevant today. Using the concept of *al-mukhalafa* (contradiction or contrary opinion) from the field of *usul al-fiqh* (principles of Islamic jurisprudence), we can understand that contradicting the Quran and Hadith leads to disbelief, but contradicting other opinions does not. This interpretation can be applied to Abai's poetic lines, emphasizing that a Muslim is not allowed to contradict Quranic verses and Hadith. This approach also highlights a facet of applying theological analysis to Abai's poetry.

Continuing in the same poem "Ghylym Tappay Maqtanba," Abai states:

"From this transient world,
Even the eloquent and the nightingale have passed."
Osyl jalgan dunieden
Sheshen de otken ne bulbul (Mamytzhano, 2020: 72).

Here, Abai refers to the temporary nature of the worldly life, a concept well-acknowledged in Islam. Earlier, we discussed the concept of the world being transient (*muhdas*). Now, this can be connected to the Islamic belief in the afterlife. Like other Mus-

lms, Abai believes in the transience of this world, supported by Quranic verses such as "Everything [on the earth] will perish except the Face of your Lord, full of Majesty and Honor" (Ibadullayev, 2018: Surah Ar-Rahman, 26-27) and "Indeed, you [O Muhammad] will die, and indeed, they [too] will die" (Ibadullayev, 2018: Surah Az-Zumar, 30).

In Abai's 1887 poem "Olen – Sozdin Patshasy, Soz Sarasy" (Poetry – The King of Words, The Essence of Speech), he demonstrates a deep understanding of Islamic doctrine with these lines:

"First are Ayat and Hadith, the beginning of the word,

Then comes the couplet, in between they are heard.

If the words lack substance and fail to enthrall,
Why would the Prophet and his Allah say them at all?"

Aueli ayat, hadis – sozdin basy

Qosarly baitcymal keldi arasy

Qisynymen kyzikty bolmasa soz,

Nege aitsyn paighambar men ony Allasy (Mamytzhano, 2020: 96).

These lines clearly show Abai's adherence to Islam, acknowledging the Quranic verses as Allah's words and the Hadith as the Prophet Muhammad's sayings. Belief in the revealed books is a pillar of faith, with the Quran being the final revelation. Abai not only acknowledges this but also appreciates the unique structure and eloquence of the Quran, paralleling a sentiment expressed in several Quranic verses. For example, "Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration. The skins shiver therefrom of those who fear their Lord..." (Ibadullayev, 2018: Surah Az-Zumar, 23). By acknowledging the primacy and beauty of the Quranic verses and hadith, Abai aligns himself with their guidance and regards them as the foundation of all eloquent speech.

In his 1889 poem "Qor Boldy Janym" (My Soul Has Become Despairing), Abai says:

If it is Allah's destiny,

What phenomenon won't be seen?

Tagdyr etse Alla,

Ne kormeydi pñde?! (Mamytzhano, 2020: 96)

Abai frequently uses and refers to the concept of "destiny" in the context of Islamic doctrine. Belief in destiny is one of the seven pillars of faith in Islam.

This refers to believing in the destiny written by Allah in al-Lauh al-Mahfuz, including the good and bad aspects of fate.

In these two lines, Abai expresses the inevitability of accepting the destiny written by Allah. This should not be interpreted as Abai's dissatisfaction with destiny, but rather his recognition of the need to endure the trials of destiny. His other poems on this subject further support this interpretation. For example, in his poem "Keldik Talay Jerge Endi" (We Have Come to Many Places), Abai expresses his grief over the unpleasant events and the lack of understanding from his surroundings, choosing to convey his feelings through poetry. He includes the following stanzas related to destiny:

"From the beginning, my God made me unfortunate,

Troubled by a graceless people.

In a lonely house, I languished,

We learned to submit to fate."

Azelde Tangirim sorly etti

Arsyz elmen aure etti.

Jalgiz uyde kunirentti,

Tagdyrga bildik kongendi (Mamytzhano, 2020: 180).

Thus, despite the hardships, he faced and the corruption he observed in society, Abai understood the necessity of submitting to the destiny written by God. This is also an acknowledgment of his belief in the good and bad aspects of destiny as decreed by Allah. The acceptance of both the good and bad in destiny is an element of faith. This is supported by the testament of Ubada ibn as-Samit to his son on his deathbed, where he stated, "You cannot truly believe in Allah without believing in the good and bad aspects of destiny" (Abu Bakr al-Bayhaqi, 2000: 199).

In his poem "Ata-Anaga Koz Quanish" (Joy to Parents), Abai also speaks of accepting God's will:

"You will lament, you will ponder,

What will I become now?

You will be scorned by peers,

Submit to God's will and accept."

Zarlanarsyn, oilanarsyn,

Ne bolam dep endi men.

Qurbylardan qorlanarsyn,

Tangiri isine sen de kon (Mamytzhano, 2020: 190).

In "Jazghytury" (Spring), Abai praises the magnificence and mercy of God:

"Skilfully adorning the earth, my God is masterful,
Pouring His mercy's light onto the world."
Bezendirip jer juzin Tangirim sheber,
Meirbandyk duniege nuryin toger (Mamytzhano-
nov, 2020: 185).

In the following verses:

"Sending spring, giving life to the dark earth,
One believes in Allah's mercy.
Livestock fattens, food and wealth increase,
The spirit of mankind grows and lifts.
Everything but the black stone brightens,
Everyone but the stingy opens their heart.
If you marvel at the works of God,
Your soul warms, and courage melts within."

Jaz jiberip, jan bergen qara jerge
Rahmetine Allanyng kongil sener.
Mal semirer, ak penen as kobeyer,
Adamzattyng kongili osip, koteriler.
Qara tastan basqanyng bari jadyrap,
Bir sarangnan basqanyng peili ener.
Tamashalap qarasan Tangiri isine,
Boying balkyp, eridi ishte jiger (Mamytzhano-
nov, 2020: 185).

In the following stanzas: Sending summer, giving life to the barren land, My heart trusts in God's mercy. Livestock will fatten, food and milk will increase, The spirits of humanity will rise and soar. All but the rocks will bloom in splendor, All but the stingy will open their hearts. If you marvel at God's work, Your soul will warm, melting inner courage. (Mamytzhano-
nov, 2020: 185)

Here, Abai praises God's craftsmanship and the beauty of His creation, echoing the sentiments of the beginning of Surah Tabarak, which describes God's flawless creation of the heavens and earth.

These stanzas demonstrate Abai's admiration for God's mastery. It resonates with the verse, "He made for you the earth a dwelling place and the sky a canopy and formed you and perfected your forms and provided you with good things. That is Allah, your Lord; then blessed be Allah, Lord of the worlds" (Ibadullayev, 2018: Surah Ghafir, 64).

In his poem "Aska, Toiga Baratugin" (When Going to a Feast), No matter how much you rush, you cannot change Allah's command. (Mamytzhano-
nov, 2020: 187)

In Islamic doctrine, it's well-known that the destiny written by Allah in al-Lauh al-Mahfuz cannot be altered. Abai refers to this belief.

In the poem 'His Mind Sees Nothing But His Eyes':

"When the eye of the heart is opened,
The light of truth will shine upon it,
Driving away the filth within,
It becomes the chest of wisdom for man."

Jurektin kozi ashylsa,
Haqtyktyn tuser saulesi,
Ishtegi kirdi qashyrsa,
Adamnyng hikmet keudesi (Mamytzhano-
nov, 2020: 196).

These lines of the poem are analogous to several verses in the Quran. For example, "So, is one whose breast Allah has expanded to [accept] Islam and he is enlightened by his Lord [like one whose heart rejects it]? Then woe to those whose hearts are hardened against the remembrance of Allah. Those are in manifest error" (Ibadullayev, 2018: Surah Az-Zumar, 22), and "Have they not traveled through the earth and have hearts by which to reason and ears by which to hear? For indeed, it is not the eyes that are blinded, but blinded are the hearts which are within the breasts" (Ibadullayev, 2018: Surah Al-Haj, 46). Imam Abu al-Lais as-Samarqandi interprets the heart in the breast as "reason" (Abu Layth al-Samarqandi, 2000: 463), while Imam Abu al-Barakat an-Nasafy describes it as "the ability to reason and hear in matters of tawhid and similar things" (Imam Abu al-Barakat an-Nasafy, 1998b: 445). Abai seems to interpret it as the "heart's eye."

Conclusion

In this period, Abai did not write poems specifically dedicated to faith or religion. However, he indirectly addressed religious and doctrinal themes, revealing his beliefs through his poetry. The foundation of Islamic doctrine includes belief in the oneness of Allah, His angels, His books, His messengers, the Day of Judgment, the resurrection after death, and the good and bad aspects of destiny as decreed by Allah. From Abai's poems during this period, we can discern his belief in the oneness of Allah, his praise of some of Allah's beautiful attributes, his depiction of nature as created by Allah, his supplications to the King God, his acknowledgment of Allah's power, his faith in the words of Allah (the Quran) and the Prophet Muhammad's hadiths, and his awe at the power of their language. He also expresses belief in the transient nature of this world, indicative of his belief in the afterlife, although he does not explicitly elaborate on this topic. His poems extensively reflect on

accepting destiny, recognizing both the good and bad aspects of fate as written by Allah, and encouraging others to accept this as well. From his poems written up to his brother Ospan's death, we can confidently state that Abai was a Muslim who adhered to Islamic doctrine, with no significant changes in his beliefs or faith.

Acknowledgement

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19680093).

References

- Әуезов, М. (2013) Абай жолы. Үшінші кітап. – Алматы: «Жазушы». – 384.
- Иассауи Қожа Ахмет (2009) Диуан хикмет. Даналық кітабы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы. – 312.
- Ибадуллаев С.З. (2018) Қасиетті Құран және Қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы /Ауд.: С.З. Ибадуллаев. – Алматы: Дәуір. – 744.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Алматы: Арыс, 2009. 7-том, – 752.
- Матыжанов К.І. және т.б./құраст. (2020) Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том/ Құраст: Матыжанов К.І. және т.б. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640.

References

- Abdurrahman Khabannaka al-Maidany (2002) Al-Aqeedah Al-Islamiyah wa Ususuha [The Islamic Creed and Its Foundations]. – Dimashq: Dar Al-Qalam. – 704. (in Arabic)
- Abu Abdullah Muhammad ibn Muhammad ibn al-Ala al-Bukhari al-Hanafi (2012). Risalah fi al-Aqeedah [The Treatise on Beliefs]. – Al-Kuwait: Dar al-Diyya'. – 190. (in Arabic)
- Abu al-Barakat an-Nasafy (1998a) Tafsir an-Nasafy (Madarik at-tanzil ua khakhaiq at-tauil) [Interpretation of An-Nasafi (the perceptions of download and the facts of interpretation)]. – Beirut: Dar al-kalim at-tayib. Volume 3, – 702. (in Arabic)
- Abu al-Barakat an-Nasafy (1998b) Tafsir an-Nasafy (Madarik at-tanzil ua khakhaiq at-tauil) [Interpretation of An-Nasafi (the perceptions of download and the facts of interpretation)]. – Beirut: Dar al-kalim at-tayib. Volume 2, – 724. (in Arabic)
- Abu al-Layth al-Samarqandi (2000) Bahr al-Ulum [Ocean of Sciences]. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. Volume 2, – 642. (in Arabic)
- Abu Bakr Al-Bayhaqi (2000) Al-Qada' wa al-Qadar [The Decree and Destiny]. – Riyadh. Maktabat Al-Ubaikan. – 362. (in Arabic)
- Abu Mansur al-Maturidi (2010) Kitab al-Tauhid [The Book of Monotheism]. – Beirut: Dar Sader. – 538. (in Arabic)
- Auezov, M. (2013) Abai joli [The Path of Abai]. Ushinshi kitap. – Almaty: Jazushy. – 384. (in Kazakh)
- Ibadullayev S.Z. tr. (2018) Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi / tr. [The Characteristics of the Quran and the Interpretation in the Kazakh Language]. / Aud.: S.Z. Ibadullaev. – Almaty, – 744. (in Kazakh)
- Ibn Nujaim al-Masry. Al-Bakhr ar-Ra'iq Sharh Kunz ad-Daqaiq [The Flowing Sea: Explanation of the Treasure of Moments]. – Dar Al-Kitab Al-Islami. Volume 5, – 344. (in Arabic)
- Khoja Akhmet Yassawi (2009) Diwan khikmet. Danaliq kitabi [Selected Works]. – Almaty: Khalyaaraluq Abai klubi. – 312. (in Kazakh)
- Mamytzhonov, K.I. etc. (2020) Abai shigarmalarining akademyalyq tolyq jinagy, in III volumes. Vol I. edit. Mamytzhonov etc [Complete Works of Abai]. – Almaty: “Jazushy” baspasi. Volume 1, – 640. (in Kazakh)
- Muslim ibn al-Hajjaj Abu al-Hassan al-Qushayri al-Nisaburi. Sahih Muslim [Authentic Muslim]. – Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. Volume 1, – 524. (in Arabic)
- Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Lexicon of Kazakh Literary Language]. – Almaty: Arys. Volume 7, – 752.

Information about authors:

1. Mukhitdinov Rashid Srazhuly (corresponding author) – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Islamic Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com);

2. Abzhalov Sultanmurat Oteshuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan, e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz).

Авторлар туралы мәлімет:

1. Мұхитдинов Рашид Сражұлы (корреспондент-автор) – филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Исламтану кафедрасының доценті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com);

2. Абжалов Сұлтанмұрат Өтеішұлы – философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар факультетінің деканы (Түркістан, Қазақстан, e-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz).

Previously sent (in Kazakh): April 12, 2023.

Re-registered (in English): January 7, 2024.

Accepted: March 14, 2024.

А. Жамашев , А. Құрманәлиева , Н. Елеусізбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

ТҮРКІЛЕР ЖӘНЕ ИСЛАМ: ТҮРКІЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ РИУАЯТТАРҒА ХАДИСНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Түркілердің исламды қабылдауы – тарихшылардың іргелі зерттеу жүргізулеріне себеп болған тақырыптардың бірі. Түркі халықтарының исламмен алғаш танысқан уақыты, мұсылмандыққа өту себебі, нәтижесінде дінді жаюға деген ыждағатты әрекеттері ортағасырлық тарихшылардан бастап күніміздегі зерттеушілерді де бейжай қалдырған емес. Бұл мақаланың мақсаты – хадистерге кешенді талдау жүргізу арқылы түркілердің ислам тарихындағы орнын көрсету. Ғылыми зерттеу тарих кітаптарында жиі кездесетін түркілер жайлы хадистерді жинақтау, қайнаркөздерін толық қарастыру және хадистердің кең түсіндірмелерін беруге бағытталған. Аталған міндеттерге сай, деректермен жұмыс барысында компаративистикалық, тарихи әдіс кеңінен қолданылды. Сол арқылы хадистердің түпкі мәні және арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Зерттеу барысында ортағасырлық тарихшылар Жәхиз, Махмұд Қашғари, Хамауи, Жуайнидің еңбектерімен қатар, жақында жарық көрген мақалалар мен кітаптар қарастырылды. Онда келген хадистердің қайнаркөзі «Кутуб әс-ситта», Табаранидің мұғжамдары, Әбу Яғланың муснад жинақтарында кездесетіні анықталды. Сонымен қатар, хадистің мағынасымен шектелмей, «Фатх әл-бәри», «әл-Маудугат» сынды классикалық кітаптарға сүйеніп, хадистердің түсіндірмелері беріліп, хадис мамандарының берген бағасы көрсетілді. Зерттеу жұмысының нәтижелері осы тақырыпқа ден қойған зерттеушілерге пайдасын тигізеді деп үміттенеміз.

Түйін сөздер: түркілер, ислам, тарих, хадис жинақтары, кутуб әс-ситта.

A. Zhamashev, A. Kurmanaliyeva, N. Yelessyzybayeva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

Turks and Islam: a hadith analysis of narratives relating to the Turks

The conversion of Turks to Islam is one of the topics that have led historians to conduct fundamental research. The time when the Turkic people first got acquainted with Islam, the reason for their conversion to Islam, and as a result, their diligent efforts to spread the religion have not left indifferent researchers from the medieval historians to the present day. The purpose of this article is to show the place of Turks in Islamic history by conducting a comprehensive analysis of hadiths. Scientific research is aimed at collecting hadiths about the Turks, which are often found in history books, considering their sources in detail, and providing extensive explanations of hadiths. In accordance with these tasks, the comparative and historical method was widely used during the work with the data. Thus, the ultimate meaning of the hadiths and the similarities and differences between them were determined. During the research, along with the works of medieval historians Jahiz, Mahmud Kashgari, Hamawi, Juaini, recently published articles and books were considered. It was determined that the source of the hadiths found there are "Qutub al-Sitta", Tabarani's mujjams, Abu Yagla's musnad collections. In addition, not limited to the meaning of hadith, based on classic books such as "Fath al-bari", "al-Mawdugat", interpretations of hadiths were given and evaluations given by hadith experts were shown. We hope that the results of the research work will be useful to researchers who have focused on this topic.

Key words: Turks, Islam, history, hadith collections, Kutub al-Sitta.

А. Жамашев, А. Курманалиева, Н. Елеусызбаева*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

Тюрки и Ислам: хадисоведческий анализ нарративов, относящихся к тюркам

Обращение тюрков в ислам – одна из тем, побудившая историков провести фундаментальные исследования. Время первого знакомства тюркских народов с исламом, причина их обращения в ислам и, как следствие, их усердные усилия по распространению религии не оставили

равнодушными исследователей от средневековых историков до наших дней. Цель данной статьи – показать место тюрков в истории ислама путем проведения комплексного анализа хадисов. Научные исследования направлены на сбор хадисов о тюрках, которые часто встречаются в учебниках истории, детальное рассмотрение их источников и предоставление обширных пояснений хадисов. В соответствии с этими задачами при работе с данными широко использовался сравнительно-исторический метод. Таким образом, был определен конечный смысл хадисов, а также сходства и различия между ними. В ходе исследования, наряду с трудами средневековых историков Джахиза, Махмуда Кашгари, Хамави, Жуайни, были рассмотрены недавно опубликованные статьи и книги. Установлено, что источником найденных там хадисов являются «Кутб ас-Ситта», муджамы Табарани, сборники муснада Абу Яглы. Кроме того, не ограничиваясь смыслом хадисов, на основе классических книг, таких как «Фатх аль-Бари», «Аль-Маудугат», были даны интерпретации хадисов и показаны оценки, данные экспертами по хадисам. Мы надеемся, что результаты исследовательской работы будут полезны исследователям, сосредоточившим свое внимание на этой теме.

Ключевые слова: тюрки, ислам, история, сборники хадисов, Кутуб ас-Ситта.

Кіріспе

Түркілердің исламмен алғаш танысқан уақыты – тарихта әлі де нүкте қойылмай келе жатқан мәселелердің бірі. Мұхаммед пайғамбардың сол кездегі көршілес елдердің, империялардың басшыларын исламға шақырып елші жібергені мәлім. Соның ішінде түркі қағанына да жіберді деген хабарлар кездеседі (Жамашев, Мажен, Жомарт, 2023: 66). Десе де, мұсылмандардың пайғамбар кезінен бастап түркілер жайлы хабардар болғаны риуаяттармен, сахабалардың сөздерімен жеткен.

Түркілер жайлы риуаяттар ортағасырлық авторлардан Жәхиз (д.к.ж. 255/868), Махмұд Қашғари (д.к.ж. 1101), Хамауи (д.к.ж. 626/1229), Ата Мәлік Жуайни (д.к.ж. 683/1283) еңбектерінде кездеседі. Жәхиз «әр-Расәил» еңбегінде аббаси шенеунігі әл-Фатх ибн Хақанға (д.к.ж. 247/861) түркілердің артықшылықтарын баяндайды. Ол жерде марфуғ, мауқуф (Омарға телінетін) хадистерді жеке бір бөлімде қарастырмаса да, сөз арасында келтіреді. Ал Махмұд Қашғари «Диуан луғат әт-турк» атты жинағында түркілер жайлы бес хадисті атап өткен. Олардың мазмұны «түркі» сөзінің тілдік түсіндірмесі, түркі тілі, «түркі» атауы және түркі мақалдарының негізі болып саналатын хадистерді қамтиды. Махмұд Қашғари «Түрк» сөзі жекеше алғанда Нұх пайғамбардың Яфес ұлынан туған немересінің есімі (Можтаба Халифе, 2012: 50), ал көпше түрде одан тараған халыққа айтылады дейді (Қашғари, 1915: 293). Онур Ахмед «Arabic Texts in the Dîvânü Lugâti-Turk, with Morphological Comparison Between Arabic and Turkish» мақаласында түркілер жайлы күнімізге жеткен хадистердің әрбіріне кеңірек тоқталып, екі тілдің арасындағы морфологиялық ұқсастықтар

мен ерекшеліктерін сипаттап өтеді. Ал Закария Каттабәжи болса «әт-Турк фи муаллафәт әл-Жахиз» еңбегінде тарих кітаптарында кездескен хадистерді келтіреді. Ол жоғарыда аталған тарихшылар мен М. Рамзи еңбектеріне сүйенеді. Сондай-ақ, түркілердің тегі жайлы Құрбанғали Халиди, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында сөз қозғалған. Ал орыс зерттеушілерінен Бартольдтың түркілер жайлы он екі дәрісінен жинақталған кітабы бар. Онда түркі этнонимі жайлы пікірлер, тарихи деректерді кездестіруге болады.

Аталған дереккөздердегі түркілерге қатысты хадистердің тахрижі толық жасалмағандықтан және хадис шархтары мен хадис қайнаркөздері жеткілікті дәрежеде қолданылмағандықтан бұл мақаланы жарыққа шығаруды жөн санадық. Осы орайда «Кутуб әс-ситта», Табаранидің муғжамдары, Әбу Яғланың муснады, «Фатх әл-бәри» сынды классикалық жинақтар мен түсіндірмелерге жүгіндік.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тарих кітаптарында кездескен хадистерді басты көзінен, яғни, хадис жинақтарынан іздеу нәтижесінде екі саланың хадистерді келтіру методологиясының айырмашылықтары айқындалды. Ислам тарихшылары белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты дәйек ретінде хадистерді қолданады. Ол үшін хадистің түгелін емес, мазмұны сәйкес келетін бір бөлігін береді. Ал хадистің дәрежесіне мән беру олардың зерттеу тақырыбына кірмейді. Сондықтан, тарих кітаптарында дағиф (әлсіз) риуаяттар көптеп кездеседі.

Мақаланың мақсаты тарих кітаптарында кездесетін түркілер жайлы хадистерге талдау

жүргізу арқылы түркілердің ислам тарихындағы орнын көрсету. Ғылыми зерттеу жиі кездесетін түркілер жайлы хадистерді жинақтауға, қайнаркөздерін сенімді хадис жинақтарынан қарастыруға, хадистердің түсіндірмесін беруге бағытталған.

Қоса кететін жайт, «Сахих Мүслимнен» тыс «Кутуб әс-ситта» жинақтарында кездесетін хадистерге сілтеме бергенде, жинақтың атауы, хадис алынған баптың тақырыбы мен нөмірі қолданылады. Ал Мүслим жинағына сілтеме көрсеткенде хадис бабының тақырыбы және хадистің нөмірі қойылады.

Нәтижесінде мақалада бір-бірінің мағынасын толықтырып келген 10 хадис, хадис жинақтарынан табылмаған 6 марфуғ, 1 маукуф және тағы бір риуаят берілді. Яғни, қайталанбастан 18 риуаят қолданылды. Қазақ, орыс, ағылшын, түрік, араб, парсы тілдерінде барлығы 44 әдебиет қарастырылды. Мақаладағы хадистердің реттілігі оның танымалдығымен, таралу жиілігімен байланысты.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Жоғарыда аталған міндеттерге сай, тарих кітаптарында кездесетін түркілерге қатысты таңдаулы хадистерге тарихи-компаративистикалық, топтастыру және сипаттау әдістері қолданылды. Таңдалып алынған хадистердің сенімділік дәрежесін анықтау үшін «Кутуб әс-ситта» және одан бөлек жинақтардың деректеріне зерттеу жасалды. Сол арқылы мазмұндас хадистер топталып, түсініктеме берілді. Мақалада қолданылған хадисті түсіндірудің әдістері: хадисті хадиспен түсіндіру, шарх кітаптарымен түсіндіру, рауилерге қатысты білдірілген критика мен хадистің дәрежесіне қатысты берілген бағаны көрсету, мәтінде кездесетін мағынасы көмескі сөздерді түсіндіру, мазмұндас хадистерді лексикалық, герменевтикалық тұрғыдан салыстыру. Нәтижесінде индуктивті және дедуктивті анализдің көмегімен хадистердің түпкі мәні және арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтары анықталды.

Нәтижелері және талқылама

Хадистер мен олардың түсіндірмелеріне кіріспес бұрын түркі атауы мен шығу тегіне тоқталған жөн. «Түркі» сөзі 1500 жыл уақыт аралығында мағынасын бірнеше рет ауыстырды. V ғасырда «түркілер» деп Ашинаның қол астына

бірігіп, кейіннен VI-VII ғасырларда түркі тілінде сөйлейтін жеке бір халыққа айтылды. Алайда дәл сол тілде сөйлейтін басқа халықтарға қолданылмаған еді. Арабтар болса тілді ескерместен, Орта және Орталық Азия жеріне қоныс тепкен көшпенділердің барлығын «түркілер» деп атаған. Сондықтан «түркі» терминін қолданудағы біркелкіліктің жоқтығына байланысты осы мәселе нақты бір шешімді қажет етеді деп санаған Л.Гумилев өзінің «Древние тюрки» еңбегінде осындай түсінбестіктен аулақ болу үшін түркілерді VI ғасырда жужандар мен қытайлар атағандай, «түркіттер» (тюркюты) деп атауды жөн көрген (Гумилев, 2003: 14).

Л.Н. Гумилевтың жоғарыда келтірген мәліметтеріне орай түркі тілі мен өздерін «түркі», «түркіт» деп атаған түркі халқы мүлдем екі бөлек ұғым. Қазір түркі тілі деп аталатын тілдің тарихы тереңде, ал «түркіттер» V ғасырдың соңында Алтай тауы мен етегіндегі ормандыдалалы ландшафттық жағдайында этникалық араласудың нәтижесінде пайда болды. Жергілікті тұрғындар мен шеттен қоныстанған халықтың толыққанды бірігуі жүз жылдан кейін, шамамен 546 жылы оларды көне түркілер немесе «түркіттер» деп атауға негіз болған тұтастыққа алып келді. Ал түркі тілді орта Алтайдан әрі асып оғыздар, қаңлылар немесе печенегтер, ежелгі балқарлар мен ғұндар қоныс тепкен мемлекеттерге дейін тарады (Гумилев, 2003: 15).

Араб поэзиясы мен шығармаларында жеңилет дәуірінен бастап «түркі» сөзі қолданылып, айтыла бастады. Тіпті «түркі» сөзі араб тілі арқылы әлемге тарады деуге болады. Себебі IV ғасырда жазылған араб өлеңдерінде «түркі» сөзі кездескен. Тарихи деректерде «түркі» сөзі алғаш рет Табаридің еңбегінде, Хандақ шайқасынан алдын 626 жылы «Мұхаммед пайғамбар бір түркі шатырында демалды» деп келеді (Йылмаз, 2007: 16). Хадистерде арнайы түркілерге тән шатырдың аталуы түркі халқының Пайғамбардың дәуірінде әйгілі болғанын көрсетеді. Арабтардың түркілермен алғашқы тікелей байланыстары хазіреті Омар кезеңіне сәйкес келетіні жайлы деректер кездеседі (Йылмаз, 2007: 19).

Түркі қағанаты құрылғанша қазақ жерінде жужандар, эфталиттер және теле тайпалары өзара күрес жүргізіп, өз территорияларын белгілеуге тырысты. 492 жылы теле тайпаларының батысқа қоныс аударуы айтулы оқиғалардың бірі болды. Лев Гумилев батысқа қоныс аударған теле тайпаларын Алтайлық телеуттердің ұрпақтары

саналғандықтан «телеуттер», ал шығыста бытырап жүрген теле тайпаларын «телеліктер» (теле-сцы) деп атауды жөн санаған (Гумилев, 2003: 8).

Кейбір риуаяттарда түркілер Йәжуж, Мәжужден бөлініп қалған бір тайпа ретінде сипатталған. Ибн Мәрдауайһ жинағында әс-Судәйден жеткен хабар бойынша: *«Түркілер – Йәжуж, Мәжуждың бір жасағы. Зул-қарнайн келіп бөгет салды. (Түркілер болса) бөгеттің сыртында қалды»,* – делінеді. Ибн Тулун «әш-Шазара фил-әхадис әл-муштаһира» еңбегінде, ибн Әбу Хатим Қатададан жеткізген риуаятта: *«Йәжуж бен Мәжуж жиырма екі тайпадан құралған. Зул-қарнайн олардың жиырма бірін бөгеп тосқауыл салады. Ол кезде бір тайпа жорықта болып сыртта қалып қойған еді»,* – делінеді (Ажлуни, 2000: 46-47). Риуаятқа мағыналас мазмұнды Аягөзден шыққан тарихшы Құрбанғали Халидидің «Тауарих хамса» еңбегінен көреміз. Онда түркі атауының мағынасын: «Ескендір Зул-қарнайн тосқауыл жасап, Йәжуж, Мәжуж (тайпалары) іште, түркілер сыртта қалып өз халқынан бөлініп қалғаны үшін «тәрік» аталып, одан «түркі болған». Тәрк – тастау, қалдыру деген мағына беретін араб сөзі...», – деген (Халид, 1992: 62).

Ал түркілерде өздерінің шығу тегіне қатысты екі аңыз бар. Екі аңыз да бөрі қасқырмен байланысты. Аталмыш аңыздың желісі бойынша, түбі Ашинаның 500 отбасымен байланыстырылған. Бұл 500 отбасы әртүрлі тайпалардың қосындысы болған көрінеді. Қытайлықтар Ашина ханның қоластындағыларды «Ту-кю» деп атаған. П.Пельо бұл атауды «тюрк+ют» деп ашып көрсеткен (Гумилев, 2003: 13). Қытай жазбаларында «түркі» атауына ие болған Ашина туралы аңыздың басында түркілер ғұндардың басқа бір бұтағынан тарайтыны айтылады (Омарбеков, Хабижанова, Нуртазина, 2018: 150). «Түркі» сөзі «берік, мықты» деген мағынаны білдіреді. Зерттеуші А.Кононованың пікірінше, бұл кейіннен тайпалық одақтарға этникалық есім ретінде қолданылып кеткен жалпы атауды білдіреді (Гумилев, 2003: 13; Жамашев, Мажен, Жомарт, 2023: 25-26). Бұл тұжырымды В.Бартольдтың берген дерегі де қуаттайды. Ол қолданыстағы «түркі» атауын мұсылмандар таратқанын білдіреді. Мұсылмандар (Орта Азиядағы) көптеген халықтардың VII, VIII ғасырларда соқтығысқан түркілермен бір тілде сөйлейтінін аңғарып барлығын түркілер атап кеткен. Оның айтуынша, исламды қабылдаған соң түркі халықтары да өздерін осы атаумен

атап кеткен әрі ол күнімізге шейін жалғасып келеді (Бартольд, 1993: 24). Назар салсақ, түркі атауының шығу тарихына қатысты ғалымдар әртүрлі пікірлер білдірген. Тіпті, бұл атаудың кең таралуына арабтардың әсер еткені белгілі болды. Арабтар түркілер жайлы пайғамбар келмей тұрып хабардар болғанымен, түркілердің сипаты, қасиеттерімен хадистер арқылы танысты. Кейін хадистер арнайы жинақтарға, тарих кітаптарына енгізілді. Соның ішінде түркілерге қатысты алғаш еңбек жазған тарихшы – әл-Жәхиз. Сондықтан түркілерге қатысты риуаяттарды әл-Жәхиздың хаттарынан және одан кейін келген тарихшылардың кітаптарынан кездестіреміз.

Түркілер жайында күнімізге жеткен хадистер және олардың түсіндірмесі

1-хадис

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар», «Сендерге соқтықпайынша оларға тимеңдер!» (Жәхиз, 1964: 58, 76; ибн әл-Фақиһ, 1996: 402; Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында келген риуаяттар:

Әбу Дәуідтің сунәнінде: Әбу Сукайнаның бір сахабадан жеткізуі бойынша, Алла елшісі (с.а.с.): *«Хабаитықтар сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар»,* – деп айтқан», – делінеді (Әбу Дәуід. Маләхим. 8). Жалалуддин Суюти де «Жамиғ әл-әхадис» кітабында осы риуаятты келтірген (Суюти, 1994: 346).

Имам Әбу Дәуід Сижистани: «Түркілер – шығыста қоныстанған бір халық, олардың жүзі жалпақ (енді), көзі қысық, мұрны таңқы, жүздері қабат-қабат тері басқан қалқандай. (Хадисте айтылған) түркілер күнімізде Түркия жеріндегі халық емес... Бірақ хадисте меңзелгені аталмыш сипаттағы шығыстан шыққан адамдар», – деп түсіндірген (Абдулмухсин әл-Аббад, 2018: 3).

Насәи өз жинағында хадистің толық нұсқасын берген. Ол бойынша азат етілген құлдардың бірі Әбу Сукайна бір сахабадан: «Пайғамбарымыз ор қазуға бұйырды. (Сахабалар қазып жатқанда) қазуға кедергі болған үлкен тасқа кезігеді. Алла елшісі тұрып, (қолына) қайла (екі жүзді үшкір балға) алып, ор (үстіне) сыртқы киімін қойды да: *«Раббыңның «Сөзі» (яғни, Құрандағы бар мәліметтер мен үкімдер) шындық һәм әділдік тұрғысынан кемел. Оның «Сөздерін» өзгерте алатын ешқандай күш жоқ. Ол бәрін естуші,*

шексіз ілім иесі» (Әнғам: 115) деп (ұрғанда) тастың үштен бірі бөлінді. Салман Фарси қарап тұрған еді. Алла елшісі ұрған кезде тастан найзағайдай ұшқын шықты. Екінші мәрте тура солай айтып екінші бөлігі ұшқын атып бөлінді. Мұны Салман бақылап тұрды. Үшінші мәрте тура солай айтып ұрғанда соңғы бөлігі құлады.

Содан кейін Алла елшісі (ордан) шығып, сырт киімін алып отырды. Салман: «Алла елшісі, ұшқын (шықты ғой! Бұл не болғаны?)» – дейді. Алла елшісі одан: «*Салман, Мен (тасты) ұрғанда (ұшқыннан) не көргенімді көрдің бе?*» – деп сұрайды. (Салман): «Сізді ақиқатпен жіберген (Аллаға) серт, Алланың елшісі! (Нені көрдіңіз?)» – дегенде: «*Расында, мен бірінші рет ұрғанда (шыққан ұшқынның жарығында парсы патшасы) кисраның мемлекетіндегі қалалар мен оның айналасындағылар көз алдыма көрсетілді*», – деп айтты. Сол жердегі сахабалар: «Алла елшісі, біздің ол жерлерді (ислам дініне) ашып, олжалауымыз үшін, өз қолдарымызбен бағындыруымыз үшін Аллаға дұға қылыңызшы», – деді. Алла елшісі дұға қылады.

«*(Тасты) екінші ұрғанымда (ұшқыннан Рум патшасы) қайсардың қалалары мен айналасындағыларды өз көзіммен көрдім*», – деді. (Сахабалар): «Алла елшісі, біздің ол жерлерді (ислам дініне) ашып, олжалауымыз үшін, өз қолдарымызбен бағындыруымыз үшін Аллаға дұға қылыңызшы», – деді. Алла елшісі дұға қылады.

«*Үшінші ұрғанымда (шыққан ұшқынның жарығынан) хабаишқалалары мен айналасындағы ауылдарды өз көзіммен көрдім*», – дейді. Осы кезде Алла елшісі: «*Хабаиштықтар сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар*», – деп айтты», – деп жеткізеді (Насәи. Жихәд. 42).

Табарани мұғжамында келген риуаяттар:

Ибн Масғуд Алла елшісінің: «*Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары*», – деп айтқанын жеткізген (Табарани, 1994: 181; Табарани, 1995: 7). әл-Һайсами: «Тізбекте Осман ибн Яхия әл-Қарақсани бар, мен оны танымаймын, қалған рауилер сахих (сенімді, дұрыс)», – деген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991б: 607). Табарани еңбегінде ибн Ләһиғадан жеткен жолмен Мұғауия ибн Әбу Суфиянның риуаятын қуаттап келген шауаһидтер бар (Сахауи, 1985: 55).

Әбу Яғла жинағында келетін басқа риуаят бойынша, Мұғауия ибн Худәйж: «Мұғауия (ибн Әбу Суфиянның) құзырында болғанымда оған хат келеді. Онда қызметкері түркілермен қақтығысып, оларды жеңгенін, көбі өлтірілгенін, өте көп мөлшерде олжаға кенелгендерін білдіреді. Бұған Мұғауия ашу шақырып оған жауап ретінде: «Соғысып, олжаға кенелгендеріңді ұқтым. Маған ескертіп, менен бұйрық келмейінше, олармен соғыспағандарыңда ғой!» – деп жаздырады. Мен: «Мүміндердің әміршісі, неге олай дедіңіз?» – деп сұрағанымда: «Алла елшісінің: «*Расында, түркілер жусанды алқапқа жеткенше арабтарды ығыстырады*», – деп айтқанын естідім. Сол себепті (түркілермен) соғысуды жөн көрмеймін», – дейді», – деп жеткізеді (Әбу Яғла, 2013: 36).

Мұсылмандар Үмәйя әулетінің халифалығы кезінде түркілермен соғысты. Біршама уақыттан соң мұсылмандар түркі қалаларын бірінен кейін бірін (ислам билігіне) ашты. Нәтижесінде, түркі тұтқындары көбейді, олардың бойындағы жауынгерлік сипаттары себепті халифалар оларды әскерге қабылдады. Халифа Мұғтасымның кезінде әскердің көп бөлігі түркілерден құралды, ақырында, түркілер билікті өз қолдарына алып, жеке мемлекеттер құрды. Мысалы, Самани мемлекетінің патшалары түркілер болды. Олар араб емес халықтарды да биледі. Кейін оларды Сабуктекин әулеті, одан соң Селжұқ әулеті (Peter B. Golden, 1992: 219-223) бағындырады. Олардың мемлекеті Ирак, Шам, Римге созылды. Бір бөлігі Шамда қалды, ол Зәнги әулеті, Аюбилер, т.б (Ибн Хажар әл-Асқалани, 1959: 609-610).

Хадистің дәрежесі, рауилерге берілген баға: «*Түркілер сендермен соқтықпайынша, оларға тиіспеңдер*» хадис тізбегінде Әбу Сукайна – мажһул (белгісіз) рауи (Әбул-Хасан ибн әл-Қаттан, 1997: 598).

Жалалуддин Суюти «әл-Ләәли әл-маснуға» еңбегінде «*Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларға тиіспеңдер*» деген хадистің кейбір тізбектерінде кездескен кәззаб (өтірікші) рауилер жайлы баяндаған (Суюти, 1996: 408).

Бір риуаяты жайлы ибн Хиббан: «Тізбектегі Сәлама ибн Хафс хадистерді ойдан шығарады, оған сүйенудің еш қажеті жоқ», – деп айтқан (Ибн әл-Жаузи, 1966: 235).

Бірақ Зурқани хадистің үкімін хасан деген... Табараниде келген Мұғауия ибн Әбу Суфиянның марфуғ риуаяты шауаһидтермен қуатталады. Сол себепті оның үкімін маудуғ деуге келмейді (Ажлуни, 2000: 46-47).

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» деген тарих кітаптарында жиі берілетін хадисті Әбу Дәуід пен ән-Насәидің сунән жинақтарында Әбу Сукайна бір сахабадан, әт-Табаранидің муғжамдарында ибн Масғуд жеткізген.

«Сунән ән-Насәиде» келген риуаяттың толық нұсқасында Хандақ (ор қазу) оқиғасы сипатталған. Мұхаммед пайғамбар сахабаларды парсы, рим мемлекеттерін бағындыратынын айтып сүйіншіледі. Ал хабаштықтар мен түркілерге қарсы бірінші болып шабуылды бастамау керектігін ескертті. Ғалымдардың пікірінше, хадис түркілердің болашақта исламның шартарапқа жайылуына, (ислам ілімдерінің) дамуына ерен еңбек сіңіретініне (Жамашев, 2022) меңзеген, сондықтан пайғамбар олармен жауласудан қайтарған делінеді. Оған қоса, түсіндірме арқылы «түркі» сөзі нақты бір ұлттың атауы емес, барша түркі халықтарына ортақ екендігі айқындалады.

Хадистің дәрежесі оны жеткізген рауилердің сенімділігімен тікелей байланысты. «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» бөлігі кездесетін хадис тізбектерінде белгісіз, әлсіз рауилер кездеседі. Дегенмен өзге риуаяттармен қуатталып келіп хасан (жақсы) үкімі берілген. Сондықтан хадис қолдануға жарамды, сенімді саналады.

2-хадис

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар! Себебі, олар үлкен апат әкеледі» (Жуайни, 1911: 11; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында кездесуі:

Әбу әд-Дәрда Алла елшісінің: «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар! Себебі, олар үлкен апат әкеледі», – деп айтқанын жеткізген (Әбу Шужәғ әд-Дайлами, 1986: 108).

«Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары» риуаятына зияда: «Расында, олар алапат күштің иелері, (бірақ қанжығаларына байлайтын) олжалары аз» деп келеді (Мухаммад әл-Барзанжи, 2005: 86). әл-Жәхиздің еңбегінде бұл зияда басқа сөздермен Омар ибн әл-Хаттабтың сөзі ретінде көрсетілген. Ол бойынша: «(Түркілер) – талабы зор, олжасы аз» деп берілген (Жәхиз, 1964: 57). Оның мәні түркілер көп соғысқанмен, жауыздық қылмайды, бекерге дүниені талан-таражға сал-

майды, сол себепті олжалайтын үлестері аз дегенді білдіреді.

Жоғарыда берілген екі хадистің ортақ бөлігі – «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар!». Бірақ екіншісі «Себебі, олар үлкен апат әкеледі» деген сөздерімен ерекшеленеді. Хадис әд-Дайламидің жинағында сахаба Әбу әд-Дәрда арқылы және Мухаммад әл-Барзанжидің жинағында «Расында, олар алапат күштің иелері, (бірақ қанжығаларына байлайтын) олжалары аз» деп жеткен. Бұл риуаятқа сай, түркілер алапат күшке ие бола тұра, неліктен аз олжалайды деген сұрақтың тууы заңды. Ғалымдардың берген түсіндірмесі бойынша, түркілердің бей-берекет қантөгіске бармайтыны айқындалды.

3-хадис

«Тыныш жатқан екі (халықты) қозғамаңдар! Түркілер мен хабашилер сендерге соқтықпайынша, оларға тимеңдер!» (Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45)

Хадистің мағынасын қуаттайтын риуаяттар:

Түркістан – түркі халықтарына ортақ жерлердің атауы. Олардың хадистерде аталуы: Мұхаммед Пайғамбар: «Түркілер – үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын (халық)», – деген. Ибн Аббас Алла елшісінің: «Патишалық (немесе халифалық) ұрпағымда болады. Қызыл шырайлы, жүздері қабат-қабат тері басқан қалқандай бір қауым (ұрпақтарымды) еңсереді», – деп айтқанын жеткізген. Әбу Нурайрадан жеткен: «Беті жалпақ, қысық көзді, таңқы мұрынды қауым келмейінше, олар аттарын Дижланың жағасына байламайынша қиямет-қайым орнамайды», Мұғауия: «Тыныш жатқан екі (халықты) қозғамаңдар! Түркілер мен хабашилер сендерге соқтықпайынша, оларға тимеңдер!», – деп жеткізеді (Хамауи, 1995: 23).

Әбу Нурайра жеткізген түркілердің сипаттарына қатысты риуаят «Сунән ән-Насәиден» тыс «Кутуб әс-ситта» жинақтарында кездеседі: Әбу Нурайра Алла елшісінің: «Сендер жүннен жасалған аяқ киім киген бір қауыммен соғыспайынша, қысық көзді, қызыл шырайлы, таңқы мұрынды, бет-жүздері (қабат-қабат) тері қапталған қалқан тәрізді түркілермен қақтығыспағанша қиямет-қайым орнамайды», – деп айтқанын жеткізген (Бұхари. Жихәд. 94; Мүслим. Фитан. 64; Әбу Дәуід. Маләхим. 9; Тирмизи. Фитан. 40; Ибн Мәжа. Фитан. 36).

Дегенмен, жүннен аяқ киім киген қауымға қатысты ғалымдар әртүрлі пікір білдірген.

Байһақи оларды Рей шаһарынан шыққан харижилер десе, Бадруддин Айни риуаятта ашық түрде түркілер сөзі өткендіктен, бұл сипаттардың түркілерге қатысты екенін алға тартқан (Сакаллы, 2007: 230).

Ғалымдар «Жүннен аяқ киім киген» дегенді тікелей мағынада не болмаса Мунауи «Тахриж әл-масабиһ» еңбегінде жүнді теріден жасалған дегенді білдіруі мүмкін деген. Ал «қызыл шырайлы» дегені – ақ араласқан қызыл түс (Исами, 1998: 528-529; Китапчы, 1985а, 1985б, 1986, 2002).

Бұл хадис бірінші және екінші хадиспен мазмұндас, айырмашылығы – хабаш (қазіргі Эфиопия) халқымен бірге айтылады. Бұдан хабашилердің де жауынгерлік қасиетпен ерекшеленетіні көрінеді.

Насәи мен Әбу Дәуідтің сунәнінде Әбу Сукайнаның бір сахабадан *«Хабашитықтар сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар»* деп жеткізген риуаяты бірінші хадистің түсіндірмесінде келгендіктен, бұл жерде толық нұсқасын беріп қайталауды жөн көрмедік.

Хадис Мұғауияның жеткізуімен Хамауидің *«Мұғжам әл-булдән»* еңбегінде ғана келеді, ал хадис жинақтарында сөзбе-сөз кездеспейді. Аталған хадисті Хамауидің ойынан шығаруы мүмкін емес, дегенмен, оның сүйенген хадис жинағы күнімізге жетпегенін немесе өңделіп шықпағанын жоққа шығара алмаймыз. Себебі, хадистің мағынасы белгілі жинақтарда келген өзге риуаяттармен расталады.

4-хадис

«Түркілер – үмбетіме нәсіп болған (салтанат пен байлықты) алғаш талан-таражға салатын жұрт» (Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында кездесуі:

Табаранидің екі мұғжамында Ибн Масғуд Алла елшісінің: *«Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары»*, – деп айтқанын жеткізген (Табарани, 1994: 181; 1995: 7).

Хадистің дәрежесі:

Табараниде келген хадистің Маруан ибн Сәлим арқылы жеткен риуаятына мәтрук («тасталған» деген мағынаны береді, әлсіз хадистің бір түрі) деп баға берілген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991а: 551). Рауилеріне қатысты

Һайсами: *«Тізбекте Осман ибн Яхия әл-Қарақсани бар, мен оны танымаймын, қалған рауилер сахих (сенімді, дұрыс)»*, – деген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991б: 607). Дегенмен, *«Мұғжамда»* ибн Лаһиғадан жеткен жолмен Мұғауия ибн Әбу Суфиянның риуаятын қуаттап келген шауаһидтер бар (Сахауи, 1985: 55).

Хадистегі «Қантура» сөзінің мағынасын ашықтау үшін Әбу Дәуідтің сунәнінде келген риуаятқа назар салайық. Мүслим ибн Әбу Бакра әкесінен Алла елшісінің (с.а.с.): *«Үмбетімнен бір топ адам Дижла (Тигр) өзені жағасындағы Басра («борпылдақ, жұмсақ ақ тастар» дегенді білдіреді) аталатын ойпатты жерге тоқтайды. Өзен үстінде көпір болады, (айналасында) көп халық өмір сүреді. Ол мұһажирлердің (немесе мұсылмандардың) қаласы болады. Ақырзаманға таяу беті жалпақ (енді), көздері кішкентай Қантура ұлдары шығады. Олар аталған өзеннің жағасына тоқтайды, содан қала тұрғындары үш топқа бөлінеді. Бірі сиырдың артына еріп құрдымға ұшырайды, екінші топ тек өз пайдасын көксер иманнан жұрдай болады, ал үшінші топ артына өз ұрпақтарын қалдырып, шейіт болғанына күреседі»*, – деп айтқанын жеткізген (Әбу Дәуід. Маләхим. 10). Кейбір ғалымдардың пікірінше, хадисте «Басра» атауымен Бағдат қаласы меңзелген. Ал «Қантура» сөзіне қатысты Ибраһимнің күңі және түркі қағанының қызы деген пікір бар (Каттабәжи, 1972: 46). Ендеше, риуаяттарды жинақтағанда «Қантура ұлдары» сөзімен Мұхаммед пайғамбар түркілерді меңзеген деуге болады.

Төртінші хадис бұдан алдын келген хадистердің мағынасын ары қарай ашып көрсетеді. Яғни, алғашқы үш хадисте пайғамбар түркілермен соқтығыспауды ескертеді. Ал бұл хадис арқылы кейін түркілердің мол билік пен байлыққа ие болатынын білдірді. Сонымен қатар, төртінші хадистің ерекшелігі – мазмұндас риуаяттарда келген «Қантура» сөзі. Оның мағынасы Әбу Дәуідтің сунәнінде келген хадистің толық нұсқасы арқылы айқындалды.

5-хадис

Мұхаммед Пайғамбар қиямет сағатының белгілері, ақырзаманның бүліктері және оғыз түркілерінің шығатыны жайлы айтып жатқанда: *«Түркі тілін үйреніңдер. Расында, оларға мол билік нәсіп болады»*, – деді (Қашғари, 1915: 3; Каттабәжи, 1972: 46).

Хабар хадис шәріп жинақтарында кездеспейді, Қашғаридің өзі оның сахих екенін кескінді түрде айтпаған. Тек «Егер бұл хадис сахих бол-

са, (түркі тілін) үйрену уәжіп болады. Олай болмаған жағдайда (түркі тілін үйренуді) ақыл құптайды», – деген. Махмұд Қашғари бұл хадисті екі адамнан алған. Олардың есімі аталмаған, бірі Бұхарадан, бірі Нисабурдан шыққан имамдар (ғалымдар) (Қашғари, 1915: 3)...

Бұл хадис алдыңғыларынан мазмұндық тұрғыдан ерекшеленеді. Хадисте бұдан алдын қозғалмаған «түркі тілі» жайлы сөз етіледі. Бірақ Махмұд Қашғаридің өзі айтқандай, бұл хадистің сахих екендігі нақты бекітілмеген. Хадис муғжам, сунән, жамиғ жинақтарынан табылмағанмен, күнімізге жетпеген жазбаларда жазылған болуы мүмкін.

6-хадис

«Алла Тағала: «Менің оларды «түркілер» деп атаған әскерім бар. Оларды шығыс жаққа қоныстандырдым. Қайбір қауымға ашулансам, (түркілерді) оларға қарсы қойып, әміріме бағындырамын», – деп айтқан» (Қашғари, 1915: 292; Каттабәжи, 1972: 45).

Махмұд Қашғари бұл хадисті түркілерді «түркі» деп атаған Алла Тағаланың өзі екенін білдіру үшін келтірген. Аталған хадисті шейх имам зәһид әл-Хусейн ибн Халаф әл-Қашғари, ол Ибн әл-Ғарқидан, ол шейх Әбу Бәкір әл-Муфид әл-Жаржараиден жеткізген, ол Ибн Әбу әд-Дунияның кітабында Алла елшісіне дейін тізбек жалғанғанын білдірген (Қашғари, 1915: 293-294). Ал тізбектегі ибн әл-Ғарқи – Журмуз ибн Абдулла, ол дағиф (рауи), сол сияқты имам әз-Зәһәби рауи Әбу Бәкір әл-Жаржараиге дағиф (әлсіз) деп баға берген (Onur Ahmet, 2021: 11-12). Аталмыш хадис түркі халықтарының артықшылығына меңзейді. Мазмұнына қарасақ, оны «түркі» атауын Құдайдың өзі қойғанынан, оларды биік, ауасы таза мекенге орналастырғанынан және түркілерді өзінің әскері деп атағанынан байқау қиын емес (Қашғари, 1915: 294).

Зерттеу барысында жоғарыда айтылған хадис ибн Әбу әд-Дунияның еңбектерінен табылмады, дегенмен бұл риуаяттың ибн Әбу әд-Дунияның кітаптарында болмағанын білдірмейді, тек күнімізге жеткен жинақтарда кездеспейтініне нұсқайды. Сондықтан болашақта қалың оқырманға жетпеген қолжазбалар зерттеліп, белгісіз болған риуаяттардың жарыққа шығуы бек мүмкін.

Ибн Әбу әд-Дунияның еңбектерінен алтыншы хадис табылмаса да, басқа тізбекпен «түрк» сөзі кездесетін мына риуаятқа куә болдық. Әбу Абдурахман Хәтим әл-Журжәниден жеткен риуаятта: «Маған Алла Тағаланың бірінің

дәрежесін бірінен артық қылған құлдары жайлы хабар жетті. Бір күні баласын түркілер мерт қылған адамға көңіл айтуға бардым. Ол мені көрген бетте жылап сала берді. Оған: «Ұлың Алла жолында кетті емес пе, неге жылайсың?» – дегенімде: «Ей, Әбу Абдурахман! Оны жазатайым қылғаны үшін жылап жатырмын деп ойлайсың ба?! Ол қылыш астына түскенде (жаны алқымға келгенде) Аллаға (шынайы) разы болып (дүниеден иманмен) өтті ме екен деп (алаңдап) жылап отырмын», – деген екен», – дейді (Ибн Әбу әд-Дуния, 1989: 95). Салыстырып қарағанда екі риуаят мәтінінің мазмұндас екені байқалады. Екі хабардың ортақ мағынасы түркілердің әскери, жауынгерлік рухпен сипатталуы, сол арқылы өзге халықтардан ерекшеленетінін білдіреді.

Алтыншы хадис күнімізге Қашғаридің «Диуан луғат әт-турк» сөздігі арқылы жеткені айқындалды. Хадистің жинақтарда кездеспейтініне қарағанда, Махмұд Қашғаридің сүйенген еңбегі күнімізге жетпеген. Дегенмен, қолжазбалардың зерттеліп, болашақта жарыққа шығатынын жоққа шығармаймыз.

Қорытынды

Мақаланың басында түркілердің атауы мен шығу тегіне қатысты ғалымдардың танымал пікірлері ұсынылды. Кейінгі кезекте зерттеуде қарастырылған түркілер жайлы хадистердің мазмұны олардың кескін-келбеті, мінез-құлқы, жауынгерлік қасиеті, болашақтағы жағдайы, тілі мен түркі халықтарының артықшылықтарын қамтиды. Көптеген риуаяттар өзара мағыналас, бірінің мағынасы екіншісімен толықтырылады. Яғни, хадис жинақтарының бірінде хадистің толық нұсқасы берілсе, басқасында оның бір бөлігімен ғана шектеледі. Сол арқылы бір хабардың мағынасын өзгесімен түсінуге мүмкіндік туады. Бұл әдісті хадисті хадиспен түсіндіру (Зайн әл-Абидин Мустафа Ридуан, 2016) деп атайды. Зерттеуде осы әдісті кенінен қолдандық, сол арқылы мағынасы белгісіз сөздерге түсініктеме берілді, лексикалық құрамы ұқсас хабарларға компаративистикалық талдау жасалды. Сонымен қатар, хадис мамандарының хадистің дәрежесі мен жеткізушілеріне берген бағасы қарастырылды.

Мысалы, тарих кітаптарында «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» деген риуаят өте көп кездеседі. Пайғамбардың олай айту себебі, мәні Әбу Дәуід,

ән-Насәи келтірген хабарлар арқылы анықталды. Тіпті, бұл хадистің терең мәніне бойлаған ғалымдар түркі халықтарының ислам дінінің таралуы мен дамуына үлкен қызмет қылатынына нұсқау бар, сондықтан оларға қарсы шабуыл бастамау керектігі ескертілген дейді.

Осылайша, барша хадистерге хадиснамалық талдау жасалды. Түркілер турасында Қашғаридің риуаяттары одан өзге деректер арқылы күнімізге жетпеді. Сол арқылы түркі тілі мен түркі халқының артықшылықтары жаңа қырынан ашылды.

Тарих кітаптарында берілген риуаяттардың тахрижі жасалған соң мұхаддистердің хадистің дәрежесіне қатысты айтқан сөздері қарастырылды. Хадистердің кейбірі әлсіз немесе белгісіз рауимен жеткен болса да, шауаһидтер себепті қуатталған. Десе де, түркілер жайлы

«Кутуб әс-ситта» жинақтарында мағынасы анық бір емес бірнеше риуаяттардың кездесуі жалпы алғанда түркілер жайлы хадистердің сенімділігіне, пайғамбардың олардан хабардар болғанына нұсқайды. Түркілер турасындағы хадистерге жасалған хадиснамалық талдаулар осы тақырыпта ауқымды зерттеу еңбектерінің жалғасуына оң әсерін тигізеді деп сенеміз.

Алғыс

Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің жобасы аясында қаржыландырылды (Грант №АР19676515 «Әл-Фараби мен түркі ғұламаларының мұрасындағы ізгі адам: компаративистік дискурс»).

Әдебиеттер

- Onur Ahmet (2021) Arabic Texts in the Dīvānu Lugātit-Turk, with Morphological Comparison between Arabic and Turkish. *Sarkiyat Mecmuası. Journal of Oriental Studies*. №39. – 1-36.
- Абдулмухсин әл-Аббад. (2018) Шарху Сунан Әби Дәуд. (аудиодәрістер) №484. – 598.
- Әбу Дәуід (2009) әс-Сунан. тхк. Шугайб әл-Әрнаут, т.б.– Каир: Дәр әр-рисәлә әл-әләмия. VI. – 650.
- Әбу Шужәғ Ширауайһ ибн Шаһрадәр әл-Дайлами әл-Һәмзәни (1986) әл-Фирдаус би мәсур әл-хитаб. тхк. әс-Сағид ибн Басюни Зағлул. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. I. – 506.
- Әбу Яғла әл-Мусыли (2013) Муснаду Әби Яғла әл-Мусыли. тхк. Сағид ибн Мухаммад әс-Саннари. – Каир: Дәр әл-хадис. X. – 166.
- Әбул-Хасан ибн әл-Қаттан (1997) Баян әл-уаһм уә әл-иһәм фи китәб әл-Әхкәм. тхк. әл-Хусейн Аят Сағид. – Эр-Рияд: Дәр Таиба. II. – 617.
- әл-Ажлуни (2000) Кашф әл-хафә уә музил әл-илбәс. тхк. Абдулхамид ибн Ахмад. – Бейрут: әл-Мактаба әл-асрия. I. – 535.
- әл-Бұхари (1987) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхк. Мустафа Диб әл-Буға. – Бейрут: Дәр ибн Кәсир. III. – 1435.
- әл-Жәхиз. (1964) Фадаил әл-әтрак. Расәил әл-Жәхиз. тхк. Абдуссалам Мухаммад һарун. – Каир: Матбаға әс-сунна әл-Мухаммадия. I. – 394.
- әл-Жуайни (1911) Тәриху Жаһәнқушәй. тхк. Мухаммад ибн Абдулуаһһаб Қазуни. – Лейден: Брилл. I. – 291.
- әл-Исами (1998) Самт ән-нужум әл-әуәли фи әнбә әл-әуәли уә әт-тауәли. тхк. Адил Ахмад Абдулмаужуд, Али Мухаммад Муаууад. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. – 581.
- әл-Қашғари (1915) Диуан луғат әт-турк. – Ыстамбұл: Дәр әл-хиләфа әл-әлия. I. – 436.
- әл-Хамауи (1995) Муғжам әл-булдән. – Бейрут: Дәр садир. II. – 546.
- ән-Насәи (1986) әл-Мужтабә мин әс-сунан. тхк. Абдул-Фаттах Әбу Ғудда. – Алеппо: Мактаб әл-матбуғат әл-исләмия. VI. – 280.
- әс-Сахауи (1985) әл-Мақасид әл-хасана фи баяни қасирин мин әл-әхәдис әл-муштаһира аләл-әлсина. тхк. Мухаммад Осман әл-Хушт. – Бейрут: Дәр әл-китаб әл-араби. – 771.
- әс-Суюти (1994) Жәмиғ әл-әхәдис. Жәмиғ уә тәртиб: Аббас Ахмад Сақр, Ахмад Абдулжаууад. – Бейрут: Дәр әл-фикр. IV. – 496.
- әс-Суюти (1996) әл-Ләәли әл-маснуға. тхк. Әбу Абдуррахман Салах ибн Мухаммад. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. I. – 442.
- әт-Табарани (1994) әл-Муғжам әл-кәбир. тхк. Хамди ибн Абдулмажид әс-Сәләфи. – Каир: Мәктаба ибн Тәймия. X. – 340.
- әт-Табарани (1995) әл-Муғжам әл-әусат. тхк. Тарик ибн Ауадулла, Абдулмухсин ибн Ибраһим әл-Хусейни. – Каир: Дәр әл-һарамайн. VI. – 383.
- әт-Тирмизи (1975) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхк. Ахмад Мухаммад Шәкир, Мухаммад Фуад Абдулбәқи. – Каир: Мактаба уә матбаға Мустафа әл-Бәби әл-Халаби. IV. – 717.
- Бартольд В.В. (1993) Тюрки: Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын. – 192.
- Гумилев Л. (2003) Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н. э.). – Санкт-Петербург: Кристалл. – 298.

- Жамашев А., Мажен Е., Жомарт Д. (2023) Темірқазық (Қазақ жеріндегі ислам дінінің өткені мен бүгіні): монография. – Алматы: Дәуір. – 672.
- Жамашев А.Ш. (2022) Сайын даланың саңлақ ғұламалары. – Алматы: Дәуір. – 508.
- Зайн әл-Абидин Мустафа Ридуан (2016) Тафсир әл-хадис би әл-хадис тәсылән уә татбиқан уә әсаруһу алә фәһм ән-насс ән-набауи. Мажаллату куллиә әд-дирасәт әл-исләмия уә әл-арабия. №32 (2). – Александрия: Жәмиғә әл-Әһһар куллиә әд-дирасәт әл-исләмия уә әл-арабия банәт. – 226-335.
- Ибн Әбу әд-Дуния (1989) әр-Рида ған Аллаһи би қадийһ. тхк. Дья әл-Хасан. – Мумбай: Дәр әс-салафия. – 116.
- Ибн әл-Жаузи (1966) әл-Маудуғат. тхк. Абдурахман Мухаммад Осман. – Мәдина: әл-Мәктаба әс-сәләфия. II. – 306.
- Ибн әл-Фақийһ (1996) Китәб әл-булдән. тхк. Юсуф әл-Һәди. – Бейрут: Алам әл-китәб. – 649.
- Ибн Мәжә (2009) Сунан ибн Мәжә. тхк. Шуғайб әл-Әрнауғ, т.б. – Каир: Дәр әр-рисәлә әл-аләмия. V. – 389.
- Ибн Хажар әл-Асқалани (1959) Фатх әл-бәри шарху Сахих әл-Бухари. – Бейрут: Дәр әл-Мағрифа. VI. – 636.
- Йылмаз Н. (2007) Аббаси ихтилалында түрклер (дис). Адапазары: Сакарья университеси. – 79.
- Каттабәжи З. (1972) әт-Турк фи муаллафәт әл-Жәхиз уә макәнатуһум фи әт-тәрих әл-исләми хаттә әуәсит әл-қарн әс-сәлис әл-һижри. – Бейрут: Дәр әс-сақафа. – 332.
- Китапчы З. (1985а) Хадислерде Түрк ве Түрклік. Белгелерле Түрк тарихи дергиси. №7. – 26-31.
- Китапчы З. (1985б) Хадислерде Түрк ве Түрклік (II). Белгелерле Түрк тарихи дергиси. №8. – 29-37.
- Китапчы З. (1986) Хаз. Пейгамберин хадислеринде түрклер. Түрк дүниясы араштырмалары. №43. – Ыстамбұл: Түркият матбаасы. – 1-110.
- Китапчы З. (2002) Хаз. Мухаммедин кулли рисалет давасында мүслүман түрклерин маневи йери хадислерин ортайа койдуу бази герчеклер. Түрк дүниясы араштырмалары. №141. – Ыстамбұл: Түркият матбаасы. – 71-81.
- Можтаба Халифе (2012) Әһәммияте торихие Дивоне луғоте турке Махмуде Кошғори. Пәжүһәши торих нәғәри вә торих нәғәри. – Тегеран: әз-Заһра университети. №22 (9). – 45-59.
- Мухаммад ибн Расул әл-Барзанжи әл-Хусейни (2005) әл-Ишаға лиәшрат әс-сәға. тғк. Мухаммад Закария әл-Кандаһлауи. – Жидда: Дәр әл-минһәж. – 384.
- Мүслим (1991) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхк. Мухаммад Фуад Абдулбәки. – Бейрут: Дәр иһия әл-кутуб әл-арабия. IV. – 2323.
- Нуруддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Һайсами (1991а) Мажмағ әз-зауәид уә манбағ әл-фауәид. – Бейрут: Дәр әл-фикр. V. – 635.
- Нуруддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Һайсами (1991б) Мажмағ әз-зауәид уә манбағ әл-фауәид. – Бейрут: Дәр әл-фикр. VI. – 672.
- Омарбеков Т., Хабижанова Г., Нургазина Н. (2018) История Казахстана (Қазақ елі): учебник из 4-х книг. Кн.1: Территория Казахстана с древности до начала XIII века. – Алматы: Қазақ университеті. – 313.
- Сакаллы Т. (2007) Хадислерде «Түрк» мефхуму ве ривайетлердеки чарыштырдыы зихниетин анализи. Улусарарасы түрк дүниясынын исламие каткылары семпозиуму. – Ыспарта: СДУ Илахият факультеси. – 227-241.
- Халид Құрбанғали (1992) Тауарих хамса: (Бес тарих). Ауд. Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан. – 304.

References

- Abdulmuhsin al-Abbad (2018) Sharhu Sunan Abi Daud (audiolessons) №484. – 598. (In Arabic)
- Abu Daud (2009) as-Sunan [The collection of Hadiths]. edit.: Shuaib al-Arnaut, etc. – Cairo: Dar ar-risala al-alamiya. VI. – 650. (In Arabic)
- Abu Shuja Shirawaih ibn Shahradar ad-Dailami al-Hamdhani (1986) al-Firdaus bi masur al-khitab. edit.: as-Said ibn Basjuni Zaghlul. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. Vol.I. – 506. (In Arabic)
- Abu Yala al-Musili (2013) Musnadu Abi Yala al-Musili [Musnad/Collection of Abi Yala al-Musili]. edit., comm.: Said ibn Muhammad as-Sannari. – Cairo: Dar al-hadith. Vol. X. – 166. (In Arabic)
- Abul-Hasan ibn al-Qattan (1997) Bayan al-wahm wal-iham fi kitab al-Ahkam [Explaining the illusion and delusion occurring in the Book of Ahkam]. edit.: al-Hussein Ayat Said. – Riyadh: Dar Taiba. Vol.II. – 617. (In Arabic)
- al-Ajluni (2000) Kashf al-khafa wa muzil al-ilbas [Revealing the hidden and removing the confusion]. edit.: Abdulhamid ibn Ahmad. – Beirut: al-Maktaba al-asriya. Vol.I. – 535. (In Arabic)
- al-Buhari (1987) al-Jami as-sahih [The Authentic Collection]. edit.: Mustafa Deeb al-Bugha. – Beirut: Dar ibn Kathir. Vol. III. – 1435. (In Arabic)
- al-Hamawi (1995) Mujam al-buldan [Dictionary of countries]. – Beirut: Dar sadir. Vol.II. – 546. (In Arabic)
- al-Isami (1998) Samt an-nujum al-awali fi anba al-awali wa at-tawali [The scorching of the special stars in the news of the first and the successive]. edit.: Adil Ahmad Abdulmawjud, Ali Muhammad Muawwad. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. – 581. (In Arabic)
- al-Jahiz (1964) Fadail al-atrak. Rasail al-Jahiz [The virtues of the Turks. Messages of al-Jahiz]. edit.: Abdussalam Muhammad Harun. – Cairo: Matbaa as-sunna al-Muhammadiya. Vol.I. – 394. (In Arabic)
- al-Juwaini (1911) Tarikhu Jahankushai [History of Jahankushai]. edit.: Muhammad ibn Abdulwahhab Qazuni. – Leiden: Brill. Vol.I. – 291. (In Arabic)
- al-Qashgari (1915) Diwan lughat at-turk [Dictionary of Turkic Languages]. – Istanbul: Dar al-khilafa al-aliya. Vol.I. – 436. (In Arabic)

- an-Nasai (1986) *al-Mujtaba min as-sunan* [Collection of Hadith]. edit.: Abdul-Fattah Abu Ghudda. – Aleppo: Maktab al-matbuat al-islamiya. Vol. VI. – 280. (In Arabic)
- as-Sakhawi (1985) *al-Maqasid al-hasana fi bayani kathirin min al-ahadith al-mushtahira alal-alsina* [The good objectives in the explanation of many famous hadiths]. edit.: Muhammad Osman al-Husht. – Beirut: Dar al-kitab al-arabi. – 771. (In Arabic)
- as-Suyuti (1994) *Jami al-ahadith* [Collection of Hadith]. edit.: Abbas Ahmad Saqr, Ahmad Abduljawwad. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.IV. – 496. (In Arabic)
- as-Suyuti (1996) *al-Laali al-masnaa* [Pearls made in fabricated hadiths]. edit.: Abu Abdurrahman Salah ibn Muhammad. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. Vol.I. – 442. (In Arabic)
- at-Tabarani (1994) *al-Mujam al-kabir* [The great dictionary]. edit.: Hamdi ibn Abdulmajid as-Salafi. – Cairo: Maktaba ibn Taimiya. Vol.X. – 340. (In Arabic)
- at-Tabarani (1995) *al-Mujam al-awsat* [Middle/Medium dictionary]. edit.: Tariq ibn Awadulla, Abdulmuhsin ibn Ibrahim al-Huseini. – Cairo: Dar al-haramain. Vol.VI. – 383. (In Arabic)
- at-Tirmizi (1975) *al-Jami as-sahih* [Collection of Hadith]. edit.: Ahmad Muhammad Shakir, Muhammad Fuad Abdulbaqi. – Cairo: Maktaba wa matbaa Mustafa al-Babi al-Halabi. Vol.IV. – 717. (In Arabic)
- Bartold V.V. (1993) *Tjurki: Dvenadcat lekcii po istorii tureckih narodov Srednej Azii* [Turks: The twelve lessons about turkic nations of Central Asia]. – Almaty: Zhaly. – 192. (In Russian)
- Gumilev L. (2003) *Drevnie tjurki. Istoriya obrazovaniya i rascveta Velikogo tjurkskogo kaganata (VI-VIII vv. n. je.)* [Ancient Turks. The history of formation and development of the Great Turkic Khaganate (VI-VIII centuries AD)]. – Sankt-Peterburg: Kristall. – 298. (In Russian)
- Halid Q. (1992) *Tawarikh khamsa: (Bes tarih)* [The Five histories]. trans.: Totenaev B., Zholdasov A. – Almaty: Qazaqstan. – 304. (In Kazakh)
- Ibn Abu ad-Dunya (1989) *ar-Rida an Allahi bi qadaih* [Satisfaction with God's decree]. edit.: Dya al-Hasan. – Mumbai: Dar as-salafiya. – 116. (In Arabic)
- Ibn al-Faqih (1996) *Kitab al-buldan* [The book of countries]. edit.: Jusuf al-Hadi. – Beirut: Alam al-kitab. – 649. (In Arabic)
- Ibn al-Jawzi. (1966) *al-Mauduat*. edit.: Abdurrahman Muhammad Osman. – Madina: al-Maktaba as-salafiya. Vol.II. – 306. (In Arabic)
- Ibn Hajar al-Asqalani. (1959) *Fath al-bari sharhu Sahih al-Bukhari* [Fath al-Bari, explanation of Sahih al-Bukhari]. – Beirut: Dar al-Marifa. Vol.VI. – 636. (In Arabic)
- Ibn Maja. (2009) *Sunan ibn Maja* [Collection of Hadith by Ibn Maja]. edit.: Shuaib al-Arnaut, etc. – Cairo: Dar ar-risala al-alamiya. Vol.V. – 389. (In Arabic)
- Katabaji Z. (1972) *at-Turk fi muallafat al-Jahiz wa makanatuhum fit-tarikh al-islami hatta awasit al-qarn as-thalith al-hijri* [The Turks in Al-Jahiz's works and their place in Islamic history until the middle of the third century AH]. – Beirut: Dar as-thaqafa. – 332. (In Arabic)
- Kitapchi Z. (1985a) *Hadislerde Turk ve Turklik* [Turks and Turkishness in Hadiths]. *Belgelerle Turk tarihi dergisi*. №7. – 26-31. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (1985b) *Hadislerde Turk ve Turklik (II)* [Turks and Turkishness in Hadiths]. *Belgelerle Turk tarihi dergisi*. №8. – 29-37. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (1986) *Haz. Peygamberin hadislerinde turkler* [Turks in the hadiths of the Prophet Muhammad]. *Turk dunyasiy arastirmalari*. №43. – Istanbul: Turkiyat matbagasi. – 1-110. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (2002) *Hiz. Muhammed' in kulli risalet davasinda musulman turklerin manevi yeri hadislerin ortaya koydugu bazi gercekler* [The spiritual place of Muslim Turks in the cause of Prophet Muhammad's divine prophethood, some facts revealed by the hadiths]. *Turk dunyasiy arastirmalari*. №141. – Istanbul: Turkiyat matbagasi. – 71-81. (In Turkish)
- Mojtaba Khalife (2012) *Ahammiyate torikhiye Divone lughate turke Mahmude Koshghori* [The historical significance of Mahmud Kashghari's Dictionary of Turkish words]. *Pezhuheshi torikh negari wa torikh negori*. – Tehran: az-Zahra University. №22 (9). – 45-59. (In Persian)
- Muhammad ibn Rasul al-Barzanji al-Huseini (2005) *al-Ishaa li ashrat Turks* edit.: Muhammad Zakariya al-Kandahlawi. – Jidda: Dar al-minhaj. – 384. (In Arabic)
- Muslim. (1991) *al-Jami as-chas-sahih* [Collection of Hadith]. edit.: Muhammad Fuad Abdul-Baqi. – Beirut: Dar ihya at-turath al-arabi. Vol. IV. – 2323. (In Arabic)
- Nuruddin Ali ibn Abu Bakr al-Haithami (1991a) *Majma az-zawaid wa manba al-fawaid*. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.V. – 635. (In Arabic)
- Nuruddin Ali ibn Abu Bakr al-Haithami (1991b) *Majma az-zawaid wa manba al-fawaid*. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.VI. – 672. (In Arabic)
- Omarbekov T., Habizhanova G., Nurtazina N., etc. (2018) *Istoriya Kazahstana (Qazaq eli): Uchebnik iz 4-h knig. Kn. 1: Territoriya Kazahstana s drevnosti do nachala XIII veka* [History of Kazakhstan (Qazaq State): a textbook of 4 books. Book 1: The territory of Kazakhstan from antiquity to the beginning of the 13th century]. – Almaty: Qazaq University. – 313. (In Russian)
- Onur Ahmet (2021) *Arabic Texts in the Divānu Lugāṭit-Turk, with Morphological Comparison Between Arabic and Turkish*. *Şarkijjat Mecmuası. Journal of Oriental Studies*. №39. – 1-36. (In Arabic)
- Peter B. Golden (1992) *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. – Wiesbaden: Harrassowitz. – 483.

Sakally T. (2007) Hadislerde «Turk» mefhumu ve rivayetlerdeki cagristirdigi zihniyetin analizi [Analysis of the concept of «Turk» in the hadiths and the mentality it evokes in the narrations]. Uluslararası turk dunyasinin islamiyete katkilari sempozyumu. – Isparta: S.D.U. Ilahiyat fakultesi. – 227-241. (In Turkish)

Yylmaz N. (2007) Abbasi ihtilalinde turkler (dis) [Turks in the Abbasid revolution]. – Adapazary: Sakarya University. – 79. (In Turkish)

Zain al-Abidin Mustafa Ridwan (2016) Tafsir al-hadith bi al-hadith tasytan wa tatbiqan wa asaruhu ala fahm an-nass an-nabawi [Interpreting hadith by hadith in terms of its roots, application, and its impact on understanding the prophetic text]. Majallatu kulliya ad-dirasat al-islamiya wa al-arabiya. №32 (2). – Alexandria. Jamiga al-Azhar kulliya ad-dirasat al-islamiya wa al-arabia banat. – 226-335. (In Arabic)

Zhamashev A., Mazhen E., Zhomart D. (2023) Temirqazyq (Qazaq zherindegi islam dinining otkeni men bugini): monografiya [Polaris (Past and present of Islam in Kazakh land): monograph]. – Almaty: Daur. – 672. (In Kazakh)

Zhamashev A.Sh. (2022) Sajyn dalanyng sanglaq ghulamalary [Prominent scholars of the vast field]. – Almaty: Daur. – 508. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

1. Жамашев Азамат Шотбайұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru);

2. Құрманәлиева Айнұр Дүрбелеңқызы – философия ғылымының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz);

3. Елеусызбаева Назерке Меіранбайқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының магистранты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: yelessyzbayeva_n@live.kaznu.kz).

Information about authors:

1. Zhamashev Azamat Shotbaiuly – PhD, Senior Lecturer of the Department of Islamic Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru);

2. Kurmanaliyeva Ainur Durbelenkyzy – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz);

3. Yelessyzbayeva Nazerke Meiranbaikyzy (corresponding author) – Master's Student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: yelessyzbayeva_n@live.kaznu.kz).

Тіркелді: 3 қазан, 2023 ж.
Қабылданды: 7 наурыз, 2024 ж.

A. Tuleubekov^{1*} , A. Doskozhanova²

¹Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

²International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

PERFECT ATTRIBUTES OF THE FIRST IN THE AL-FARABI'S METAPHYSICAL THEOLOGY

This research examines such attributes of divine perfection as 'knowing', 'wise', 'real' (in its substantive and etymological similarity with the concept of 'true') and 'living' (also in its semantic similarity with the term 'life'). According to al-Farabi, these attributes have no underlying causes for their appearance, since there is nothing that could precede the First himself. Since these attributes are attributes of perfection and by their nature, definition and characteristics belong to the First, that is, they express the very perfection of the First, and then these attributes do not have any basis for their appearance. The very basis of their existence is their belonging to the First, as qualities of a descriptive and at the same time substantive nature. So here, al-Farabi describes these attributes based on the very pre-existence of the First as such. Al-Farabi describes the above-mentioned qualities of being the First in paragraphs 7-10 of his *On the Perfect State*. In these four paragraphs, al-Farabi gives the most general describing of the perfection of God, referring to the attributes of an existential and cognitive nature that are a priori inherent in the divine nature of the First Being. This means that the existence of the First is determined, first, by the existence of those attributes that, in a fundamental sense, indicate its original and unconditional perfection.

Key words: the First, perfection, omniscient beginning, true being, divine attributes.

А. Төлеубеков^{1*}, А. Досқожанова²

¹Maqsut Narikbayev University, Астана қ., Қазақстан

²Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

Әл-Фарабидің метафизикалық теологиясындағы Құдай кемелдігінің сипаттары

Бұл зерттеуде илаһи кемелдіктің «бәрін білуші», «ең дана», «шынайы бар» (мазмұны мен этимологиялық жағынан «шын» ұғымымен ұқсастығы) және «тірі» («өмір» сөзіне жақын) сияқты сипаттар қарастырылады. Әл-Фарабидің пікірінше, бұл сипаттардың пайда болуының негізгі себептері жоқ, өйткені Құдайдың (Бірінші Болмыстың) өзінен бұрын болатын еш нәрсе жоқ. Ал бұл сипаттар кемелдік сипаттар болғандықтан және өзінің жаратылысы, анықтамасы мен сипаттары бойынша Құдайға тән болғандықтан (яғни, олар Құдайдың кемелдігін білдіретін), онда бұл сипаттар өздерінің пайда болуына ешбір негіз жоқ. Олардың өмір сүруінің негізі олардың сипаттаушы және сонымен бірге субстанциялық сипаттағы қасиеттер ретінде Құдайға тиесілі болуы болып табылады. Осыны ескере отырып, әл-Фараби бұл сипаттарды Құдайдың алдын ала бергендігіне сүйене отырып сипаттайды. Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» §§7-10 тармақтарында Құдай болмыстың жоғарыда аталған қасиеттерін сипаттайды. Осы төрт параграфта әл-Фараби Құдайдың кемелдігі туралы ең жалпы сипаттама береді. Сонымен бірге ол Бірінші Болмыстың құдайлық болмысына тән экзистенциалды және танымдық сипаттағы қасиеттерге назар аударады. Яғни, Бірінші Болмыстың бар екендігі, ең алдымен, түпкі мағынада оның бастапқы және сөзсіз кемелдігін көрсететін сипаттардың болуымен көрсетіледі.

Түйін сөздер: Бірінші Болмыс, кемелдік, бәрін білуші бастау, шынайы болмыс, илаһи сипаттар.

А. Тулеубеков^{1*}, А. Досқожанова²

¹Maqsut Narikbayev University, г. Астана, Казахстан,

²Международный университет информационных технологий, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com

Атрибуты совершенства Первого Сущего в метафизической теологии аль-Фараби

Данное исследование рассматривает такие атрибуты божественного совершенства, как 'всезнающий', 'мудрейший', 'истинно существующий' (в его содержательном и этимологиче-

ском сходстве с концептом 'истинный') и 'живой' (также в его смысловом сходстве с термином 'жизнь'). По словам аль-Фараби, эти атрибуты не имеют базовых причин появления, поскольку нет ничего, чтобы могло бы предшествовать самому Богу. А поскольку эти атрибуты являются атрибутами совершенства и по своей природе, определению и характеристикам принадлежат Богу, то есть выражают само совершенство Бога, то и у этих атрибутов нет какого-либо основания для их появления. Самим основанием их существования является их принадлежность к Богу, как качества описательного и в то же время содержательного характера. Ввиду этого, аль-Фараби описывает эти атрибуты, исходя из самой преданности Бога как такового. Аль-Фараби описывает обозначенные выше качества бытия Первого в §§7-10 своего «Трактата о взглядах жителей добродетельного города». В этих четырех параграфах аль-Фараби дает самое общее описание совершенства Бога, ссылаясь на атрибуты экзистенциального и когнитивного характера, которые априори присущи божественной природе Первого Сущего. То есть, бытие Первого Сущего обозначается, в первую очередь, существованием тех атрибутов, которые в фундаментальном смысле указывают на его изначальное и безусловное совершенство.

Ключевые слова: Первый Сущий, совершенство, всезнающее начало, истинное бытие, божественные атрибуты.

Introduction

The philosophy of al-Farabi has a significant influence on the formation of modern metaphysical and theological worldview. "If Aristotle was named 'the first teacher', al-Farabi was conferred the title of 'the second teacher'. In XII c. some of his philosophical views influenced greatly on the development of world philosophical cogitation" (Baitenova, 2013: 15). As well, al-Farabi "is a neo-Platonist, more exactly a Plotinian; although he himself would not have recognized this title. He held, as we have seen, that he was simply retelling the doctrines of Plato and Aristotle. But he was also a devout Muslim" (Macdonald, 2008: 164). From the very beginning of his *On the Perfect State*, al-Farabi emphasizes that the First is the prior beginning of all existents as a whole. Al-Farabi considers it as a beginning, which is devoid of any shortcomings. And here we see that he, in fact, points to four arguments according to which the One has no flaws.

The first argument states that the presence of flaws in the First would mean that something exists outside of Him and He does not have access to this something that exists outside of Him. In this regard, due to deficiency of access to this something, the First Being is not one in nature, but is not sufficient to be fully one. That is, in this case, He would not have had enough of this something to become fully the First in His nature and essence. And since He is the One, this by itself means that He has no shortcomings. In everything, the First is self-sufficient. Everything else, writes al-Farabi, has at least one drawback, since it no longer possesses the fundamental property of great unity, which is possessed by the First, that is, Allah. "In addition to being pure thought or intellect, the First is also described as the

highest existent (*mawjūd*) and as the cause of existence (*wujūd*) in all the other beings" (Janos, 2012: 181).

The second argument argues that the First is actually perfection. Perfection is an attribute of the First, which denotes the pinnacle of all existence, the self-fulfilled unity of all existing elements of being, just as perfection means existing being itself in its ultimate meaning. This most all-encompassing being is the First, which at the same time means perfection itself. In addition, if the perfect First embraces absolutely all of existence, then it includes what could be His shortcoming. Thus, the judgment that the perfect First has at least one flaw is meaningless.

The third argument for the absence of shortcomings of the First is the argument of time. Al-Farabi notes that the First is free from all these [shortcomings], for His existence is perfect and precedes everything else in existence, there is no existent more perfect than Him, and no existent can precede Him. In this judgment, he emphasizes that the First not only embraces the entire world as the constancy of being, but also corresponds to the entire dynamics of the processes occurring in the world. The First himself personifies time, being the source of chronological development and movement in the world. Therefore, it is logical that the First is outside the framework of time, simultaneously carrying out the temporal process of the being of Universe.

Finally, *the fourth argument* for denying the shortcomings of the First is the argument of the highest good. Al-Farabi writes that His existence is virtuous and perfect in the highest degrees. If the First were flawed, he would not have the ability to bring the highest, universal good to the universe. In this process, He would constantly lack something (lack) in order to carry out the perfect activity of

spreading good in the world. Since He is perfection, He is the natural identity of the Good itself.

Thus, perfection, as we have already found out, cannot have flaws. "Like Aristotle's Unmoved Mover, God is seen as one, eternal, immaterial and necessary. However, for Aristotle, his 'God' is the 'causer' in the sense of putting the universe into motion. That is, God is the First Cause of all other things but He is not the creator (efficient cause) of all other things. For Alfarabi, and for Islamic theology for that matter, it was unacceptable that there could be a separate substance from God: before God there was nothing and God created the universe ex nihilo ('out of nothing')" (Jackson, 2014: 43).

Justification of the choice of articles and goals and objectives

A choice of this topic corresponds to the importance of a correct understanding of the First's essence, which al-Farabi repeatedly writes. Touching upon the question of the absence of shortcomings of the First, al-Farabi raises the question of non-existence. He affirms the idea that it is impossible to think of the non-existence of the First, since we can think of the non-existence of something, but it is simply impossible to think of the non-existence of the First's existence. For example, we can think of the non-existence of something that may appear very soon, but which does not exist at the moment. That is, now the future thing exists in its potentiality, but in reality, this thing does not exist. This thing does not exist at the moment, since its possibility of appearance exists, and this is something other than the real existence of the thing. When a given thing appears, this indicates that its reality was embodied due to some external conditions that contributed to the appearance of this thing. That is, the real existence of a thing before its appearance needed external forces that transferred its state from the potentially possible to the actually possible.

Scientific research methodology

In this research, two main methods were used – (1) the method of correlation between the historical and logical and (2) the dialectical method.

The method of correlation between the historical and logical is to identify the logical basis for the perfection of the First, as it was understood in the al-Farabi's lifetime and at the same time as this perfection is understood in modern Islamic theology.

The dialectical method manifests that the authors show that in almost all of his works al-Farabi reveals the essence of categories, phenomena and process through the contradiction prism. Al-Farabi was able not only directly, but also through existing contradictions to show how phenomena interact with each other and how to find the true essence of everything in this contradiction. The same dialectical intention was used him to reveal the perfection of the First.

Main part

The First as 'knowing'

In his *On the Perfect State*, Al-Farabi opens the seventh paragraph (§7, The First as 'knowing') with relation of the First towards knowledge. He writes: "For it is, in order to know, in no need of an essence other than its own, through the knowledge of which it would acquire excellence, nor is it, in order to be knowable, in need of another essence which would know it, but its substance suffices for it to be knowing and to be known" (al-Farabi, 1998: 73). By this, al-Farabi demonstrates that the First is self-sufficient in knowing itself and surrounding reality, in the fullness of which it seems identical with the surrounding reality itself. Being actual intellect in relation to its highest cognitive activity (at the same time being a synthesis of all intellects in the process of fundamental understanding and reflection of surrounding reality), the First, however, does not express that form of knowledge that characterizes human knowledge.

Human knowledge is imperfect for a simple reason that it is basically aimed at eliminating the lack of any information. A man learns in order to discover something new. "And to the one intellect, which answers to this description because it becomes all things, corresponds the other because it makes all things, like a sort of definite quality such as light" (Aristotle, 1907: 135). If a man lacks information about any subject, process or phenomenon (or he constitutes a general picture of the world in his head), he begins to build not only a certain cognitive strategy, which is aimed at the object of his research, but he also has his own 1) basic scheme and 2) a completely meaningful structure. So, here we will briefly analyze both of them.

1) *Basic scheme of cognition*. As indicated previously, generally, the process of human cognition has several levels, which in general terms we can divide into two levels – sensory and rational levels. "Plato may have been the first carefully to distinguish

sense (*αισθήσεις*) from reasoning (*συλλογισμός*) and opining (*δοξάζειν*), yet perhaps even Plato was more concerned to disentangle thought from sense than to determine just how far sense can go” (Polansky, 2007: 430). Here we see that the objective certainty of the facts of cognition in this cognitive process act, if there exists an initial factual material, on which human intellect is aimed. The scheme of progressive knowledge is as follows:

First level of human knowledge is *sensory cognition* which is divided into three stages, that is:

- the first stage is *sensory feeling*. In this process, man with the help of senses obtains the most direct empirical data. Sensation does not give a person any full knowledge due to it do not pass over a long period. As a rule, sensation itself appears to be a single contact with the object and gives its single sensory image.

- the second stage is *perception*, which arises as a result of steady and holistic contact of the senses with the perceived object. Unlike sensation, perception gives us a holistic and stable image of an object. As an example, almost all modern teaching systems are based on the psychological law of perceptual stability. “There are apparently at least four elements in perception, all evident in a simple case like seeing a green field in front of me: (1) the perceiver, me; (2) the object, the field; (3) the sensory experience, my visual experience of colors and shapes; and (4) the relation between the object and the subject, commonly considered a causal relation by which the object produces the sensory experience in the perceiver” (Audi, 2004: 58).

- the third stage is *representation* that arises in human mind as the reproduction of an image of the empirical object which is already known in sensory feelings without any direct contact with it.

Following the sensory level of knowledge, there follows a *rational cognition*, which is also in turn subdivided into three stages, that is:

- the first stage is *concept* (or, *notion*). It comes as a form of thought in which the essential features of an object (or a group of similar objects) are reflected. For example, a ‘*pen*’ is an object that you can write while holding it in your hand: in this way, we have highlighted the essential properties of all pens – to be used precisely in the hand.

- the second stage is *judgment*. It is a form of thought, which expresses a connection of two or more concepts in which we record either presence or absence of any quality in the object. For example, ‘the weather is nice’ or ‘some birds fly south in winter.’

- the third stage is *ratiocination* (or, *conclusion*). Ratiocination is a complex form of thought, which integrates several judgments into one proposition. There are three types of ratiocinations – induction, deduction and traduction (or, analogy).

2) *Basic scheme of cognition*. As indicated previously, generally, the process of human cognition has several levels, which in general terms we divide into two levels – sensory and rational levels. “Plato may have been the first carefully to distinguish sense (*αισθήσεις*) from reasoning (*συλλογισμός*) and opining (*δοξάζειν*), yet perhaps even Plato was more concerned to disentangle thought from sense than to determine just how far sense can go” (Polansky, 2007: 403).

The attribute of knowledge refers to the universal when it comes to the attributes of the First. According to Aristotle, substance means ‘something *this*’, in contrast to a universal, which “refers to the question of whether properties exist, and if so, what they are” (Moreland, 2001: 184). In this regard, according to al-Farabi, knowledge of the First about reality, because of its identity with the surrounding reality, distinguishes knowledge of the First from the knowledge of man. In other words, the first knowledge is perfect knowledge itself (the First as perfection contemplates its own substance), while the second knowledge is a constant struggle of man with a lack of new knowledge about the world. Al-Farabi writes that “the fact that it knows and that it is knowable and that it is knowledge refers to one essence and one substance” (al-Farabi, 1998: 73).

If al-Farabi sees the First’s essence in its perfection and His perfection is a fundamental expression of its essence, then all its other attributes are also expressed in perfect form; since it “is the First Mover who is incorporeal and source of all beings” (Turker, 2011: 74-75). The same applies to cognition. However, the difference between human cognition and cognition, which is performed by the First, as we have already found out, is that His cognition is a manifestation of the absolute principle and its expression, while human cognition is the discovery of what a person did not know yet. “However, despite this exalted role ascribed to the Active Intellect, at both the intellectual and cosmological levels, al-Farabi regards it as subordinate to the First Principle, from which the intellectual world directly and the material world indirectly emanate” (Fakhry, 2002: 74). In fact, the knowledge that is embodied by the First cannot be called knowledge in the full sense of the word, since it does not discover something new for itself, since its knowledge, according

to al-Farabi, is perfect. It is impossible for the First to know something and to know only in the process of cognition. His knowledge is knowledge of a completely different kind: it is wisdom.

The First as 'wise'

In the eighth paragraph (§8, The First as 'wise'), al-Farabi describes a meaning of wisdom of the First. If he sees the essence of the First in its perfection and His perfection is a fundamental expression of its essence, then all its other attributes are also expressed in perfect form. The same applies to cognition. However, a difference between human cognition and cognition of the First, as we have already found out, is the First One's cognition is a manifestation of absolute cause and its expression, while human cognition exists as a discovery of what a man did not know yet. In fact, knowledge that is implemented by the First cannot be called knowledge in the full sense of the word, since it does not discover something new for the First, since its knowledge, according to al-Farabi, is perfect. It is impossible for the First to know something new and to know about new thank to only process of cognition. Its knowledge is knowledge of a completely different kind: it is wisdom. "We have distinguished the various senses of 'prior', and it is clear that actuality is prior to potentiality" (Aristotle, 1984: 1657).

Wisdom as a process of cognition realized by the First is not similar to human wisdom. The First One's wisdom is much wider; it is unlimited. His wisdom is that it is not based on a life experience of an individual subject, as is often the case in human life. Often a man interprets wisdom as a life experience, and sometimes human wisdom can even be contrasted with human knowledge. Allegedly, a wise person will never commit evil deeds, even if a wise person does not have a lot of practical knowledge. While a very knowledgeable man can be also be not a wise person. At one time, Heraclitus proclaimed that knowledge of many things does not testify to human wisdom. Therefore, in a person's life, based on his knowledge or stupidity, one can often clearly distinguish between wisdom and knowledge.

A criterion for such a distinction between wisdom and knowledge in human life is ethical virtue. On the one hand, if a person who does not possess high knowledge adheres virtuous life and does not commit evil deeds, then he is considered a wise person. However, he is not necessarily condemned for having a small amount of knowledge. His ethical

qualities, which carry a lot of good to other people, very much compensate for the lesser amount of knowledge in his head. On the other hand, knowledgeable people are also treated with great respect, even if in some of their actions people see an insufficient amount of ethical virtue. In view of their deep knowledge of any sciences or arts, knowledgeable people enjoy great authority and universal recognition. Of course, the ethical side of the character of highly educated people and their social behavior also play a big role in shaping their reputation. Therefore, we can say that knowledge and wisdom often act as mutually substituting aspects of human soul and intellect.

Things are completely different with the wisdom of the First. Firstly, its knowledge is not the result of its knowledge of those things about which it hitherto did not know and only thanks to cognitive activity did it can get an opportunity to know about them. Secondly, knowledge of the First is completely identical to its wisdom. The all-encompassing essence of its wisdom consists in its identification with its knowledge of true world, the embodiment of which it is; and therefore, it is the actual reality itself. In other words, wisdom, or knowledge, is the embodiment of the very First and a way it is manifested in universal form of the universe itself. This process of expressing the First is an ongoing and endless process. Al-Farabi writes that wisdom "intelligizes its essence and through knowledge of it knows the most excellent thing. The most excellent knowledge is the permanent knowledge, which cannot cease to exist, of what is permanent and cannot cease to exist. That is its knowledge of its essence" (al-Farabi, 1998: 73).

Thus, the First is the identity of its own essence with reality. And all that exists in reality is an expression of its universal and infinite essence. Therefore, the First One's knowledge about its own nature is that knowledge that is perfect in its fundamental nature and real necessity. It is no coincidence that describing absolutely perfect nature of knowledge of the First, al-Farabi notes that its wisdom "consists in thinking the most excellent thing through the most excellent knowledge" (al-Farabi, 1998: 73). Its wisdom is not the result of its knowledge; its wisdom is the integration of its knowledge of itself as a universe. Thus, wisdom of the First is an expression of its ontological necessity of the world to exist, and the First One's wisdom is not a subject to any external characteristic, since it is impossible to characterize the First by the external parameters of its existence.

The First as 'real' and 'true'

The ninth paragraph (§9, The First as 'real' and 'true'), al-Farabi turns to existence (it is being in his understanding) as a synthesis of *the real* and *the true*. In fact, here al-Farabi reveals one of the most important theses of his entire philosophy, namely, identity of being and ontology of the mind. Reality and truth express actual existence. In this sense, al-Farabi writes that "real and true go with existence, and 'reality' and 'truth' go with existence" (al-Farabi, 1998: 75). A question of the identity of reality and truth has always been one of the most problematic and at the same time exciting and encompassing questions. So, clarifying the essence of what is revealed in direct being, Hegel describes "*Existence* is immediate unity of being and reflection, and hence *appearance*; it comes from the ground and goes to the ground. The actual is the *positedness* of that unity, the relationship that has become identical with itself; hence, it is exempted from *passing-over*, and its *externality* [*Äußerlichkeit*] is its energy; in that externality it is inwardly reflected; its being-there is only the *manifestation of itself*, not of an other". (Hegel, 1991: 213-214). In this regard, al-Farabi correlates truth with being itself as an accomplished reality. It significantly expands understanding of truth, reducing it to ontological content. Truth in this vein is not only a cognitive component of the process of knowledge the surrounding reality itself, that is, not only identity of human knowledge and objective reality, where a man acts as a subject of cognition, but objective reality as an object of cognition. Here, truth, along with cognitive meaning, also has an ontological orientation, which means that truth is an expression of reality itself. Truth characterizes being itself as a fundamental self-manifestation of ontic existence. Al-Farabi again underlines that "the reality and truth of a thing is its particular existence and the most perfect state of the existence which is its lot" (al-Farabi, 1998: 75).

These words were continued so in Hegel's dialectic, where he establishes a direct interdependence of truth and reality, which, in turn, leads to the absolute existence of everything, or absolute *necessity*. Existence of every thing only then finds a necessity of its existence when its possibility of existence is confirmed by true intention in its existence. That is, a thing can have a possibility of existence (a probability of its realization is so high that its possibility passes into its reality) only if it is true in its content. In other words, this is a case where the Platonic ideas of a thing find its implementation in Aristotelian reality.

Hegel himself admitted that people are often mistaken when trying to contrast a thought of a thing with its real existence, and that in fact thought must be considered as an expression of the truth of reality, and reality acts in relation to the truth of thought. In particular, in the Encyclopedia of Philosophical Sciences, he writes: "Actuality and thought – more precisely the Idea – are usually opposed to one another in a trivial way... Those who talk like this, however, only demonstrate that they have not adequately interpreted the nature either of thought or of actuality. For, on the one hand, in all talk of this kind, thought is assumed to be synonymous with subjective representation, planning, intention, and so on; and, on the other hand, actuality is assumed to be synonymous with external, sensible existence" (Hegel, 1991: 214-215).

For example, we can say that Socrates is a real philosopher when his essence as a philosopher is true, that is, when Socrates exists as a philosopher, and this statement is also true. In other words, Socrates in his actuality is a philosopher, and in the people's minds, he acts as a philosopher. Thus, everybody's idea about the existence and reality of Socrates as a philosopher comes as correspondence of their knowledge that Socrates is a philosopher and that Socrates is a philosopher in his actuality. In this case, we see the cognitive side of truth (according to Aristotle), when a man's knowledge corresponds to the object to which his knowledge is directed. Thus, a statement "Socrates is a philosopher" has true sense.

However, al-Farabi also adds ontological aspect to the correlation of actuality and truth, reducing this correlation to existence, that is, to actual being. In this regard, the statement "Socrates is a philosopher" contains not only a formal logical sense (that technically demonstrates that Socrates was a philosopher by his occupation), but this statement suggests that Socrates was a philosopher in his spirit and by his mental essence. So, the statement "Socrates is a philosopher" can be continued as "Socrates is a real/actual philosopher", i.e., the latter statement is strengthening the moment of Socrates' connection with his profession and transferring his purely technical status of his profession as a philosopher to a deeper level of recognition Socrates as a real philosopher. In this connection, a statement of al-Farabi that truth corresponds to reality has a more true context, since many people are philosophers by profession, but only a small number of people, including Socrates, can be called a real (i.e., true) philosopher. That is, al-Farabi, like Hegel, puts emphasis not

only on the formal correspondence of knowledge and reality (which is truth as a logical formalism), but also on the meaningful sense of this correspondence. And according to logical verification procedure, Socrates acts as a philosopher (which can be confirmed by his contemporaries), and according to his actual desire to be a philosopher (which can be confirmed not only by his contemporaries, but also by direct followers), Socrates is a true philosopher.

Both in his ability Socrates took place as a philosopher and in reality he became a philosopher. This is confirmed by the fact that Socrates, in his necessity, had to take place and actually took place as a philosopher. He synthesized a hypostasis of opportunity and a hypostasis of actuality in necessity, which became higher than the fact that he could be just a philosopher by profession, but not by vocation. On this occasion, Hegel writes: "Actuality, as itself *immediate* form-unity of inner and outer, in thus in the determination of *immediacy* as against the determination of immanent reflection; or it is an *actuality* as against a *possibility*. The connection of the two to each other is the *third*, the actual determined both as being reflected into itself and as this being immediately existing. This third is *necessity*" (Hegel, 2010: 478). Thus, in its real sense, a thing can appear as according to its content, and in its true sense, a thing can appear as the real content of any entity to which it corresponds. "It has been maintained secondly that the concept of 'Being' is indefinable. This is deduced from its supreme universality, and rightly so, if *definitio fit per genus proximum et differentiam specijicam*" (Heidegger, 1962: 23). That is, here we find absolute identity of the truth of thing and the reality of thing; and this identity is manifested in the existence of thing.

Further, going to the First's essence, al-Farabi once again mentions cognitive side of the truth in Aristotelian interpretation. However, here al-Farabi highlights a moment that an important part of the truth is not only the active subject of cognition or the process of cognition itself as correspondence of human knowledge and reality. He also draws attention to the object of intellection. As in the Husserlian interpretation of intentional objects which directly involved in the formation of apodictic reality in the human mind, al-Farabi's interpretation of intelligible objects in cognitive process also affirms the truth of cognition itself. Al-Farabi sees completeness of cognitive process and the truth in a full examination of all the components of the process of cognition. "Further, real and true are said of the intelligible through which the intellect happens to meet

an existent, so as to grasp it. It is then said of that existent that it is real and true, inasmuch as it is intelligible, and that it exists with regard to its essence and by not being related to what intelligizes (thinks) it" (al-Farabi, 1998: 75). An intelligible object is a full-fledged element of interaction between an active subject of cognition and the immediate reality, which, being the object of cognition and comprehension, also functions as an active side of cognitive activity, in no case as a passive object of cognition.

This moment is extremely important for understanding what al-Farabi means when he writes that "in the case of the First, it can be said that it is real and true in both these senses at once, and that its existence is the most perfect and in that it is the intelligible by means of which he who thinks it comes into contact with the existent as it exists" (al-Farabi, 1998: 75). In other words, functioning as the active substance of self-knowledge, the First intelligizes itself in all contexts in the process of self-reflection; and that affirms the unity of all elements of cognitive process by the First. That is, the First is both intelligizing substance, intelligible object, and it expresses the very process of interaction between the intelligizing and the intelligible. Hence, the First exists as intellect itself in an ontological sense. In view of this, al-Farabi notes that the First "is by the fact of its being intelligible in need of no other external essence which would think (intelligize) it. It also deserves than anything else to be called real and true in both these senses at once. And its reality and truth are nothing else but its being real and true" (al-Farabi, 1998: 75). With this, al-Farabi once again proves the First One's perfection, but through the prism of its cognitive hypostasis. Al-Farabi especially emphasizes the essence of the First, which corresponds to the Aristotelian *ενέργεια* in the very process of realizing existence of a thing and its transition from potential into real being.

The First as 'living' and 'life'

Further (in §10, The First as 'living' and 'life'), al-Farabi discusses the First's essence through prism of such concepts as 'living' and 'life'. Al-Farabi makes a caveat that these two terms are represented within one essence with the only difference that *living* is a process of emanation of the First, while *life* is its manifestation. So, 'living' expresses comprehension that emanates from the First. In this respect, 'living' expresses perfection of comprehension of intelligible entities through perfection of the First One, represented in the most excellent intellect. Al-Farabi writes: "In the case of the First, the meaning

of *'living'* is that it intelligizes the most excellent intelligibles though the most excellent intellect, or that it knows the most excellent knowable through the most excellent knowledge" (al-Farabi, 1998: 75). The concept of *'living'* contains the focus of the First as representation of perfection in its hypostasis of the First through the most excellent intellect. The fact that the most excellent intellect comprehends something is *'living'* because the process of intelligibility is already being realized; and this realization is perfect and true.

Along with that al-Farabi attributes intellectual knowledge to the highest form of comprehension of reality and really existing things, he also attributes sensible perception to the lower form of apprehension of the surrounding real world. "The first being or cause can have no contrary since to have a contrary entails the possibility of nonexistence and whatever can possibly not exist cannot be eternal (*'azali'*). For al-Farabi, contraries are forms of the possible and temporally generated" (Frank, 1979: 75). For al-Farabi, cognition, which is carried out on a rational conceptual level, is cognition that is steadily carries us to truth and a real reflection of reality in human consciousness. Sensible apprehension is the apprehension which belongs to direct perception of reality, which, due to its imperfection, may contain errors, since physical human feelings tend to mislead a man. But with all this, al-Farabi does not exclude importance of sensible apprehension from the cognitive process and allows some analogy between the concepts of *'living'* and *'life'* with when they are applicable to description of human knowledge. Applying human sensible apprehension to the concepts of *'living'* and *'life'*, al-Farabi agrees that "likewise it is in our case, when we apprehend the lowest apprehensibles through the lowest kind of apprehension, that we are called *'living'* in the first instance" (al-Farabi, 1998: 75). That is, even at a level of sensible apprehension, the very possibility of perceiving and subsequently cognizing at a higher rational level indicates that knowing (or, intelligizing) mind itself is *'living'* faculty and it correlates with the concept of *'life'*.

As for the essence of the First, which realizes perfect knowledge, then by virtue of the definition of human sensible knowledge as already corresponding to the concepts of *'living'* and *'life'*, then knowledge realized by the First is all the more an expression of perfect knowledge, since precisely the First (due to its ultimate perfection) is a universal criterion for defining perfection of knowledge, and hence the definition of any knowledge as corresponding to the

concepts of *'living'* and *'life'*. So, "the First, which is the most excellent intellect, thinks and knows the most excellent intelligibles through the most excellent knowledge. It deserves in a higher degree to be called *'living'*: for it thinks inasmuch as it is intellect" (al-Farabi, 1998: 77).

Therefore, al-Farabi concludes that within the meaning of the First, to be thinking, to express intellect itself, knowledge itself and to be an expression and carrier of universal knowledge are all the same thing with respect to the essence of the First. The same full correspondence applies to the concepts of *'living'* and *'life'*, within the frames of which meanings of *'living'* and *'life'* coincide with meanings of thinking, intellect, knowledge, and one who has universal knowledge, i.e. the First.

Further, al-Farabi makes a significant amendment, stating that the concept of *'living'* does not necessarily refer to only animated entities. The concept of *'living'* implies being itself, since what exists is already in its full essence of perfection (if we are talking about the First) or close to perfection, since in all its attributes something cannot be totally identical to the First since the First is one and nothing can be identical with it, except it. In other words, *'living'* means being in the broadest sense; therefore, it does not mean just what has a soul as opposed to what which does not have. So, al-Farabi writes that "the word *'living'* may be predicated metaphorically of non-animals as well, so that it can be predicated of any existent which has come to its ultimate perfection and of everything which has reached that state of existence and perfection in which it produces that whose nature it is to proceed from it" (al-Farabi, 1998: 77).

Moreover, since, as we found out above, every existent somehow expresses some kind of knowledge, it can be predicated as *'living'*, i.e. in this vein as existent. Even more so, the concepts of *'living'* and *'life'* refer to the First within the limits of its perfect essence as in the broadest metaphorical sense, since in no way can the First be depicted within the framework of only a narrow understanding of the words *'living'* and *'life'*. Thus, the First in its perfection and entirety expresses life as the most fundamental being.

Results and discussion

As a result of the analysis of the al-Farabi's metaphysical theology, the following moments have been found out:

- firstly, al-Farabi demonstrated the impossibility of determining the reasons for the emergence of the perfect qualities of the First, since the First himself is the root cause of everything; and therefore all its qualities are also eternal and do not have any previous causes;

- secondly, all the perfect qualities of the First relate primarily to the First himself, and the creatures created by the First only partially possess perfect divine qualities;

- thirdly, al-Farabi shows that to comprehend the perfect qualities of the First it is necessary to possess something more than just logical argumentation; To comprehend the divine attributes requires deep immersion in the knowledge of the First through intuition, awakening, prayer, and so on.

Conclusion

To conclude, we mention that study of the question of the First, carried out by al-Farabi, certainly deserves attention from both historians of philosophy and professional ontologists and epistemologists. Al-Farabi's approach is distinguished by its full-scale nature and fundamental nature. And that's true. In view of the wide scope of issues, that al-Farabi dealt with, indeed, to be his student means to be a universally minded researcher. In addition, as practice shows, the appearance of such people is an extremely rare phenomenon in the history of humankind. However, I believe that every person, regardless of his faith, citizenship, political or social position, should encounter the wisdom and higher intellect that were left by outstanding thinkers, among whom al-Farabi occupies an honorable place.

References

- Al-Farabi, Abu Nasr (1998) *On the Perfect State (Madabi ara' ahl al-madinat al-fadilah)*. Revised Text with Introduction, Translation, and Commentary by Richard Walzer. Great Books of the Islamic World, Inc. Oxford University Press. – 571.
- Aristotle (1907) *De Anima / With Translation, Introduction and Notes by R.D. Hicks*. Cambridge University Press.
- Audi, Robert (2004) *Perception and Consciousness / Handbook of Epistemology*. Edited by Ilkka Niiniluoto, Matti Sintonen, Jan Wolenski. By Springer Science+Business Media Dordrecht.
- Baitenova, Nagima (2013) *The Basic Tendencies of World Philosophy // KELAM ARAŞTIRMALARI 11:1*. – 11-16.
- Fakhry, Majid (2002) *Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism. His Life, Works and Influence / One World*, Oxford.
- Frank, Richard M. (1979) *Classical Islamic Theology and the Early Shi'a Movement // Islamic Philosophical Theology*. Edited by Parviz Morewedge. State University of New York Press. – 265.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1991) *The Encyclopaedia Logic, with the Zusätze: Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences with the Zusätze*. A new translation with Introduction and notes by T.F.Geraets, W.A.Suchting, and H.S.Harris. Hackett Publishing, Indianapolis/Cambridge. – 381.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2010) *The Science of Logic*. Edited and translated by George di Giovanni. Cambridge University Press. – 790.
- Heidegger, Martin (1962) *Being and Time / Translated by John Macquarrie & Edward Robinson*. Blackwell Publishers Ltd.
- Jackson, Roy (2014) *What is Islamic Philosophy? / Routledge Taylor and Francis Group*. London and New York. – 190.
- Janos, Damien (2012) *Method, Structure, and Development in al-Farabi's Cosmology / Leiden-Boston: Brill*. – 433.
- Macdonald, Duncan Black (2008) *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory / The Lawbook Exchange, Ltd*. – 386.
- Moreland, J.P. (2001) *Universals*. McGill-Queen's University Press.
- Polansky, Ronald (2007) *Aristotle's De Anima / Cambridge University Press*. – 430.
- The Complete Works of Aristotle (1984) *The Revised Oxford Translation*. Edited by Jonathan Barnes. Vol. II. Princeton University Press.
- Turker, Habip (2011) *Beauty and Its Projection in Christian and Islamic Tradition // Sharing Poetic Expressions: Beauty, Sublime, Mysticism in Islamic and Occidental Culture*. Edited by Anna-Teresa Tymieniecka. Springer Science & Business Media.

Information about authors:

1. Tuleubekov Assyl Serikuly (corresponding author) – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Maqsut Narikbayev University (Astana, Kazakhstan, e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com);

2. Doskozhanova Aizhan Berikkhanovna – PhD, Assistant Professor, International Information Technologies University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.doskozhanova1985@gmail.com).

Авторлар туралы мәлімет:

1. Төлеубеков Асыл Серікұлы (корреспондентный автор) – философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Мақсұт Нәрікбаев университеті (Астана қ. Қазақстан, e-mail: a.tuleubekov1982@gmail.com);

2. Досқожанова Айжан Берікқанқызы – PhD, ассистент профессор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті (Алматы қ. Қазақстан, e-mail: a.doskozhanova1985@gmail.com).

*Previously sent: June 13, 2023.
Re-registered: February 16, 2024.
Accepted: February 29, 2024.*

T. Temirbayev^{1*}, A. Temirbayeva¹, A. Ryskiyeva¹, A. Kuranbek²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

TURKISH RELIGIOUS COMMUNITIES IN MODERN KAZAKHSTAN: LEADERS, VECTORS OF ACTIVITY

Sufism on a global scale has a rich history and has influenced various cultures and religious traditions. In the context of Kazakhstan, it is associated with a rich Sufi heritage: hagiographies, manuscripts, and architectural monuments, descendants of Sufis and Sufi groups. Sufi teaching has its roots in Islam, but despite this, the modern meaning of Sufism transcends religious boundaries and dogma, making it relevant to various aspects of modern life, including science and personal practice. Modern Sufism has the characteristics of a “universal truth” that incorporates various Sufi traditions. As noted in postmodern theories, traditional religious teachings, including Sufism, are being transformed and adapted to modern realities. The legitimacy of such actions is the subject of scientific and lay debate. In general, the centuries-old history of Sufism and its popularity in modern times indicate the relevance of the stated topic. In recent years, Turkish religious groups have become increasingly active on the world stage, engaging in activities ranging from humanitarian aid to educational initiatives and religious activities. These groups, often associated with various Islamic movements and organizations, play a significant role in shaping the discourse around Islam and Turkey's role in the international community. The purpose of this article is to consider the activities of Turkish religious groups in modern Kazakhstan, including the study of current leaders.

Key words: Sufism, Sufi jamaat, Turk religious groups, Sufi tradition, Sufi activities.

Т. Темірбаев^{1*}, Ә. Темірбаева¹, А. Рыскиева¹, Ә. Құранбек²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

Қазіргі Қазақстандағы түрік діни қауымдастықтары: көшбасшылар, қызмет бағыттары

Әлемдік ауқымдағы сопылық бай тарихқа ие және әртүрлі мәдениеттер мен діни дәстүрлерге өз ықпалын тигізді. Қазақстан кеңістігі мәнмәтінінде сопылық мирасқа қатысты агиографиялар, қолжазбалар, сәулет ескерткіштері, сопылардың ұрпақтары һәм сопылық топтар жайында сөз қозғауымызға болады. Тамыры исламнан бастау алған сопылық ілімнің қазіргі таңдағы бітім-болмысы діни шекаралар мен діни қағидаттар аясынан шығып кетеді, бұл оны қазіргі өмірдің түрлі аспектілеріндегі, соның ішінде ғылым мен жеке адамның тәжірибесіндегі өзектілігін арттырып отыр. Қазіргі заманғы сопылыққа саналауан сопылық дәстүрлерді бойына сіңірген «универсал шындық» сипаттамалары тән екенін бағамдауға болады. Постмодерн теорияларында байыпталғанындай, дәстүрлі діни ілімдер, соның ішінде сопылықта қазіргі реалйге трансформацияланып, икемделуін жалғастыра беретіндігі анық. Мұндай үрдістердің легитимдігі ғылыми да, қарапайым да пікірталастардың арқауына айналғанына мысалдар да жетіп артылады. Түйіндей келгенде, сопылықтың жүздеген жылдық тарихы мен бүгінгі таңдағы кемімеген тартымдылығы да тақырыптың өзектілігін айғақтау арнасындағы дәлелдерді үстей түседі. Кейінгі жылдары түрік діни топтары гуманитарлық көмектен бастап білім беру бастамалары мен діни қызметке дейінгі түрлі іс-шараларға қатысып, әлемдік аренада белсенді бола бастады. Көбінесе түрлі исламдық қозғалыстар мен ұйымдармен байланысты бұл топтар ислам төңірегінде дискурсты қалыптастыруда және Түркияның халықаралық қауымдастықтағы рөлінде маңызды рөл атқарып келеді. Аталған мақаланың мақсаты қазіргі Қазақстандағы түрік діни топтарының қызмет бағыттарын, оның ішінде қазіргі көшбасшыларын зерттеуге бағытталған.

Түйін сөздер: сопылық, сопылық жамағат, түрік діни топтары, сопылық дәстүр, сопылық белсенділік.

Т. Темирбаев^{1*}, А. Темирбаева¹, А. Рыскиева¹, А. Құранбек²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

Турецкие религиозные сообщества в современном Казахстане: лидеры, векторы деятельности

Суфизм в мировом масштабе имеет богатую историю и оказал влияние на различные культуры и религиозные традиции. Казахстан связан с богатым суфийским наследием: агиографии, рукописи, архитектурные памятники, потомки суфиев и суфийские группы. Суфийское учение уходит своими корнями в ислам, однако, несмотря на это, современное значение суфизма выходит за рамки религиозных границ и догм, что делает его актуальным для различных аспектов современной жизни, включая науку и личную практику. Современному суфизму присущи характеристики «универсальной истины», вбирающей в себя различные суфийские традиции. Как отмечается в теориях постмодерна, традиционные религиозные учения, в том числе и суфизм, трансформируются и адаптируются под современные реалии. Легитимность подобных действий является предметом научных и обывательских дискуссий. В целом, многовековая история суфизма и популярность в современности свидетельствует об актуальности заявленной темы. В последние годы турецкие религиозные группы становятся все более активными на мировой арене, участвуя в разнообразной деятельности, начиная от гуманитарной помощи и заканчивая образовательными инициативами и религиозной деятельностью. Эти группы, часто связанные с различными исламскими движениями и организациями, играют значительную роль в формировании дискурса вокруг ислама и роли Турции в международном сообществе. Целью данной статьи является рассмотрение направлений деятельности турецких религиозных групп в современном Казахстане, в том числе изучение действующих лидеров.

Ключевые слова: суфизм, суфийский жамагат, турецкие религиозные группы, суфийская традиция, суфийская деятельность.

Introduction

Sufism is an important component of the spiritual and cultural heritage of the Central Asian region. The spread of Sufism in Kazakhstan dates back to the 11th-12th centuries. Moreover, it is linked with the activities of the Turkic Sufi sheikh Kh.A. Yassawi inextricably. Representatives of this Sufi school spread the teaching far beyond the borders of Kazakhstan and Central Asia (Temirbayeva, etc., 2021: 92). Naqshbandi groups, which also have their own tradition in Kazakhstan, exist throughout the Muslim world from Morocco to Indonesia and from China to East Africa. In general, in the history of the country there were Sufi practices of Yassawiya, Naqshbandiya, Kubrawiyya, Qadiriya, which continue in modern times.

The Republic of Kazakhstan historically belongs to the regions where a significant part of the population identifies themselves as Muslims. The history of Sufism in Kazakhstan indisputably demonstrates that the Islamization of the Kazakhs occurred thanks to the preaching activities of Khoja Akhmet Yasawi. In the spiritual capital of the Central Asian region, Turkistan, there is a shrine – the Mausoleum of Kh.A. Yasawi, who is revered throughout the Turkic world. Historically, different Sufi traditions existed

on the territory of Kazakhstan; the Sufi schools of Yasawiya, Kubrawiyya, Naqshbandiya and Qadiriya became the key ones. The teachings were characterized by elitism, education and piety. Of course, there were “golden” periods, and there was also stagnation. Despite this, Sufism, being a complex and subtle instrument of influencing the consciousness of believers, made a great contribution to the formation of the Kazakh people’s own culture.

The colonial political course in every possible way opposed the activities of anti-Soviet organizations (Muslim communities, Sufi circles, etc.). Posters and slogans discrediting sheikhs and ishans were printed.

Despite this, Sufism has survived and continues into modern times. However, Sufi teaching is changing, supplemented and transformed. Thus, some groups claim to follow the historical chain of succession (sil-sila), while others adhere to Sufi culture or follow some aspect of the teaching.

As foreign authors who are engaged in the study of Turkish jamaats, we can note R. Sulemyanov, O. Yarosh, J. Shmoller, V.V. Ivanov, S.V. Moiseev and others. The scientific works of these authors are based on field data.

In Kazakhstan, the following scientists are engaged in the study of Turkish religious communi-

ties: A.K. Muminov, A.K. Izbaïrov, M. Isakhan, Zh. Khumarkhan, Y. Pak and others. The scientists' works are based not only on theoretical material, but also on the author's subsequent research in Turkish religious communities in Kazakhstan (interviews with leaders, followers, participant observation within groups).

In this regard, this article will examine the leaders and vectors of the activities of Turkish religious groups in modern Kazakhstan.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Turkish religious groups (jamaats) are organized communities or groups within Turkish society that are based on Islam and are often associated with Islamic movements. In this regard, this article will examine the activities of Turkish religious groups (jamaats) through the prism of leaders and areas of work in modern Kazakhstan.

Within the framework of this article, the most common Turkish religious communities (jamaats) will be considered: Nurdjular, Hizmet Movement (Gülenşhiler), Suleymenşhiler, Mahmudshular (Ismail Agha), Topbashilar (Erenköy Cemaati), Ykhlasshilar, Menzil (Menzil Cemaati. Jamaat Adiyaman Menzil).

Scientific Research Methodology is based on interdisciplinary, anthropological, phenomenological, historical approaches. Qualitative methods were used as methodological tools to achieve the goal and assigned tasks: analysis of domestic and foreign works on Sufism, information from open source, interviews with representatives of Sufism in Kazakhstan, a survey of representatives of regional authorized bodies in the field of religion, participant observation in Sufi communities in the country and abroad.

Brief history of Turkish jamaats in Kazakhstan

The emergence of Turkish religious communities in Kazakhstan dates back to the end of the 20th century. With the collapse of the USSR, religious restrictions were lifted, leading to a revival of religious activity in the region. Various religious groups, including Turkish jamaats, took advantage of the newfound freedom of religion and began to spread their activities in Kazakhstan (Muminov, 2008: 17). The influx of Turkish entrepreneurs, educators and humanitarian workers has contributed to

the expansion of these jamaats, further strengthening their presence in the country.

Turkish jamaats opened schools, cultural centers, and charitable organizations in Kazakhstan, seeking to provide educational, social, and religious services in the newly independent country. These services were relevant due to the economic system under construction and the insufficient range of government support for socially vulnerable segments of the population.

It is important to recognize that the presence of Turkish religious groups in Kazakhstan has caused mixed reactions. On the one hand, their efforts in education were well received as they filled an important gap in the provision of educational opportunities in the post-Soviet era. The moderate nature of their religious teachings also contributed to their acceptance by various religious communities and facilitated their integration into Kazakh society. On the other hand, their activities have come under scrutiny, and concerns have been raised about potential threats and risks. Interdepartmental commissions were created and their activities were inspected (Jibek joly, 2023).

Leaders of Turkish jamaats abroad and in Kazakhstan

Religious leadership is a fundamental aspect of many religious communities and cultural practices. The concept of religious leadership includes a wide range of components: mentoring, inspiring, leading members of community (Temirbayev, Temirbayeva, 2023: 11). As part of their leadership, they impart spiritual experience, religious knowledge, and generally serve as an "authority". It is important to note the opinion of O.A. Yarosh, that we understand "Muslim authority" as a force that determines what belongs to the Islamic tradition and what does not. Islamic power is always socially organized and distributed among Muslim communities, starting with the simplest and most elementary forms of power and ending with the most educated authority – the Ulema (Yarosh, Brylov, 2011: 253).

Researcher of Sufism – A.D. Knysh also notes that the development of Sufi groups depends, among other things, on the leader (sheikh). The scientist gives historical examples of some Sufi tariqas through the prism of leadership (Knysh, 2004: 82).

Religious leaders also provide moral guidance to members of the religious community, offering guidance and example on ethics, social justice, compassion, and responsibility to believers.

It is important to note that Turkish religious communities are based on Sufi Islam. Some lead a legitimate chain of succession, while others only adhere to some elements of Sufism (hierarchical structure, strict subordination and adherence to the sheikh/leader, religious practice).

According to information from open sources, the following affiliation occurs:

1. Gülenşiler/Fethullacılar – Fethullah Gülen, born in 1941.
2. Topbashcılar – Osman Nuri Topbash, born in 1942.
3. Suleymancılar – Suleyman Hilmi Tunahan, (1888-1959).
4. Nurcılar – Said Nursi, (1877-1960).
5. Ykhlasshilar – Abdulhakim Arbasi, (1865-1943).
6. Mahmudchular – Mahmud Ustaosmanoglu al-Ufi (1929-2022) his successor Hasan Kilych, born in 1930.
7. Menzil – Abdulhakim Erol (1902-1972), currently Abdalbaki Erol.

Nurcular. The founder and leader of the jamaat until his death was Said Nursi (1876-1960). After the death of the founder, his direct followers organized courses in various cities of Turkey to study the collection of his works called “Risale-i Nur”. Several structurally independent groups were formed within Nurcular, organized on a network basis and led by students of Said Nursi, such as Ahmet Khusrev Altynbashak (leader of the Yazızılar group), Zübeir Gündüzalp, Bayram Yuksel, Mustafa Sungur, Ahmed Aytimur, Abdullah Engin, Said Ozdemir (leaders Okuyujular group), Osman Demirci, Muzaffer Arslan, Abdurrahman Aras (leader of the Meshveret group), Mehmet Nuri Gülech, Mehmet Emin Birinci (leaders of the Nesil group), Mehmet Kutlular (leader of the Yeni Asia group), etc.

During a visit to a religious community in October 2023 in Istanbul, Turkey, it was noted that among the followers one can meet representatives of different nationalities. For anyone interested, the literature of this community has been translated into many languages.

Due to the conspiratorial nature of the jamaat’s activities, the current leaders of these groups are unknown in Kazakhstan. In addition, it is worth noting that the activities of this group are prohibited in Russia (Izvestiya, 2008).

Hizmet Movement (Gülenşiler, Gülen Movement, Gülenists, Fethulahçılar, FETO). The founder and leader of the Hizmet movement is Muhammad Fethullah Gülen. Today he resides in Saylorsburg,

Pennsylvania, USA (Bekmagambetov, 2016). On the territory of Kazakhstan, the Hizmet movement carries out its activities through the international public foundations “Bilim-Orda”, headed by the rector of the university Suleyman Demirel – Igenbaev Alimzhan Bekezhanovich and “Bilim-Innovation” headed by Ote Darkhan Ermakhanuly.

Suleimenshiler. The founder and permanent spiritual leader of the jamaat is Suleiman Hilmi Tunahan (1888-1959). Even after the Sheikh's death in 1959, followers maintain a spiritual connection with their Sheikh. After Tunahan's death, his son-in-law Kemal Kacar succeeded him as head of the community. However, Kemal Kachar and subsequent successors perform only the role of a manager, yielding spiritual leadership to Tunahan. Currently, the head of the jamaat is Tunah's grandson, Alikhan Kurish.

In Kazakhstan, the jamaat carries out its activities through the Association of Charitable Institutions “Zhibek Zholy”, the head of which is Omarov Akhmetzhan Olzhabaiuly. It is important to note that each boarding house has its own director.

Mahmudshular (Ismail aga). The founder and spiritual leader of the jamaat until 2022 was Sheikh Mahmud Ustaosmanoglu. After the death of Mahmud Ustaosmanoğlu, Hasan Kılıç (Hasan Efendi) became the new leader. One of the most famous representatives of the “Ismail Agha” jamaat at present is Jubbeli Ahmed (real name – Akhmet Mahmut Unlu). In the past, he had a criminal record for religious fanaticism, but now acts as a public speaker for the jamaat. Dzhubbeli actively participates in television programs, including even secular television channels, travels to different countries and actively popularizes the Islamic lifestyle (Suleymanov, 2020: 41). So, in March 2015, Dzhubbeli visited Kazakhstan. As part of his visit, he met with members of the jamaat in Kazakhstan, held a sermon and visited the grave of Arystanbab in the Turkestan region.

Topbashcılar. The current Sufi sheikh is Osman Nuri Topbash, a Turkish scholar of the Hanafi madhhab, spiritual mentor and theologian. He is the 36th spiritual link in the golden chain of succession of the sheikhs of the Naqshbandiya-Mujadidiyya tariqa, the Khalidiyya branch. In 1953, he entered the Imam-Khatib Lyceum in Istanbul. After completing his studies at the Imam-Khatib Lyceum, for many years he privately received religious education from scientists and theologians: M. Dzhalaletjin Oktena, Mahira Iz, Nureddin Topchu and others. His father had the unquestioned authority of a spiritual mentor due to his moral qualities and deep knowledge of

religion. In 1962 he served in the Turkish army. In 1990 he began his writing career. His books have been translated into many languages of the world, including Russian. There is an official channel on the YouTube video hosting platform Osman Nuri Topbaş in Russian, where Osman Nuri Topbaş regularly broadcasts. The channel was registered in 2012, the audio is accompanied by subtitles in Russian. Note that, according to statistics as of July 31, 2023, the channel has almost 17 million views.

Ykhlashshilar. Ikhlasists, who are Turkish Sufi jamaats, work within the framework of the Ikhlash Holding company. There are 95 branches of Ikhlash Holding around the world. Ikhlash Holding currently operates in parallel in the fields of media, marketing, construction, healthcare, education, insurance and real estate financing. There are 145 offices in Turkey and abroad, equipped with the latest technology. The Ikhlasists have been targeting foreign audiences since 1996 and began reporting news in Arabic and English. Currently, it ranks among the most influential news outlets spread across 5 continents in 35 countries. The Jamaat's audience is mainly targeted at intellectuals, business representatives. Activities in Kazakhstan are associated with such organizations as "Aura-Kazakhstan" ("Aura-Roboclean"), "Sybilon." "Aura-Kazakhstan" or "Aura-Roboclean" is a trading company registered in Turkey. They sell household goods made in Turkey. The company began its activities in 1996. Currently served in 33 countries (Isakhan, 2023).

Menzil (MENZIL CEMAATI. Jamaat Adiyaman Menzil). Founder Abdulhakim Erol (1902-1972). After his death, the jamaat was headed by his son, Muhammad Rashid Erol (1930-1993). After the death of Muhammad Rashid Erol, his place was taken by his brother Sheikh Abdulbaki Erol, also called Abdulbaki Bilvanisy and Gavs-i Sani (1949-2023); Gavs means a person who is consulted on certain matters and who is at the level of auliya and scholar. Tens of thousands of people from different parts of Turkey came to the funeral in Adiyaman. Participants in the funeral ceremony formed long lines of vehicles. Turkish President Recep Tayyip Erdogan posted a message of condolences on social media. Future Party Chairman Ahmet Davutoğlu, DEVA Party Leader Ali Babacan and Happiness Party Chairman Temel Karamollaoğlu published separate messages of condolences (Hamsici, 2023).

In the 2000s, the Menzil group split into two parts. This second group, also known as the Bukhara group, is led by Sheikh Fevzeddin Erol al-Husayni, one of the sons of Muhammad Rashid Erol, who left

the main branch. The center of this group is the village of Bukhara in the Sivrihisar district of Eskisehir in Turkey. He also heads the jamaat in Ankara and Mount Athos. The leader in Kazakhstan is unknown.

Let us note that the Sufi sheikhs of the Turkish jamaats, who have a legitimate chain of succession (sil-sila), openly carry out their activities, information about them is available in open sources. They are engaged in journalistic, charitable, and social activities. At the same time, the leaders of the Sufi Turkish jamaats are difficult to identify. It is important to note that within the Turkish jamaats, regardless of tradition and legitimacy, there is a hierarchical structure. An analysis of the social portraits of the leaders of Turkish jamaats allows us to draw the following conclusions: not all leaders have a religious education; the majority are engaged in business and have entrepreneurial and management skills; the majority have publishing institutions, waqfs and foundations.

Attempts to establish contacts with leaders and followers of Turkish communities in Kazakhstan were unsuccessful. This is probably due to the public outcry and the facts of illegal activities of suleimshiler in the country.

Vectors of global activities of Turkish religious groups

Social activity of religious groups is an important component of modern civilized society. Many religious structures act as a partner of the state in solving certain social problems. Such activity is one of the components of civil society (Adaspa, 2023). In general, social support has a positive effect on the development and dynamics of society.

The activities of Turkish religious groups are represented by a wide range of social activities:

Humanitarian assistance. Turkish religious groups are active in a wide range of charitable assistance: from assistance in the aftermath of natural disasters, earthquakes and targeted social assistance to socially vulnerable segments of the society. In this case, such initiatives correlate with Islamic values and principles of charity and compassion. In the Kazakh context, this activity is expressed in helping disadvantaged families, providing housing for students from remote areas, and financing various start-up projects.

Educational support. This initiative is expressed in helping children from remote villages obtain education (school, college, university). For this purpose, in the cities of the country there is a network of madrassas with dormitories. Children attend state

educational institutions and after classes return to the dormitories at the madrasah. Leisure activities are organized in the form of playing chess, reading, etc. According to information from open sources, tutors may be hired to further develop abilities. In addition, Turkish religious groups finance some scientific, cultural, and business projects.

Creation of companies. Establishment of commercial/non-profit organizations in various fields. For example: medical organizations, travel companies (including Hajj, Umrah), educational courses (study of the Turkish language, culture, madrasah), food organizations (halal industry), household appliances, charitable foundations, etc. (Pak, 2022: 266).

Religious activities. As part of the activities of madrasah hostels, religious propaganda is carried out. Thus, in Kazakhstan, many of these institutions were registered as religious associations, which means they legitimately carried out religious activities. In some madrasahs, educational and religious conversations (sokhbets) are held with children, and children are involved in religious practice. The subject matter and ideological component of the sokhbets are unknown. According to information from open sources, various Turkish religious groups pursue their own goals, some of them are aimed at reviving the ideas of pan-Turkism or the ideological consolidation of Central Asian Muslims. Such initiatives are at odds with the values of Kazakh society and can negatively affect the spiritual security of the citizens of Kazakhstan.

It is important to note that the activity of religious associations can cause negative reactions in society. Thus, some religious communities may face criticism for imposing their religious beliefs, discrimination or violation of rights. The extensive vectors of social activity of Turkish jamaats in Kazakhstan are perceived ambiguously by Kazakh society. A survey of some experts showed that there are concerns for the spiritual safety of citizens, sometimes minors, due to the possible propaganda of an ideology alien to our country. Whereas, a survey of students who studied in some madrassas in Kazakhstan showed a positive attitude and denial of any negative aspects.

In Kazakhstan they carry out their activities through charitable organizations, public associations and other forms of legal entities. Such facts create certain difficulties for their identification as Sufi religious associations. To the question of how strong a role does Sufism play in the life of Turkish jamaats, it can be noted that, as can be seen from the above,

some of them continue the legitimate Sufi tradition (strength-strength chain of succession), while others only adhere to Sufi culture, self-proclaiming themselves sheikhs with the goal achieving economic benefits, expanding business networks. Thus, some Sufi groups may have the ultimate goal of making a profit, an economic monopoly, increasing business structures, etc. and for this purpose, they first teach those who wish to do so in religious norms to prevent deception, theft, and the like in the future. In this case, Sufi concepts and the platform as a whole fit favorably into business strategies.

Relations between Turkish jamaats and government agencies and the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK)

In Turkey, jamaats in most cases support the current government. For the ruling power, leaders and their jamaats are a potential electorate and an instrument of influence in the country and abroad. Let us note that Turkish jamaats in their homeland in Turkey may be in a state of conflict with the government, but their activities outside the country, especially in strengthening Turkey's influence, are assessed favorably by official Ankara.

In Kazakhstan, not all Turkish jamaats cooperate with the SAMK and government bodies. It is important to note that there is a negative dynamic in the cooperation of some Turkish jamaats with the SAMK, for example Suleimenshiler (Jibek joly, 2023). At the same time, it is worth taking into account the affiliation of the SAMK with Turkey.

At the same time, it is worth taking into account the affiliation of the SAMK with Turkey. Thus, in Turkey, imams undergo training at Imam Hatip educational institutions, including advanced training. Moreover, Turkish education is becoming more accessible to Kazakh applicants thanks to various exchange programs and tuition prices. In the future, all these students and graduates are consolidated both by the Embassy and independently and are likely to be a loyal group in relation to Turkey.

For the authorized government body represented by the Committee on Religious Affairs, Turkish jamaats are "outside the law" due to the fact that they do not have official registration as a religious association. For government bodies related to the economic sector, these Turkish jamaats are participants in the financial market. In general, we see that, after the fact, Turkish jamaats are active actors in the socio-economic life of Kazakhstan; in this regard, it is important to use the positive potential and resources in cooperation with the authorized bodies.

Results and Discussion

There is no consensus regarding the activities of Turkish Sufi groups. Thus, some authors attribute their activities to the “soft power” factor, other authors see a positive, creative potential in this, while others appeal to facts of violation of the legislation of some countries (Vatan, 2011). Despite their positive contributions, Turkish religious groups also face challenges and contradictions in their global activities. They are sometimes accused of promoting a particular ideological agenda or seeking to exert undue influence in the countries where they operate. Moreover, geopolitical tensions and domestic political dynamics may affect the perception of Turkish religious groups abroad, complicating their efforts to build trust and authority.

In Kazakhstan, Turkish religious communities are represented by a number of organizations, including registered religious associations in the form of madrassas

Let us note that Turkish jamagats, having financial resources, open their representative offices in large cities of Kazakhstan. Some of them are part of transnational international networks. In the academic literature, some scientists (A.D. Knysh, O.A. Yarosh, M. Hermansen, J. Pak, J. Schmoller, U. Bigozhin) rely on the concept of communication networks in their studies of modern Sufi groups. These networks are primarily a way of exchanging and transmitting information between participants. Key ideas and interpretations continuously circulate in these networks, contributing to the maintenance and reproduction of the communities they form (Yarosh, Brylov, 2011: 252).

Thus, Turkish jamaats began their activities in the early years of Kazakhstan's independence, and created extensive networks throughout the country.

Sufism is being revived at the institutional level: circles are emerging, uniting around charismatic leaders. As scientist B. Babazhanov notes, “modern Sufism in the region is no longer the same as it was before, although it most of all shows a commitment to the spiritual tradition, established rituals and national culture” (Babadzhanov, 2022: 73). Also, foreign researcher A. Knysh noted that “modern Sufism is like a supermarket – you go and choose what you like” (Institute integracii znanii, 2021).

In modern times, we are dealing with a new generation of religious organizations that show high

adaptability to the social, political, and legislative conditions of the countries in whose territories they carry out a mission. The activities of such organizations are becoming more and more purposeful. Increasingly, law enforcement agencies are noticing the discovery of underground printing houses, the distribution of leaflets, videotapes, books, and brochures calling for a change in the socio-political system. They set themselves the goal of spreading their influence throughout Central Asia. This shows that religious organizations operating in this region of the world are being transformed into highly organized structures that have cells in almost all countries of the region and solid external sources of funding.

Conclusion

Thus, the activities of Turkish jamaats in our country originate from the first years of independence. During this period there was a positive trend. Some Turkish jamagats have formed their own business niches in the Kazakh economy. Investment cooperation is being strengthened. Over all the years of activity, only in 2023 there was a public outcry associated with the Turkish Jamaat (Suleimenshiler). Threats and risks are probably more evident in an economic setting than in a religious setting. At the same time, it is important to establish contacts with representatives of Turkish jamaats and monitor activities.

In conclusion, Turkish religious groups play a multifaceted role on the world stage, engaging in humanitarian, educational, religious and propaganda activities that reflect their diverse interests and goals. Although they have made significant contributions to international development, interfaith dialogue and cultural exchange, they also face challenges and contradictions that require careful approach and interaction. Moving forward, promoting greater transparency, accountability and dialogue will be essential for Turkish religious groups to continue their positive influence on the world stage.

Acknowledgements

This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Grant AP14972866.

References

- Бабаджанов Б. (2022) «Суфизм в постсоветском Узбекистане: вознесенное и отверженное «Золотое наследие». Суфизм после СССР. Под ред. Панков И., Абашин С., Кныш А. – М. – СПб: Марджани, Аль-Макам. – 52-70.
- Бекмагамбетов М. (2016) В Катеv говорят, что они не имеют отношения к Гюлену. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-tureckie-licei-kazakhsko-turecky-universitet/27884615.html>
- Известия. (2008) Верховный суд наложил запрет на деятельность турецкой "Нурджулар". URL: <https://iz.ru/news/422658> .
- Институт интеграции знаний (2021) Суфийская дилемма: быть с Богом в уединении или в толпе? Доктор Александр Кныш. <https://www.youtube.com/watch?v=S8QfQdXNfzk>
- Исахан М. (2023) Ихласшылар. <https://kazislam.kz/ihlasylyar/>
- Кныш А. (2004) Мусульманский мистицизм: краткая история. – СПб: Диля. – 464.
- Муминов А. (2008) Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама. – Алматы: Дайк-Пресс. – 284.
- Пак Я. (2022) «Сеть суфийских предпринимателей в Казахстане на примере джамаата сулейманджилар». Суфизм после СССР. Под ред. Панков И., Абашин С., Кныш А. – М.- СПб: Марджани, Аль-Макам. – 266-286.
- Сулейманов Р. (2020) Суфийский джамаат «Исмаил ага» на территории Поволжья: появление, распространение, отношение к нему государства и общества. *Исламоведение*, 11 (4), 40-46.

References

- Adaspa (2023) Samye vlijatel'nye dzhamaaty Turcii. [The most influential Jamaats in Turkey]. URL: <https://adaspa.kz/ru/news/narrativy/709> (in Russian)
- Babadzhanov, B. (2022) «Sufizm v postsovetском Uzbekistane: voznesennoe i otverzhennoe «Zolotoe nasledie» [Sufism in post-Soviet Uzbekistan: the Ascended and Rejected “Golden Legacy”]. Sufizm posle SSSR. Pod red. Pankov I., Abashin S., Knysh A. – М.- СПб: Mardzhani, Al'-Makam. – 52-70. (in Russian)
- Bekmagambetov, M. (2016) V Katev govoryat, chto oni ne imejut otnosheniya k Gjulenu [Katev says they have nothing to do with Gulen] URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-tureckie-licei-kazakhsko-turecky-universitet/27884615.html> (in Russian)
- Hamsici M. (2023) Menzil Cemaati: Kökeni, yapısı, siyasetle ilişkisi, ekonomik faaliyetleri [Menzil Community: origin, structure, relationship with politics, economic activities]. URL: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cqvy12zpx6xo> (in Turkish)
- Institute integracii znanii (2021) Sufijskaja dilemma: byt' s Bogom v uedinenii ili v tolpe? Doctor Aleksandr Knysh [Sufi dilemma: to be with God in solitude or in a crowd?]. <https://www.youtube.com/watch?v=S8QfQdXNfzk> (in Russian)
- Isakhan, M. (2023) Ihlasjilar [Ihlasjilar]. <https://kazislam.kz/ihlasylyar/> (in Kazakh)
- Izvestiya (2008) Verhovnyj sud nalozhil zapret na dejatel'nost' tureckoj "Nurdzhular" [The Supreme Court has imposed a ban on the activities of the Turkish Nurjular] <https://iz.ru/news/422658> (in Russian)
- Jibek joly (2023) Sylejmenshi degen kimder? Tolygyraq Ainur Abdirasylkyzy [Who is Suleimanchi? More Ainur Abdirasilovna]. <https://www.youtube.com/watch?v=vUhcKpmewFM> (in Kazakh)
- Knysh, A. (2004) Musul'manskij misticizm: kratkaja istorija [Muslim Mysticism: A Brief History]. – СПб: «DILJa». – 464. (in Russian)
- Muminov, A. (2008) Cobpanie fetv po obosnovaniju zikra dzahr i cama [A collection of fatwas on the justification of dhikr jahr and sama]. – Алматы: Dajk-Press. – 284. (in Russian)
- Pak, Ja. (2022) «Set' sufjskih predprimatelej v Kazahstane na primere dzhamaata sulejmandzhilar» [The network of Sufi entrepreneurs in Kazakhstan on the example of Jamaat Suleymanjilar]. Sufizm posle SSSR. Pod red. Pankov I., Abashin S., Knysh A. – М.- СПб: Mardzhani, Al'-Makam. – 266-286. (in Russian)
- Suleymanov R. (2020) Sufijskij dzhamaat «Ismail agha» na territorii Povolzh'ja: pojavlenie, rasprostranenie, otnoshenie k nemu gosudarstva i obshhestva [Sufi Jamaat "Ismail Agha" on the territory of the Volga region: the emergence, spread, attitude of the state and society towards it]. *Islamovedenie*, 11 (4), 40-46. (in Russian)
- Temirbayev, T., & Temirbayeva, A. (2023) Leaders of Sufi in Kazakhstan Syncretism and Transformation of Doctrine. *European Journal of Science and Theology*, 19(2), 11-23.
- Temirbayeva A., Temirbayev, T., Kamarova, R., & Tyshkhan, K. (2021) Sufi practices in modern Kazakhstan: traditions and innovations. *Journal of Socio-Political Studies «Central Asia and the Caucasus»*, 22(1), 91-98.
- Vatan (2011) Türkiye'nin cemaat tablosu [Turkey's community picture]. <https://www.gazetevatan.com/gundem/turkiyenin-cemaat-tablosu-384883> (in Turkish)
- Yarosh, O., & Brylov, D. (2011) “Muslim communities and Islamic network institutions in Ukraine: contesting authorities in shaping of Islamic localities”. *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, edited by Górak-Sosnowska. Warsaw: University of Warsaw. – 239-252.

Information about authors:

1. Temirbayev Talgat Toleubaiuly (corresponding author) – PhD, Acting Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com);
2. Temirbayeva Aygerim Almatkyzy – PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: temirbayeva.aygerim@gmail.com);

3. Ryskiyeva Айымжан Абуқызы – Candidate of Philosophy, Acting Associate Professor, Head of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: abuaymjan@gmail.com);

4. Kuranbek Asset Abaiuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy of Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: akuranbek@gmail.com).

Авторлар туралы мәлімет:

1. Темірбаев Талғат Төлеубайұлы (корреспондент автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доцент м.а. (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com);

2. Темірбаева Айгерім Алматқызы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: temirbayeva.augerim@gmail.com);

3. Рыскиева Айымжан Әбуқызы – философия ғылымының кандидаты, доцент м.а., Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Дінтану кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: abuaymjan@gmail.com);

4. Құранбек Әсет Абайұлы – философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Философия кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: akuranbek@gmail.com).

Previously sent: November 13, 2023.

Re-registered: February 16, 2024.

Accepted: February 29, 2024.

Ә. Әлмұхаметов , Қ. Қасабеков , Б. Мелісова*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: b.melissova@gmail.com

XX Ғ. ҚАЗАҚ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ «УАҚЫП» ҚОРЛАРЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ТАҚЫРЫБЫ

Мақалада XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы қарастырылған. Аталған мәселені талқылау үшін ғылыми мақалада қолданылған барлық деректік ақпараттар «Қазақ» газеті, «Шолпан» журналдарының XX ғ. басылым беттерінде жарияланған мақалалар арқылы көрініс тауып, уақып ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі ғылыми тұжырымдар сараланады. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында ислам экономикасы, соның ішінде жеке меншік қатынастарын реттейтін уақып тақырыбы жаңа бағыттардың бірі болып табылады. Әр түрлі деңгейлерде исламның даму жолдары, оның идеологияға, әлеуметтік өмірге және экономикаға әсері талқылануда. Ислам экономикасы, соның ішінде уақып түсінігі қоғам үшін жаңа меншік құқығының, жаңа қызметтің түрі болып табылады. Практикалық тұрғыдан жеке меншіктің барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған болса да, қоғамда уақып мәселесін діни тұрғыда теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында қазақ жеріндегі ислам меншігінің, уақып мәселесінің ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Мақалада уақыптың исламда пайда болу тарихы мен XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады. Уақыптың әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: исламдағы меншік құқығы, Қазақ газеті, қайырымдылық, уақып, зекет.

A. Almkhmetov, K. Kasabekov, B. Melissova*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: b.melissova@gmail.com

The topic of charity based on "Waqf" funds on the pages of XX century Kazakh publications

This article examines the topic of charity based on "Waqf" funds in the pages of Kazakh publications of the 20th century. All documentary information used in the scientific article to discuss this issue quoted from the "Kazakh" newspaper, "Sholpan" magazines of the 20th century. Scientific findings on the concept, purpose and scientific methodical foundations of waqf reflected in the articles published on the pages of the publication. The limited number of scientific articles and research papers on the mentioned topic in domestic research determines the relevance of the mentioned issue and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the topic of waqf, which regulates the Islamic economy, including private property relations, is one of the new directions. The ways of development of Islam, its influence on ideology, social life and economy discussed at different levels. Islamic economy, including the concept of waqf, is a form of new property rights and new services for the Kazakh society. From a practical point of view, all aspects of private property determined by the government within the framework of the law, however it is necessary to define the theoretical and conceptual categories of waqf in the religious sense, and to systematize the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it found that the methodology for conducting Islamic property in Kazakhstan developed at a sufficient level. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of waqf, sub-stantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of waqf.

Key words: property rights in Islam, Kazakh newspaper, charity, waqf, zakat.

А. Альмухаметов, К. Касабеков, Б. Мелисова*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: b.melissova@gmail.com

Тема благотворительности на основе фондов «Вакф» на страницах казахских изданий XX века

В данной статье рассматривается тема благотворительности на основе средств «Вакф» на страницах казахстанских изданий XX века. Вся документальная информация, использованная в научной статье для обсуждения данного вопроса, взята из газеты «Қазақ», журнала «Шолпан» XX века. Научные выводы о понятии, назначении и научно-методических основах вакфа отражены в статьях, опубликованных на страницах издания. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность упомянутой темы и необходимости ее систематизации. Сегодня в Республике Казахстан тема вакфа, регулирующего исламскую экономику, в том числе отношения частной собственности, является одним из новых направлений. Пути развития ислама, его влияние на идеологию, общественную жизнь и экономику обсуждаются на разных уровнях. Исламская экономика, включая концепцию вакфа, представляет собой форму новых прав собственности и новых услуг для общества. С практической точки зрения, хотя все аспекты частной собственности определяются государством в рамках закона, необходимо определить теоретические и концептуальные категории вопроса вакфа в религиозном смысле, систематизировать основные научные методы. Это связано с тем, что в ходе изучения международного и отечественного опыта было установлено, что методология исламской собственности на казахской земле, систематизированная на научной основе, не разработана на достаточном уровне. В статье анализируется история создания вакфа в истории ислама, а также на казахской земле в XX веке. Рассматриваются основные вопросы методологии и практической реализации вакфа.

Ключевые слова: право собственности в исламе, газета Қазақ, благотворительность, вакф, закят.

Кіріспе

Уақып исламда көптеген мәселелерді шешіп, қоғамды реттеуші институт болып табылады. Ислам құқығындағы жеке меншікке құқық мәселелерін зерттеу ислам құқығының қағидаларымен нормаларының тұжырымдалғаны өте маңызды және мыңжылдықтар бойы өз өзектілігін жоғалтқан жоқ (Горшунов, 2010: 46).

Исламдық уақыптың тарихы Мұхаммед Пайғамбар с.а.у заманынан басталады. Уақып әрқашан қоғамдық игіліктерді білім беру мен денсаулық сақтаудан бастап сумен жабдықтау және көлік жолдары нысандарына дейін қамтамасыз етті. Бірақ жалпы діни және қайырымдылық көмек ретінде қарастырылды. Оның әлеуметтік-экономикалық маңыздылығына аса назар кейін аударыла бастады (Abdul Azim Islahi, 2003: 30).

Уақыптың зекеттен айырмашылығы зекеттің уәжіп, ал уақыптың нәпіл болуы. Зекет иегерлері Құранда анық айтылған. Уақып қаражатын алушылар нақты көрсетілмеген жағдайда уақыптың мақсаты шарифатқа қайшы келмейтіндей кез-келген тақуалық мақсатта болуы керек. Бұрынғы уақытта уақып нысандары білім беру, денсаулық сақтау және

коммуналдық нысандарды қаржыландыру үшін пайдаланылған. Ұстаздардың жалақысы уақып қорынан төленетін болған, студенттерге жоғары білім алу үшін стипендия берілген, дәрі-дәрмек пен денсаулық сақтаудың құны да қормен қамтамасыз етіліп отырған (Hisham Yaacob, 2013: 388).

Уақып тақырыбын зерттеуші ғалымдардың кейбірі оның ислам діні тарағанға дейін де бола келгендігін алға тартса, кейбір ғалымдар уақыпқа ұқсас құрылымдардың болғандығын, алайда ислам мәдениетіне тән уақыптардың олардан бөлек, өзіндік ерекшеліктерінің бар екендігін былайша алға тартады: «Ежелгі қоғамдарда (Парсы, Мысыр, Иудея, Византия, Рим) уақып институттарына жақын құрылымдар болған, алайда зерттеуге тереңірек үңілсек, бұл уақыптардың римдік-византиялық негізі болғанымен, олардың өзіндік ерекшеліктері бар екенін байқауға болады». Уақыптар заң жүзінде «қасиетті жекеменшік» деп танылғанымен, қолданыста олар толығымен дерлік орталық биліктің бақылауында болды. Ал, мұсылмандық уақыптың ерекшелігіне зер салсақ, оның негізгі меншік құқының уақып құрушының иелігінде екендігін көреміз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Заң тұрғысынан алғанда, уақыптың мүлкіне иелік ету сол уақыпты жасаған адамнан тыс жүзеге аса береді. Кейбір мұсылман фақихтары уақыптың меншігі Аллаға ғана тиесілі деген пікір айтады. Басқалары меншік құқығы сол мүлікті иеленушілерге тиесілі деп есептейді. Бірақ бұл жағдайда да меншік құқығы толық емес саналады, өйткені мүлікке иелік етуге немесе оны уақыптың негізін қалаушы бекіткен тәртіптен басқаша пайдалануға рұқсат етілмейді (Monzer Kahf, 2016).

Исламдағы вакф институтының идеясы толығымен терең руханилыққа толы, мемлекеттік емес секторды дамытуда елеулі нәтижелер береді, бұл өз кезегінде жалпы кірістің өсуіне ықпал етеді, пайда және әлеуметтік-экономикалық дамуы тұтастай алғанда қоғамның салаларын дамытуға көмектеседі (Кабдолда, 2017: 110).

Қасиетті Құранда «уақф» сөзі қолданылмағандықтан, зерттеушілер, Құран тәпсіршілері мен ғалымдар экономикалық-құқықтық мазмұнына әртүрлі түсіндірмелер беретін ұғымдарды ұсынды. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде уақып термині өте кең тұрғыда түсіндірілген, бұл осы экономикалық институтты анықтауда белгілі бір қиындықтарды тудырады (Гибадуллин и др, 2016).

Шарифат мақсатына қарай вакфтың үш түрін ажыратады:

1. Діни уақып
2. Қайырымдылық уақып
3. Отбасылық уақып (Кабдолда, 2017: 110).

Мақалада қайырымдылық уақып мәселесі қарастырылады.

XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбына кіріспес бұрын, Қасиетті Құранның «Исра» сүресіндегі аяттарын келтіре кетеміз: *«Туысы жақындарға, міскіндерге, жолда қалғандарға міндетті түрде қарайласыңдар. Және мүлде ысырып қылмаңдар. (26) Шынында ысырыпқорлар шайтанның туысы. Ал шайтан, Раббына өте қарсы. (27) Раббыңның мархаметін іздеп, үміт еткен түрде жалтақтасаң (қолыңда болмағандықтан бере алмасаң,) онда оаларға сыпайы сөйле. (28) Қолыңды мүлде мойныға байлаулы қылма да бүтіндей ашпа. (Өте сараң болма да бір-ақ берме) Онда сөгіске ұшырап, таршылықта қаласың. (29) Шынында Раббың қалаған кісісіне несібесін кеңітіп, тарылтады. Күдіксіз ол құлдарынан толық хабар алушы, көруші. (30)»* (Халифа Алтай, 1991: 284). Бұл аяттарда айтылғандай әрбір құл Раб-

бысы тарапынан өзіне берілген нығметтерді дұрыс қолданып, ізгілік пен жақсылыққа мейірімділікке жұмсауы керектігі белгелі. Дәл осы қасиетті аяттарды өмірлерінің мызғымыс қағидалары көрген XX ғ. қазақ халқы жақсы түсінген. Раббымыз құлдарының сараң болмау керектігін түсіндіріп, қалаған құлдарының несібесін кеңітіп қоятындығын да ашып айтқан. Демек, «Уақып» қорлары әлеуметтік таршылық көрген қауымға жәрдем етіп, білімге ұмтылған жастарға демеу беруде үлкен еңбек етті. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы да осы мақалада көрініс табады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазіргі кезде уақып мұсылман әлемінде кеңінен қолданылатын қоғамдық меншік түрі болып табылады. Елімізде ислам дінін практикалық тұрғыда қолданышулар санының өсуіне байланысты, қоғамдағы меншік қатынастарының дамуы исламдағы уақып түсінігін айқындау маңызды болып табылады. Қоғамда тәртіптің, тұрақтылықтың орнауы, қоғамның белсенді жұмыс жасауы, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей септігін тигізеді. Сондықтан бұл тақырыпты теориялық тұрғыдан терең зерттеп, оны тәжірибеде қолдану қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты – XX ғ. қазақ даласындағы уақыптардың дін-әлеуметтік маңыздылығын ашып көрсету, ал міндетіне келетін болсақ, уақып жүйесінің ислам құқығындағы алатын орнын айқындай отырып, меншік қатынастарында туындайтын діни – экономикалық мәселелерді шешудің тетігі ретінде маңыздылығын анықтау болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбына қатысты жазылған қазақ зиялы қауымдарының мақалалары мен қасиетті Құран Кәрім аяттары қолданылды. Мысалы, «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымы, «Қазақ» газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41, 31 желтоқсан №44-ші санымен шыққан басылымдары, «Айқап» журналдары, сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газеті мен «Шолпан» (I Том / No.1 (1922) 15 Қазан) журналдары секілді т.б. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» тақырыбы, қазақ

қоғамындағы қамқорлық – мақаламыздың негізгі зерттеу нысаны болып табылады. XX ғ. алғашқы онжылдығындағы (1913 ж.) «Қазақ» газеті «Арыс» баспасынан 2018 ж. жинақ болып қайта басылып шыққан. Сонымен қатар, XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі тарихи ақпараттарды оқырмандарға ұсынуда отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері де мақаланың зерттеу пәнін ашуда орасан зор септігін тигізді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Тақырыпты зерттеу барысында уақыпқа қатысты XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі әдебиеттерге талдау жасалынды. Деректерді зерттеуде гуманитарлық ғылымда кеңінен қолданыс тапқан әдіс түрлері, классификациялық талдау, баяндау, герменевтикалық талдау қолданылды. Құран Кәрім мен XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына қатысты іріктеліп алынған тарихи жазбалардың теориялық тұжырымдамалары және өзге де қазақ жеріндегі уақып мәселесіне қатысты жазылған отандық еңбектердің теориялық тұжырымдамалары зерделенеді. Р. Ақмағанбетовтің «Қут: танымдық зерттеулер» еңбегі мен Т. Боранғалиұлының «Жәңгір хан» кітабы және Алаш көсемсөзі жинағының 1 томы XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі ақпаратты толықтыруда негізгі зерттеу құралы ретінде қолданылды. Мақалада пайдаланылған әрбір ақпараттық дәйектер ғылыми зерттеу әдістеріне сәйкес талданып, авторлардың ғылыми тұжырымдарымен бекітілді.

Негізгі бөлім

Уақыптың төрт құрамдас бөліктері бар. Олар: 1. Уақыптың негізін салушы 2. Әсиет етілген мүлік 3. Уақып әсиет етілген тұлға 4. Уақыптың сөзі (Омаров, Амаханов, Шабанова, 2021: 294).

«Уақып» араб тілінен аударғанда «сақтау», «шектеу» немесе «тыйым салу» дегенді білдіреді. Бұл сөз исламда белгілі бір мүлікке иелік ету және оны белгілі бір пайда немесе қайырымдылық үшін сақтау және оны осы мақсаттан тыс пайдалануға тыйым салу мағынасында қолданылады (Азаматов, 2000).

Хижридің алғашқы екі ғасырында уақып термині қазіргі уақып түсінігінде қолданылмаған. Ислам құқығы дамуының алғашқы кезеңдерінде әртүрлі терминдер қолданылған (хубс, хабс, уақып) немесе керісінше бір атаумен әртүрлі жүйелер аталатын болған, мәселен садақа (Беккин, 2009).

Жеке сектор қоғамдағы экономиканың мотиваторы ретінде қарастырылады. Қоғамдық мүдделерді жүзеге асыру бұл жеке сектордағы қызметтің арқасында орындалады. Ислам мәдениетінде уақып табысты кәсіпкерлік үлгілерінің бірі болып табылады. Мемлекетке ауыр жүк болып табылатын салаларды, жоғары білім беруді, денсаулықты және емдеуді үкіметтік емес ұйымдар, жеке сектор жүзеге асыра алады (Habibollah Salarzahi, 2010).

Қасиетті Құранның «Әли Ғымран» сүресінің 180-ші аятында айтылғандай бабаларымыз сараңдық істемеуді, ізгілік жасауда жарысу керек екендігін өте жақсы білген: *«Алланың кеңшілігінен өздеріне берген нәрселеріне сараңдық істегендер, олардың сараңдық қылған нәрселері, қиямет күні өздерінің мойындарына оралады. Сондай-ақ, көктер мен жердің мирасы Алланыкі. Әрі Алла олардың не істегендерін толық біледі»* (Халифа Алтай, 1991: 73). Алламен сау жүздесуді мақсат еткен жандар қолындағы барымен садақа беріп, «Уақып» қорларына қоларынан келгенше жәрдем беруге тырысқан. Алла Тағала «Юныс» сүресінің 11-ші аятында былай дейді: *«Егер Алла, адам баласының хайырды, асығыс тілегеніндей; жамандықты да тез берсе еді, әрине олардың ажалдары біткен болар еді. Алайда, бізбен кездесуді үміт етпегендерді адасқан бойда қойып қоямыз да, қаңғыра береді»* (Халифа Алтай, 1991: 209).

Қазақ даласына ислам дінінің келуімен қазақ жеріне мешіт, медреселер салына бастады. Қазақ еліндегі уақыптың бірден-бір көрінісі еліміздің рухани астанасы болған Түркістан жеріндегі Әмір Темірдің өзі құрмет тұтқан Қожа Ахмет Яссауиға арнап салғызған кесене-мешіті. Бұл ғимарат, әрі ғибадатхана 1397-1405 жылдар аралығында жалпы халыққа арналып салынған. Аталмыш кесеніне біз Әмір Темірдің уақып ретінде қалдырғанын білеміз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Ахмед Йасауи мазарының құжаттарымен байланысты маңызды оқиғалардың бірі,

1974- 1975 жылдары Түркістан қаласы мен Атабай (Қарнак) ауылында жаңа құжаттардың табылуы болды. Бұл табылу туралы алғашқы жарияланымға сәйкес, ол XVIII ғасырдың соңы – XX ғасырдың басына қатысты 1000-нан астам құжаттар жинағынан тұрды. Кейіннен ирантанушы В.К. Шуховцов осы жинақтан XIX ғасырға қатысты 12 құжаттың суреттері мен орыс тіліндегі аудармасын жариялады (Султонов, 2015: 75).

Уақып – исламда жоғары мәртебеге ие болған ерікті қайырымдылықтың бір түрі. Бұл мәңгілік қайырымдылық мақсатында берілген және ислам өркениетінің тарихындағы ең үлкен жетістіктердің бірі болып табылады (Mochammad Arif Budiman, 2014).

Әлемдегі уақыптың нақты құнын ешкім білмейді. Көптеген тарихи уақыптар мәселен Ыстамбұл көк мешіті, Делидегі Жамия мешіті және Лахор, Набви мешіті (Пайғамбар мешіті) Мәдина және т.б. мешіттердің біреуінің құны миллиардтаған долларды құрайды (Syed Khalid Rashid, 2018: 54).

Алғашқы уақыптар Меккеде (Араб түбегінің батыс бөлігінде) Қағбаның салынуымен байланысты, өйткені Құранда (Халифа Алтай, 1991: 62) бұл адамдар жиналатын алғашқы құлшылық орны екені айтылған. Мешіттерге байланысты шығындар діни уақыптар санатына кіреді (Азаматов, 2000: 87). Осман империясында уақып ретінде берілген мүлік саны айтарлықтай өсіп, 2500-ге жеткен (Жантйев, 2006: 58). Түркия үкіметі қазір уақып шараларын бақылауға алды. Ірі уақыптар ретінде 1870 жылы Египеттің Хидивтерінің (түрік билеушілерінің) кітапханасы ретінде құрылған Мысыр Ұлттық кітапханасы (Дар әл-Кутуб әл-Мисрия) саналады (Загидуллин, 2006).

Әлемдегі көптеген адамдар уақып мәдениетімен таныс емес болар. Бірақ бұл дәстүр ислам елдерінде ерте заманнан кең тараған. Керуен-сарайлар, медреселер салып, қажыларға, кедей-кепшіктерге, науқастарға көмек көрсетілсе, бүгінде мектеп құрылысын қаржыландыру арқылы аз қамтылған отбасылардың білім алғысы келетін балаларының білім алуына, мешіт салуға мүмкіндік беруде. Қазақ халқының басым бөлігінің «уақып» ұғымы туралы түсінігі жоқ екені анық. Дегенмен, тарихи деректерде Алашорда дәуірінде және одан бұрынғы дәуірде уақыптардың қазақ жерінде өте кең тарағанын дәлелдейді. Сондықтан бұл тұжырымдаманы қайта жаңғырту – әлеуметтік өсу үшін үлкен маңызы бар міндет, оны жүзеге асыру Қазақстан азаматтарының әлеуметтік жағдайларын реттеуге көмегін тигізеді. Уақып – «үздіксіз зекет» түрлерінің бірі және Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) сүннеті болып табылады. Оның: «Адам баласы өлген кезде оның үшеуінен басқа барлық істері үзіледі: үздіксіз зекет, пайда беретін білім, салихалы бала» деген сөзі осыған дәлел болып табылады.

Қазақ қоғамын ғылымға жетелеп, ағарту істерінде уақып қорларына демеу беріп үнемі

үздіксіз қаржыландырып отырған тұлғалар жайлы қазақтың белгілі этнограф оқымыстысы Мұхаметсалық Бабажанов былай деп еске алады: *«Біздер Жәңгір мектебінде тәрбиеленген едік... Ханның өзі жиналған 80 кісіні бастап, біздерді шығарып салу үшін атқа отырды...Қарауыл қожаның баласы Мұхаметсалық Бабажанов та корпусқа алынды. Ресейдің әскери оқу орны қазақтың белгілі этнограф оқымыстысына жол ашты...Қалған шәкірттер де бірінен бірі озып тұратын. Ел басқару мен саясатқа араласқан азаматтар Зұлқарнай Нұралыханов (Шөкі сұлтанның ұлы, кейіннен «Дала уәлаятының» тілшісі болған), Арыстангерей Меңдігереев, Мырзағали Саңырықов, Жүсіп Ниязов – бәрі де сол 1845 жылы Орынборға келген қазақ жастары болатын»* (Боранғалиұлы, 2014: 172-173).

Уақыптың түрлері заман талабына сай өзгеріп отырған, мысалы Ислам дінін таратудың алғашқы кезеңдері дін жаюға арналса, орта ғасырларда білім-ғылым талап етуге арналды. Мемлекеттің әлеуметтік саласы қиындық көрсе, денсаулыққа, мұқтаждарға қамқорлық жасауды мақсат тұтты. Сол сияқты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ зиялылары Ресей отаршылығына қарсы тұрудың бірден-бір жолы халықтың ұлттық, саяси сауаттылығын арттыру деп білді және осылайша уақыптың оқу-ағарту саласын дамытты деп сенімді түрде айта аламыз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Жоғарыда аты аталған қазақ жастары сол кездегі патшалық Ресейдің ірі-ірі білім ордаларының түлектері болса, араға көп жыл салмай XX ғ. басында қазақ жастары Германияның маңдайалды жоғарғы оқу орындарында білім алған. Бұл да сол дәуірдің бүркеншік атпен аталған әртүрлі «Уақып» қорларының демеуімен іске асқан үлкен қайырлы іс болатын: *«XX ғасырдың басында Алмания (Германия) елінде 5 қазақтың баласы білім алған. Ғазымбек Бірімжан, Әбдірахман Мұңайтпас, Темірбек Қазыбек, Дәмолла Битілеу – мемлекеттік бағдарламамен білім алса, Сабыр Танаиұлы өз қаражатымен оқыған. Ғазымбек бастаған студенттердің білім алуына Түркістан Республикасы себепші әрі демеуші болған. «Түркістан азаматтық қоғамы» бастама көтеріп, Бұхара Халық Республикасы үкіметінің төрағасы Файзулла Хожяев пен Түркістан АССР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Тұрар Рысқұлов бұған ресми түрде қолдау көрсетіп, 70-ке таяу оқушыны Түркия мен Германияға оқуға жіберу үшін дайындалды. Осы мақсатта 1922 жылы*

«Көмек» атты ұйым құрылды» (Мұнара газеті, 2021: 1). «Көмек» секілді қайырымдылыққа, ағартуға негізделіп құрылған ұйымдардың түпкі мақсаты да сол қамқорлық пен мейірімге толы сауабы мол – «Уақып» қорлары.

Қазақ интеллигенциялары уақып заңдылықтарын сақтай отырып, имани өзара сенім негізінде өздерін қаржылай қамтамасыз етуі арқасында аз уақыт ішінде (1921-1922) қазақ қоғамын ағарту саласында бірталай ғылыми еңбектерін жарыққа шығарып үлгерді. Ол жайында мынандай тарихи құжат былай дейді: «Комиссия құрылғанынан бері қарата төменгі кітаптарды тасқа басуға берді: 1) А. Байтұрсынов. «Әліппе», басылып шықты, 2) А. Байтұрсынов. «Тіл құрал», бірінші бөлімі басылып шықты, 3) А. Байтұрсынов. «Тіл құрал», екінші бөлімі басылып шықты, 4) А. Байтұрсынов. «Баяншы», басылып шықты, 5) М. Дулатов. «Есеп құрал», бірінші бөлімі басылып шықты, 6) М. Дулатов. «Есеп құрал», екінші бөлімі басылып шықты, 7) «Кеспе Әліппе» бір бөлігі басылып шықты. Бір бөлігі қалың қағаз жоқтан басылмай тұр, 8) И. Тоқтыбаев. «Жағырафия сөзі», басылып болды, хариталар басылып жатыр, 9) И. Тоқтыбаев. «Түркістан», тізіліп бітуге жақындады, 10) Басыгарин. «Күн күркіреу мен найзағайы не нәрсе?», тізілген жоқ, 11) Х. Досмұхамедов. «Табиғат тану», сөзі басылып бітті. Суреттері басылып жатыр, 12) Х. Досмұхамедов. «Жануарлар», бірінші бөлім тізіліп бітті. Жуық арада басылса керек, 13) Х. Досмұхамедов. «Жануарлар», екінші бөлім тізіліп бітуге жақындады, 14) Ф. Ғалымжанов. «1922-жылдың қазақша календары» шықты, 15) Ә. Диваев материалдарынан батырлар: 1) «Қарақытшақ Қобыланды», 2) «Нароглы Шора», 3) «Бекет батыр», 4) «Қамбар батыр», 5) «Шора батыр», 6) «Мырза Едіге» батыр, 7) «Алпамыс» батыр, «Батырлар» жеті кітап. Бәрі де басылып шықты. 16) Диваев материалдарынан бір терме кітап жаңалықта берілді. Әлі басуға алынған жоқ. 17) Ыбырайдың, Абай Құнанбаевтың таңдама өлеңдері жуық арада шапшаңдықпен басылса керек. Бұл кітаптардың жоғарыда он екісі 1921-жылы қаралып, баспаға берілді. Қалғандары 1922-жылы баспаға берілді» (Шолпан журналы, 1922: 32, 33).

Қазақ қоғамында «Уақып» қорлары қазақ зиялы қауымы тарапынан да қаржыландырылып отырды. Олар азын-аулақ қаражаттарына басқа да қалталы азаматтардың көмегін қосып, білім жолындағы талантты жастардың болашағын ашты: «Қазақ газетасы Орскіде оқып жатқан

Мұқтар Саматов деген мұқтаж балаға жәрдем жия бастады. Мұнысы бек дұрыс һәм жақсы іс. Жәрдем беріп шәкірт оқытудан қайырлы бір іс болу мүмкін емес. Әсіресе осындай көңілің көр, көкірегіміз шер болып тұрған заманда надандықтан құтқаратын, тілегімізге жеткізетін, көңілімізге сәуле енгізетін адамдар осы оқушыларымыз. Қазақтың өзге жұрттан кем болып отырғаны Құдай кем жатарқаннан емес, өнер білімнен құр алақан қалғандығы. Осы күнгі оқушы қазақ баласының 10-ы бай баласы емес. Қолы қысқалықтан қандай зерек, өткір жігіттеріміз ілгері барып оқи алмай шалақұмар болып қалып жүр. Бұлардың оқи алмаулары өздерінен бетер жұртқа зиян... «Алаштың аты өзгана, ауылдастың тайы озсын» деп бұрынғылар осындай көршілеріне қалың беріп, қатын айттырушы еді. Сол жақсы рәсімді әлден-ақ ұмытпаймыз ба? Заманымызға қарай жас жігіттерге қалың берудің орнына осындай мұқтаждарды оқытса, қандай жақсы болар еді...» (Қазақ газеті, 2018: 421).

Қазақтың өркендеуі мен дамуы жолында уақып қорларына жәрдем еткен бай қуатты, қолы ашық жомарт жандардың арқасында көптеген Алаш зиялылары арттарынан өшпестей із қалдырды: «Уақыт зымырап өтіп жатты. Маман қажы қамқорлық жасап, батасын берген Мұхамеджан Тынышбайұлы үлкен мемлекет қайраткері, Алаш партиясы көсемдерінің бірі, ұстаз, көрнекті тарихшы, жол қатынастары транспорты инженері болды» (Ақмағанбетов, 2019: 344).

Сол бабаларымыздың табаны тиіп, жат жұртта беделі асқақтаған таяу шығысқа, Меккеге қажылыққа сапарын жасай алған қазақ қажылары жайлы жазбалар да бар. XX ғ. аумалы төкпелі кезеңдерінде де қазақ қажылары өз қажылықтарын аман-есен атқарып келгендігі жайлы да деректер бар: «Қажылар қайтты. Торғай уезінің қажылары 5-ші декабрде Орынбор арқылы елдеріне қайтты, тегіс аман» (Қазақ газеті, 2018: 413).

Көлбай Тоғысов мақаласында «құдай алдында ұялмайтын азаматтар» сөзін қолданудағы терең мәні адам баласының өмірге келудегі мақсатын терең имани біліммен ақыреттің бар екендігін, жаратушы алдынағы сұрақ-жауаптың еш күмәнсіз болатындығын меңзеп тұр. Ал, қайырымдылық сол ақыретіміздің жемісі екендігін уақып қорлары арқылы жасап кету керектігін рухани тұрғыда түсінген: «Маманов-Тұрысбеков әпенділер таң атып, тереземіз тең

болған күндерде тарихтың оң бетінде есімдері қалып, құдай алдында ұялмайтын азаматтар деп білемін... Және Жетісудан оқыған бір студентке Маманов-Тұрысбековтер жылына 20 сомнан беріп тұруға уәде қылды. Мінеки, осылар сықылды қаһарман жігіттерміз әр жерде болса, біздің қазақ надандықтың шекпеніне жатпас еді» (Ақмағанбетов, 2019: 348).

Иә, жоғарыда жазылған Мұқтар Саматов есімді оқушыға көмек қаражатын жину «Қазақ Газетінің» 1913 ж. 8 Желтоқсан №41 санында жарияланса енді қаражаттың толық жиналып мұқтаж студентке жіберілгендігі де «Қазақ Газетінің» 31 желтоқсан №44 санында былай жазылады: «Саматовқа жәрдем. Мұқтар Саматовқа Қарқаралыда Ержан Аймановтан 1 сом келді, бұрынғыларымен бәрі 118 сом болды» (Қазақ газеті, 2018: 441).

Маман қажы секілді еліне, жеріне пайдасы тиген, ақыретте «ассодақа» делінетін садақаны молынан бергендер қатарынан табылуға ынталы болған бай-қуатты ізгі жандар аз болмаған. Мысалы, 1913 ж. қазақ қажысы дүниеден өтпес бұрын үлкен мөлшерде мал сойып, садақа таратып «Уақып» қорына ірі қара малдар табыстап кетуін өсиет еткен екен: «Торғай облысына белгілі Жағалбайлы руынан Дербісәлі қажы Беркімбайұғлы 24 ноиабрьде 79 жасында опат болды. Жаназасына 3 болыс ел жиналды. Шеттен келушілер де болды. Жаназа оқылатын жерге жақсы кілемдер төселіп, жұрт қатар-қатар отырғаннан кейін 9 мәртебе суреттері түсіріп алынды. Марқұмның өсетнамасында басына жүз қара байлауға һәм 500 сом садақа беруге лайықталған екен, балалары садақаны 3 мың сомға шейін бермекші екендігін білдірді. Орскідегі «Жамиғат Хейрие» пайдасына бір ат, бір сиыр һәм бір қашар берілді. Алла Тағала марқұмның орнын жаннатта етсін. ҚАЗАҚ 1913. №41. 8 Декабрь» (Қазақ газеті, 2018: 412).

Сол бір имани құндылықтар негізінде «Уақып» қорларының қазақ қоғамындағы қайнар бастауында тұрған тұлғаларды да зерттеуімізде атап өтпеу мүмкін емес. Мысалы, қазақ зиялыларының бірі болған Көлбай Тоғысов К.Найманский бүркеншік атымен жазған мақаласында қазаққа жақсылығымен аты қалған бай-қуатты Маман Қалқабайұлының ұлы Тұрысбек қажы Мамановтың балалары Құдайберген мен Тәңірбергендердің басшылығымен салынған «Мамания» мектебі жайлы жазбасында былай дейді: «Марқұм Тұрысбек қажы Маманов – қазақ ішінде даныш-

пан кісілерден саналып, тіршілігінде қолында барын ел жолына жұмсаған адам. Өзі тірі күнде Құдайберген, Тәңірберген есімді балаларын, һәм есенқұл деген інісін оқытып, заман жайын қазақтан бұрын түсінген... Балалары Құдайберген, Тәңірберген, әпенділері һәм інілері қажы Сейітбаттал менен Есенқұл әпенді марқұмның көрсеткен жолынан айырылмай 20-30 мың сом ақша шығарып «Мамания» есімді мектеп салдырып, ол мектепке алты мұғалім алдырып, қараңғы тұманда қалған қазақ бауырларының қайғысын ойлаған сабаздар болып тұр екен. Алты мұғалім жылына 2500 сом жалование алды» (Ақмағанбетов, 2019: 348).

XX ғ. қазақ қоғамын алдыға сүйреуде қазақи басылым беттері айтарлықтай рөл ойнады. Мақала авторлары қоғамға белгілі Алаша арыстары болса да, «Мұтылған», «Қыр баласы» «Ф.» секілді өз аттарын бүркеншік атпен беріп, ел ертеңі үшін жанын салды. Ал ғылыми ақпараттардың таралуы, баспа істері секілді қаражат пен станоктарға дейін қазақтың бай-қуатты мейірімді «Уақып» қорлары қамтамасы етуге тырысты: «Ғылым алатын жер – мектеп, медіресе, журнал арқылы мектеп, медресенің беретін ғылымын түгел беру қиын. «Шолпан» журналының білім бөлімінде қазақ-қырғыз тұрмысына керекті, оқушыларымыздың көбіне түсінікті һәм қызықты ғылыми мәселелер ғана жазылып тұрмақшы. Оқушыларымыз өздерінің қандай ғылыми мәселелерді керек қылатынын «Шолпан» басқармасына білдіріп тұруларын өтінеміз. Алдымен қолдан келгенше оқушыларымыздың сол керек қылатынын жазып тұрмақпыз» (Шолпан журналы, 1922: 146).

Маман қажы артынан қайырымдылықтың өшпес ізін қалдырған тұлғаретінде имандылықты ту етіп қазақ қоғамының көзі ашылуына, кейінгі болашақта қазақ даласында көптеген уақып қорларының ашылуының қайнар көзі болған меценаттардың бірі де бірегейі болған: «Маман Қалқабайұлы Аллаға құлшылық етіп, дінді ерекше мойындап, құрметтеп имандылық іздеп жанын күнәдан тазарту, ұрпағының болашақ қамы сияқты ұлы мақсаттарды көздеп, қазақ сахарасынан алғашқылардың қатарында 1868 жылы тәуәп етіп, қажылық сапармен Мекке, Мединеге барған... Ары қарай тектілікті мұрас етіп, ұрпақ тәрбиесін мақсат еткен Маман қажының балалары Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл есімді балалары, немерелері мен әйелдері... «қажы» деген қасиетті атаққа ие болды» (Ақмағанбетов, 2019: 345).

Жәңгір ханның қазақты ағарту жолында қаншалаған болашақ ғалымдарға қамқорлық танытып, ірілі ұсақты «Уақып» қорларын қаржылай демеуі жайында мынандай деректер бар: *«Саяхатшылық Карелинді қазақ өлкесінің бір қиырынан екінші қиырына жетелеумен болды. Жиырма жыл табан аудармай Гурьев (Атырау) қаласында тұрып қайтыс болды. Карелиннің қызы Елизавета Санкт-Петербург университетінің ректоры, әйгілі ботаник Андрей Бекетовке тұрмысқа шықты. Елизавета Карелина бірнеше тіл білген, шебер аудармашылығымен есімі қалған адам. Елизавета Григорьевнаның немересі орыстың атышулы ақыны Александр Блок»* (Боранғалиұлы, 2014: 311-312).

Патшалық ресей мен КСРО-ның қатігез озбырлығы өтіп, тізесі батса да қазақ халқы өзара мейірімділік пен адамдығын жоғалтпай, жарлысына жәрдемдесіп, «Уақыпқа» сай амал жасай білген: *«Ойламаған жерден «Қазақ» төтенше шығындарға ұшырап, халі ауырлағанын байқаған азаматтар азды-көпті көмек берісті. Бұлар көмектерін әрқайсысы айрықша әр уақытта жіберген еді. Біз бәрін жиып, бірақ жариялап отырмыз. Халыққа көз-құлақ болғандай ортасындағы бір газетасын бұлайша көтермелеген азаматтарға шын көңілден тәңірі жарылқасын айтамыз... Бізге қымбатты халықтың ықыласы еді, мұны міне көріп отырмыз. Көмек берушілер: Есенқұл қажы Маманұлы – 100 сом, Ғанижамал Есенқұл қажы жасағаты – 100 сом, Тәңірберген қажы Тұрысбекұлы – 429 сом, Айтмұхамет Тұрысбекұлы – 100 сом, Қожжа Ахмет Маманұлы – 50 сом, Баймұхамет Тұрысбекұлы – 50 сом, Құдайберген Тұрысбекұлы – 50 сом, Құдайберген Тұрысбекұлы – 20 сом, Егеубек жиенбайұлы – 10 сом, Ғ. Әлібекұлы – 150 сом, Хұсайын Үкенұлы – 25 сом, 50 тиын, Жолымбет Тұрымбетұлы – 25 сом, Ерназар Жауқашарұлы – 20 сом, мұғалім Нығметолла Күзембайұлы – 15 сом, Нұғман Қанатбайұлы – 5 сом, Өмірәлі Пәнтешұлы – 5 сом, Тілеген Бадырақұлы – 5 сом... Барлығы: 1274 сом, 40 тиын»* (Ақмағанбетов, 2019: 236-237) Сонымен қатар, қазақтан шыққан алғашқы ағартушылардың бірі Асылхан Сейітовтың да алғысы да: *«Тәңірі жарылқасын»* деп бір ауыз сөзбен «Алла разы болсын» дегені еді (Қазақ газеті, 2018: 441). Алланың разылығын алу аһиреттің ең ұлы жеңісі емес пе?! Иманы жолдас болған қазақ зиялылары «Алла разы болсын» сөзінің терең мән-мағынасын ұғына білген жандар еді.

Қайырымдылықпен «Уақып» қорларына қаражат аударып, қамқорлықтың басы-қасында болған құлдарын Ұлы раббымыз Алла Тағала қасиетті «Тәубе» сүресінің 104-аятында ерекше назар қойып, садақа берушілер деп былай сүйіншілейді екен: *«Сонда олар Алланың құлдарының шынайы тәубесін һәм шын көңілмен берген зекет садақаларын қабыл алатынын және Алланың, шынымен, Тәууаб (яғни, құлдарының тәубесін қабыл етіп ғана қоймай, оларды шынайы тәубелері үшін мол сауапқа бөлеуші) һәм Рахим (тәубе етіп, Өзіне біржолата бет бұрған мүмін құлдарына ерекше мейірімді) екенін білмей ме?! Шынында ол Алла, тәубені қабыл етуші, ерекше мейірімді»* (Халифа Алтай, 1991: 203).

Қазақтың бай қуатты ел ағалары жасап кеткен «Уақып» қорлары жайлы «Медресе «Хұсейние»-де қазақ балалары» атты мақаласында белгілі Алаш қайраткері Хайреддин Болғанбаев білімге құштар жастарды қолдау керектігін былайша жеткізеді: *«Медресе «Хұсейние»-де оқушы қазақ балаларының саны жылдан-жалға көбейіп келеді. Мұнан екі-үш жыл бұрын біреу-екеуден артпаған екен. Былтыр жеті қазақ баласы болды. Енді биыл былтырғыдан екі есе артып, осы күні барлығы 15-ке жетеді... біздің жұрттың арасында осы күні ғылым іздеп талпынып жүргендер көбінесе жарлы балалары, ауқаты тәуір бай балалары бірен-саран болмаса оқуға көздерінің қырын да салмайды. Ғылымға сусаған бұл сорлылар қанша талпынса да қолдарының қысқалығынан жігерлері құм болып, ойлаған жерлеріне жете алмай, орта жолда қала береді. Өздері ғылымды керек қылмаған байлар бұларды сүйемелдеп жіберуді әлі білмейді. Міне, осындай жүрегінде ғылымға шын дерті болып, қолында дәрмені болмаған жарлы шәкірттерге жәрдем үшін медресе «Хұсейние»-нің иесі марқұм Ахмет байдың қалдырған уақыфы бар. Бұл уақыфтан медресе Хұсейние»-нің өзінде оқуға орын бар. Бұл жәрдем ноғай, қазақ демей, сұраған жарлы шәкіртке талғаусыз беріледі. Осы күні мұндағы 15 қазақ шәкірттерінің төртеуі сол уақыф хисабынан оқып жүр... Соның үшін әлгідей қолы қысқа қазақ балалары бұл орынды ескеріп пайдалануға тиіс»* (Қазақ газеті, 2018: 442).

Қазақ қоғамын ағартуда зиялы қауым ғылымның әр саласы жайлы әлемнің әр түкпірінен пайдалы ақпарат беруге тырысты. Көркем әдебиет саласында Шәкәрім Құдайбердіұлы Фруди Бағдадидің өлеңін қазақ тіліне аударып қалың оқырманға ұсынды.

Қазақтың дүниетанымы кеңейсін деген қамқорлық еді: *«Ләйлі-Мәжнүнді оқығанда, Европаның атақты сыршыл ақыны Генрих Гейне бұл өлеңдегі терең сыршылдыққа таң қалып, шыныменен тамашалаған. Мінеки, осы секілді себептермен Ләйлі Мәжнүнді қазақ оқушылары ескі әдебиеттің асыл бір жұрнағымен таныссын деп, басып отырмыз. Бұл өлеңді қазақ тілінде жазушы араб әдебиетімен жете таныстығы бар, қазақтың белгілі өлеңшілерінің бірі Шәкәрім Құдайберді баласы. Бұл Фруди Багдадидің өлеңін қазақ тіліне аударып жазған еді. Соның аңгімесін өзінше өлең қылған»* (Шолпан журналы, 1922: 100).

Жоғарыда аталған XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы заман өте келе әлі де тереңірек зерттелетіні сөзсіз. Қоғамымыздағы әлеуметтік мәселелер мен білім беру қай кезде де болсын өзекті. Сол себепті, қазақ қоғамын қалай алға сүйреу керектігін «Уақып» қорларының құрылуы мен қоғамдағы үлесінен үйренуімізге болады. Осы «Уақып» қорлары ардақты Мұхаммед Пайғамбардан кейін төрт әділ халиф бастаған Ислам мемлекеттерінің көп мәселелерін шешуде ұтымды рөл ойнағанына тарихтың өзі куә. Сол себепті, тарихтан тағылым алып, қасиетті Құрандағы аяттарға амал етер болсақ бақытты да бай қуатты қоғамның баянды болуына ұйытқы бола аламыз.

Нәтижелері және талқылама

XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы білім, ғылым және халықтың әлеуметтік хәл ахуалына бағытталған еді. «Уақып» қорлары әртүрлі бағытта білімді буынға жағдай жасауға тырысты. Кеңес Үкіметінің қанды жылдарында аз ұлттарды оқытуға тіксіне қараған саясаттың салқыны тимесін деген ниетпен Алаш зиялысы «Ф.» атты лақап атпен «Шолпан» журналында «Ғылым не береді?» атты мақаласында ғылымның мәнін ұқтыру жайлы былай жазады: *«Мәселен, сүзек деген ауру Германияда еш уақытта болмайды. Бір жерден бір жерге бару керек болса, мәдениетіне қарай бір жұрттар жаяу жүреді. Бір жұрттар хайуанға мініп жүреді, бір жұрттар хайуанға арба жегіп жүреді (арбалар да мәдениетіне қарай түрлі-түрлі болады). Бір жұрттар от-арба, автомобиль секілді жүреді. Кейде кетеді. секілді жүзеді. Мәдениеті жоғары жұрт мәдениеті*

жұртты бағындырады. Құл қылады, мал орнына жұмсайды. Қанын сорады не болмаса, жұтып қояды. Яки, орнын тартып алады, елі болғандықтан» (Шолпан журналы, 1922: 144-145).

Қазақ газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41 санмен шыққан басылымының *«Ішкі хабарлар»* бөлімінде «Уақ-қарыз» айдарымен шыққан мақалада, XX ғ. алғашқы онжылдығындағы жаңадан ашылған «Уақып» қорлары жайлы мынандай қызықты деректер келтіріледі: *«Уақ-қарыз. Ақтөбе уезі І-ші Бөрте болысында біріңғай қазақтар үшін «Қойайдарски уақ-қарыз жәмиғаты» алдымыздағы жаңа жылдан басталып ашылады. Бұл істің басында тұрған Мырзағұл ақсақал Қойайдаров. Бұл жәмиғаттың істерін басқаратын кісісі Нысанғали мырза Бегімбетов. Басында тұрған кісілердің ретіне қарағанда бұл жәмиғат пайдалы болып, басқаларға да өнегелікке жараса керек. ҚАЗАҚ 1913. №41. 8 Декабрь»* (Қазақ газеті, 2018: 412).

XX ғ. екінші онжылдығының басында қазақ зиялыларының халық мұқтаждықтарын өтелуіне үлкен қамқорлықпен араша сұрағандары жайлы «Шолпан» білім – әдебиет журналының (I Том / No.1 (1922) 15 Октябрь) санындағы *«Абыр-сабыр заманда сақтану керек»* атты мақаласынан мына жайттарға куә боламыз: *«Ішкі капиталист айқасса Түркістанда өз алаяқтар жауласы жағынан ілгеріден билеп үйренген тұзшыға аузы тиген отаршылдармен күресті. Сондықтан, ішкі Россияда ауызға алынбайтын ұлт мәселесі Түркістанда бірінші орынға қойылды»* (Шолпан журналы, 1922: 5-6).

Маман байдың әулеті «Қазақ» газеті, «Айқап» журналдарын ғана емес сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газетіне де қаржылай қолдау көрсеткені мәлім. Бұл жайлы «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымында: *«Семире-ченский облысынан Сейітбаттал қажы Маманов, Құдайберген Тұрысбеков, Ишанғұл қажы Маманов, Ғайдымахмұд Тұрысбековтерің «Қазақстан» газетасының пайдасына берген жәрдемі мағлұм Ғабдулғазиз Мусин арқылы жетісті. Бұларға миллет адамдары Алла разы болсын. Басқарушы»* (Ақмағанбетов, 2019: 238). Сонымен қатар қазақ арасында алғаш болып француз, араб, парсы, түрік, татар, орыс тілдерін еркін меңгерген өте білімді, полиглот буынның қалыптасуы да ағартушылыққа, білім мен ғылымға дешен қамқорлықпен «Уақып»

тұрақты бөлінген қаражатының септігі еді: *«Дәулеткерейдің ағасы Көшекқали сол тұстағы қырда орыс тілін аса жетік білетін бірден-бір адам еді...Ол еркін оқып, сөйлей алатын француз, араб, парсы, түрік, тілдерінің бір руды басқару үшін мүлде қажеті болмады...татар тілі болмаса қалғандары тілдесер аясын таппай көкірегінде булықты. Ал орыс тілінің мәнері мен байлығын қолдануы талайды таңғалдырды... Неплюев кадет корпусын 1834 жылы он тоғыз жасында үздік бітірген Көшекқалиды ағасы Өтебәлі Шығаетің орнына қойып, мансаптық жол ашқан Жәңгір еді»* (Боранғалиұлы, 2014: 482-483).

Қорытынды және тұжырымдама

Әділдікке ұмтылу адамзат қоғамының іргелі аспектісі болып табылады және адалдық пен әділдік принциптері қоғамның дамуына апаратын шешуші құралдардың бірі болып табылады. Уақып ислам қоғамында бұрыннан келе жатқан тарихи маңызы бар әлеуметтік-экономикалық жүйе. Өзгелердің игілігі үшін, адамдардың өзара сенімділігін арттыру үшін қолданылады және қысқаша, қарапайым сөзбен – діндегі қайырымдылыққа берілген мүлікті басқаратын мекемелер деп айтса да болады. Бұл институттың әділдік пен тиімді әділ басқаруды қамтамасыз етуде маңызды зор табылады. Осыған орай, мәтіннің негізгі бөліміндегі ақпарат көздерінен байқағанымыздай, уақып дегеніміз діни немесе қайырымдылық мақсаттар үшін негізгі құралды, яғни мүлікті сыйға тартуды білдіреді. Ол қоғамның әл-ауқатын арттырудың маңызды құралы ретінде танылады. Қазақ даласы контекстінде XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы уақып түсінігін, оның эволюциясын егжей-тегжейлі сипаттайды. Қазақ даласына ислам діні келген кезден бастап уақып жүйесі кең қолданыста болғаны зерттеліп отырған материалдардан анық көруге болады. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы көп зерттеуді талап ететін өте маңызды тақырып. Ғылыми мақалада қолданылған барлық деректік ақпараттар «Қазақ» газеті, «Шолпан» журналдары секілді XX ғ. басылым беттерінде жарияланған мақалалар арқылы көрініс табады. Сонымен қатар, Р. Ақмағанбетовтің «Qut: танымдық зерттеулер» еңбегі мен Т. Боранғалиұлының «Жәңгір хан» кітабы және Алаш көсемсөзі жинағының

1 томы XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі ақпаратты толықтыруда негізгі зерттеу құралы ретінде қолданылды. Мысалы, «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымы, «Қазақ» газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41, 31 желтоқсан №44-ші санымен шыққан басылымдары, «Айқап» журналдары, сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газеті мен «Шолпан» (I Том / No.1 (1922) 15 Қазан) журналдары секілді т.б. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» тақырыбы, қазақ қоғамындағы қамқорлық – мақаламыздың негізгі зерттеу нысаны болып табылады. XX ғ. алғашқы онжылдығындағы (1913 ж.) «Қазақ» газеті «Арыс» баспасынан 2018 ж. жинақ болып қайта басылып шыққанын ескертеміз. Мақалада пайдаланылған әрбір ақпараттық дәйектер ғылыми зерттеу әдістеріне сәйкес талданып, автордың ғылыми тұжырдарымен бекітілді.

XX ғ. қазақ зиялылары мен қалталы азаматтары бастаған бір топ қоғамда айтарлықтай өзгерістер алып келді. Оқу ағарту іс-шаралары, ауыл аймақтарға көмек қолын созу секілді т.б. қамқорлыққа толы амалдар жүзеге асырылды. Мысалы, 1922 ж. «Көмек» атты ұйым құрылды, «Қойайдарски Уақ-Қарыз Жәмиғаты», «Түркістан азаматтық қоғамы» «Жәңгір мектебі», «Мамания мектебі», «Медресе Хүсейние», «Жамиғат Хейрие» секілді т.б. ірілі-ұсақты «Уақып» қорлары оқу ағарту істері мен әлеуметтік қамтамасыздандыру істерінде де алдыңғы қатарлардан табылды. «Уақып» қорлары да нәтежиелерін бетіп, Ғазымбек Бірімжан, Әбдірахман Мұнайтпас, Темірбек Қазыбек, Дәмолла Битілеу секілді Алаш зиялылары Германияда білім алды. Сонымен қатар, 70-ке таяу оқушыны Түркия мен Германияға оқуға жіберу де қолға алына бастады. XIX ғ. соңы мен XX ғ. алғашқы онжылдығында қазақ қоғамының түйіткілді мәселелерін шешуде әртүрлі «Уақып» қорларын құрып, қазақ қоғамының білім алуы мен әл-ауқатының жақсаруына барын салған Маман Қалқабайұлы, Сейітбаттал қажы Маманов, Ишанғұл қажы Маманов, Құдайберген Тұрысбеков, Ғайдымахмұд Тұрысбеков Дербісәлі қажы Беркімбайұлы, Есенқұл қажы Маманұлы, Ғанижамал Есенқұл, Тәңірберген қажы Тұрысбекұлы, Айтмұхамет Тұрысбекұлы, Қожа Ахмет Маманұлы, Баймұхамет Тұрысбекұлы, Құдайберген Тұрысбекұлы, Құдайберген Тұрысбекұлы, Егеубек Жиенбайұлы, Ғ. Әлібекұлы, Хұсайын Үкенұлы, Жолымбет Тұрымбетұлы, Ерна-

зар Жауқашарұлы, Нығметолла Күзембайұлы, Нұғман Қанатбайұлы, Өмірәлі Пәнтешұлы, Тілеген Бадырақұлы секілді туған еліне жанашыр қалталы азаматтар болды. Осы жылдары «Уақып» қорларының демеуімен А. Байтұрсыновтың «Әліппесі», «Тіл құрал», М. Дулатовтың «Есеп құралы», Х. Досмұхамедовтың «Табиғат тануы» мен «Жануарлар» кітабы, Ә. Диваевтің «Қарақыпшақ Қобыланды», «Нароғлы Шора», «Бекет батыр», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Мырза Едіге», «Алпамыс батыр» секілді ел ертеңіне өте құнды жазбалар қалды.

Уақып құралын орталықтандырылған жүйе негізінде жаңғыртып, қоғамдағы меншік қатынастарын, діни-әлеуметтік мәселелерді шешуді жаңа деңгейге көтеру маңызды. Уақып қоғамға діни қызмет көрсету, әлеуметтік қызметтері және адамзатқа әсіресе кедейлер мен мұқтаждарға қолдау көрсетуге арналған мәселелерімен тарихи мысалдарға толы. Дегенмен, аз қамтылғандықтан, уақып ресурстарын жандандыру және тиімді пайдалану үшін үлкен күш қажет. Мақаланың зерттеу нысаны жоғарыда айтылғандай, уақыптың қазақ даласында қолданылу тарихын зерттеу.

Зерттеулердің жеткілікті болуы, қоғамның меншік қатынастарында сауатты болуы, уақып құралын қоғамда пайдалану, мемлекет тарапынан уақыпты құру, инвестициялау және дамыту үшін тиісті орта мен құқықтық негізді қамтамасыз етуге бір түрткі бола алады. Үкімет уақыпты жандандыру, азаматтық қоғам мен жеке секторды уақып құруға ынталандыру арқылы уақыптың елімізде дамуына орын бере алады. Заңдық база тек мұсылмандардың орнына отбасылық уақып пен әрбір азаматтың уақып құру құқығын қамтамасыз етіп, уақыпты пайдаланушылардың санын кеңейтуге мүмкіндік бере ала отырып, діни, әлеуметтік және қоғамдық игіліктермен қоғамды қамтамасыз ете алады. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Жақсылық жасауда жарысқан бабаларымыз ізгілік жолын бізге мирас етті. Мақаладағы, аттары аталған қолы ашық абзал жандардың игі істері әлі де талай ұрпаққа үлгі болары сөзсіз. Сол себепті, қанша ғасырлар өтсе де бір ортаға топтасып «Уақып» қорларын құрып, қоғамды алға сүйреу, мұқтаж жандарға көмек көрсету еш маңыздылығын жойған емес.

Әдебиеттер

- Адилбаева Ш., Кабдолда К., Адилбаев А. (2023) Қазақ жеріндегі уақыптардың діни-әлеуметтік маңыздылығы Хабаршы. Дінтану сериясы. №2 (34) – 11. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v34.i2.r6>
- Азаматов Д.Д. (2000) Мұсылмандық қайырымдылық тарихынан. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің еуропалық бөлігіндегі және Сібірдегі уақыптар. Уфа: АСТ. – 140.
- Ақмағанбетов Р. (2019) «Qut: танымдық зерттеулер». – Алматы: «BRK Press» баспасы. – 447.
- Беккин Р.И. (2009) Вақф как современный исламский финансовый институт // *Raх Islamica*. № 1 (2). -146-161.
- Боранғалиұлы Т. (2014) Жәңгір хан. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. – 528.
- Гибадуллин М.З. и др. (2016) Предпринимательство и ислам: российский исторический опыт / М.З. Гибадуллин, А.А. Аюпов, А.Р. Нуриева, А.Р. Шагимарданов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та. – 252.
- Горшунов Д.Н. (2010) Частное право и ислам. Ученые записки казанского государственного университета. Том 152, кн. 4 Гуманитарные науки – 9.
- Жантиев. Д.Р. (2006) XIX ғасырдағы Осман империясының жаңару үдерісіндегі уақыптардың рөлі. – М. – 564.
- Загидуллин И.К. (2006) Императорлық құқықтық кеңістіктегі уақыптар // *Ислам және қайырымдылық*. – Қазан. – 144.
- Кабдолда К.С. (2017) Основы исламского вакфа. Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60) – 9.
- Қазақ газеті (1913) 2-ші басылымы / Қураст: С. Смағұлова, Г. Анес, Т. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018.
- Мұнара газеті (2021) «Берлинде білім алған 5 қазақ» №16 (46) 24.08. // Сейсенбі.
- Омаров А.О., Амаханов Г.В., Шабанова Г.М. (2021) Понятие и сущность вакфа в исламской традиции // *Духовное наследие мусульманских богословов в контексте проблем XXI века: Материалы II Международной научно-образовательной конференции, Махачкала, 24–28 ноября 2020 года*. – Махачкала: Общество с ограниченной ответственностью "АЛЕФ" – 291-297. – EDN MXXKKG.
- Султонов У.А. (2015) Діни орталық және оның вакф қожалығы. ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. №4 (4) – 6.
- Халифа Алтай (1991) Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Құран Шариф Басым комбинаты. Мадине Мунуаура. Сауд арабия. (Миллади 1412 ж.) ж. 73, 203, 209, 284 бб.
- Шолпан журналы (1922) Алаш косемсози. Кыргыз-қазақ тілінде айында бір шығатын саясат – шаруашылық, білім – әдебиет журналы, I Том / No. 1. – 6.

References

- Abdul Azim Islahi (2003) Waqf: A Bibliography. Scientific Publishing Centre, King Abdulaziz University. Jeddah, Saudi Arabia, 1424 – 30.
- Adilbaeva Sh., Kabdolda K., Adilbaev A. (2023) Қазақ зherіндегі уақыптардың дини-әлеуметтік маңыздылығы [The religious social importance of waqfs in Kazakh land]. EJRS. №2 (34) – 11. (in Kazakh)
- Akmaranbetov R. (2019) «Qut: tanymdyқ zertteuler» [Qut: cognitive studies]. – Almaty: «BRK Press». – 447. (in Kazakh)
- Azamatov D.D. (2000) Мұсылмандық қайырымдылық тарихынан. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің еуропалық бөлігіндегі және Сибирдегі уақыптар [History of muslim charity, waqfs in Russian in XIX-XX]. – Ufa: AST – 140. (in Kazakh)
- Bekkin R.I. (2009) Vakf kak sovremennyj islamskij finansovyj institut [Waqf as modern Islamic institute] // Pax Islamica. № 1 (2). -146-161. (in Russian)
- Boranfaliyly T. (2014) «Zhangir han» [Khan Zhangir]. – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy. – 528. (in Kazakh)
- Gibadullin M.Z. (2016) Predprinimatel'stvo i islam: rossijskij istoricheskij opyt [Business in Islam: Russian historical experience] / M.Z. Gibadullin, A.A. Ajupov, A.R. Nurieva, A.R. Shagimardanov. – Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta., – 252. (in Russian)
- Gorshunov D.N. etc. (2010) Chastnoe pravo i islam [Private right in Islam]. Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Tom 152, kn. 4 Gumanitarnye nauki – 9. (in Russian)
- Habibollah Salarzahi (2010) Waqf as a Social Entrepreneurship Model in Islam. Published by Canadian Center of Science and Education/International Journal of Business and Management Vol. 5, No. 7 – 8.
- Halifa Altaj (1991) Құран Кәрім [Quran Karim]. Қазақша мағына және түсінугі. Құран Sharif Basym kombinaty. Madine Munauara. Saud arabija. (Milladi 1412 zh.) zh. 73, 203, 209, 284 bb. (in Kazakh)
- Hisham Yaacob (2013) Waqf history and legislation in Malaysia: a contemporary perspective. Journal of Islamic and Human Advanced Research, Vol. 3, Issue 6, Month, 387-402.
- Kabdolda K.S. (2017) Osnovy islamskogo vakfa [The basis of Waqf in Islam]. Bulletin of KazNU, Philosophy, Cultural Studies Series, Political Studies Series. №2 (60) – 9. (in Russian)
- Kazakh gazetі (1913) 2-shi basylymy / Qurast: S. Smagulova, G. Anes, T. Zamzaeva [Kazakh newspaper. 2nd edition]. – Almaty: «Arys» Press, 2018. – 412, 413, 421, 441, 442 bb. (in Kazakh)
- Mochammad Arif Budiman (2014) The significance of waqf for economic development/ Volume 2, No.1 – 14. Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=2995473/>
- Monzer Kahf (2016) Waqf: a quick overview. M Kahf – availabat: <http://monzer.kahf.com/papers/english>
- Munara gazetі (2021) «Berlinde bilim alg'an 5 qazaq» [Five Kazakhs who studied in Berlin] №16 (46) 24.08. // Sejsenbi. (in Kazakh)
- Omarov A.O., Amahanov G.V., Shabanova G.M. (2021) Ponjatіe і sushhnost' vakfa v islamskoj tradicii //Duhovnoe nasledіe musul'manskіh bogoslovov v kontekste problem XXI veka: Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-obrazovatel'noj konferencii, Mahachkala, 24–28 nojabrja 2020 goda [The concept and essence of waqf in the Islamic tradition]. – Mahachkala: Obshhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju "ALEF" – 291-297. – EDN MXKKWG. (in Russian)
- Sholpan zhurnaly (1922) Alash kosemsozi [The wisdom words of Alash]. Kyrgyz-kazak tilinde alynda bir shyfatyn sajasat – sharuashylyk, bilim – әdebiet zhurnaly, 1 Tom / No. 1. – 6. (in Kazakh)
- Sultonov U.A. (2015) Dini ortalyk және оның вакф қозғалуы. ҚазҰУ Хабаршысы. Dintanu serijasy [Religious Center and its waqf control]. №4 (4) – 6. (in Kazakh)
- Syed Khalid Rashid. (2018) Potential of Waqf in Contemporary World. JKAU: Islamic Econ., Vol. 31 No. 2, 53-69. Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=3465391>
- Zagidullin I.K. (2006) Imperatorlyk құқықтық кеңістіктегі уақыптар [Waqfs in the space of Empire Law] // Islam және қайырымдылық. Қазан- 144. (in Kazakh)
- Zhantiev. D.R. (2006) XIX ғасырдағы Osman империясының жаңару үдерісіндегі уақыптардың рөлі [The role of waqfs during the renewal period of Ottoman Empire]. – M. – 564. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

1. Әлмұхаметов Әли Рауфұлы – философия ғылымының кандидаты, доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: alirauf59@mail.ru);
2. Қасабеков Қасым Қамбарұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: 2126699@mail.ru);
3. Мелисова Балжан Мелисқызы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: b.melissova@gmail.com).

Information about authors:

1. Almukhametov Ali Raufuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: alirauf59@mail.ru);
2. Kasabekov Kasym Kambaruly – PhD student, Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt (Almaty, Kazakhstan, e-mail: 2126699@mail.ru);
3. Melissova Balzhan Meliskyzy – PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture (Almaty, Kazakhstan, e-mail: b.melissova@gmail.com).

Тіркелді: 2 қараша, 2023 ж.
Қабылданды: 11 наурыз, 2024 ж.

Т. Барақбаева , А. Дүйсенбаева* , Қ. Затов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

МИРЧА ЭЛИАДЕ ЖӘНЕ ДӘСТҮРШІЛДІК ИДЕОЛОГИЯСЫ

Мақалада дінтану саласының іргетасын қалаушылардың бірі, румын, француз және американдық дінтанушы – Мирча Элиаде (1907-1986 жж.), оның дәстүршілдік идеясы және негізгі еңбектері қарастырылады. Сондай-ақ ғалымның еңбектерінің арасында ерекше назарымызға ие болған «Шаманизм: экстаздың архаикалық әдістері» (1951ж) атты классикалық еңбегі талданды. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары дінтанулық зерттеулер, қазіргі жаһандану заманындағы діндердің назарынан тыс қалып бара жатқан дәстүршілдік идеясының талдануы. Элиаденің еңбектеріне сүйене отырып технологиялық даму заманындағы материалистік пен рационалистік ұстанымдар, рәсімділік пен дәстүршілдік феномендерінің өзіндік маңызын айшықтау. Еуропада дамыған дәстүршілік сынды мәдени қозғалыстың сипатын айшықтау, қоғамның өзекті мәселелеріне салыстырмалы талдау жүргізу. Ғылыми мәтіндердің жазылу кезеңдерін, ортасын ескере отырып, ғылыми тұжырымдарды талдау. Мақалада сондай-ақ гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар саласындағы ғалымдар Элиаденің аталған кітабына қалай жауап бергені, Элиаденің шаманизм туралы көзқарасы 1960 және 1970 жылдардағы Батыстағы көптеген рухани ізденушілерді қалай шабыттандырғаны, кейіннен постмодернизм басталғанда оның, адамзаттың әмбебап «алғашқы» сенімі немесе діні ретінде болған шаманизмге көзқарасы қатты сынға ұшырағандығы талданады. Зерттеудің негізгі нәтижесі отандық дінтану саласындағы Элиаделік ізденістердің әлі де болса қолға алынбағандығын ескере отырып, дінтанудың негізгі классикалық қайнаркөздерін таныту. Мақалада жүргізілген зерттеудің құндылығы Элиаденің заманауи діндердегі дәстүршілдік идеологиясын бүгінгі күннің мәселелерін шешуге ұмтылысында.

Түйін сөздер: Мирча Элиаде, дәстүршілдік, шаманизм, архаика, этнология.

T. Barakbayeva, A. Duissenbayeva*, K. Zatov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Mircha Eliade and the ideology of traditionality

This article examines the idea of traditionalism and the main works of Mircea Eliade (1907-1986), who is a Romanian, French and American religious scholar and one of the founders of the religious studies field. The classic work "Shamanism: Archaic Methods of Ecstasy" (1951) was also analyzed, which received special attention among the scientist's works. The main directions of scientific research are religious studies, analysis of the idea of traditionalism, which goes beyond the field of view of religions in the modern era of globalization. Based on the works of Eliade, the significance of materialist and rationalist positions, the phenomena of formalism and traditionalism in the era of technical development is clarified. Defining the traditionalist critical cultural movement developing in Europe, conducting a comparative analysis of current problems of society. Analysis of scientific findings taking into account the period and environment of writing scientific texts. The article also discusses how scholars in the humanities and social sciences responded to Eliade's book, how Eliade's view of shamanism inspired many spiritual seekers in the West in the 1960s and 1970s, and later, with the advent of postmodernism, examining criticism of his view of shamanism as the universal "core" faith or religion of humanity. The main result of the study is the presentation of the main classical sources of religious studies, taking into account the fact that Eliade's research in the field of domestic religious studies has not yet been studied. The value of the research conducted in the article lies in Eliade's desire to use traditionalist ideology in modern religions to solve modern problems.

Key words: Mircea Eliade, traditionalism, shamanism, archaism, ethnology.

Т. Баракбаева, А. Дуйсенбаева*, Қ. Затов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Мирча Элиаде и идеология традиционализма

В данной статье рассматривается идея традиционализма и основные труды Мирча Элиаде (1907–1986), одного из основоположников религиоведения, румынского, французского и американского религиоведа. Также проанализирован его классический труд «Шаманизм: архаические методы экстаза» (1951), получивший особое внимание среди трудов ученого. Основными направлениями исследования статьи являются религиоведение, анализ идеи традиционализма, которая выпала из поля зрения исследования в области религий в современную эпоху глобализации. В статье также обсуждается как представители гуманитарных и социальных наук отреагировали на книгу Элиаде, каким образом взгляд Элиаде на шаманизм вдохновил многих духовных искателей на Западе в 1960-х и 1970-х годах, так же анализируется, как позднее, с наступлением постмодернизма, его взгляд на шаманизм как универсальную «основную» веру и религию человечества подвергся резкой критике. Основной целью данной статьи было представить основные классические источники религиоведения, в том числе труды М. Элиаде, с учетом того, что исследования его произведений в области отечественного религиоведения еще не проводились. Так же результатом исследования стало выявление стремления Элиаде использовать традиционалистскую идеологию в современных религиях для решения проблем современности.

Ключевые слова: Мирча Элиаде, традиционализм, шаманизм, архаизм, этнология.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі сонау өткен ғасырдың 70-жылдары Чикаго университетінде дінтану профессоры және дінтану пәнінің негізін салушылардың бірі болып танылған Мирча Элиаденің жаһандану мен жылдамдықпен дамып жатқан батысты «рухани құтқару» мүмкіншілігі ретінде зерттеген ізденістерінің бүгінгі таңда біздің қоғам үшін өзектілігінде. Ғалымның ізденістерінде иудейлік, христиандық діндерге деген ашық сын кездестіреміз. Сол уақыттағы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде ашық түрде батысты сынап, шамандықты зерттеп оның құндылықтарын ортаға салу үлкен ерік жігермен қатар батылдықты да талап еткен еді. Себебі, ол кезеңде «шамандық» тек қана азшылықтың сенімі ғана емес, тіпті психикалық ауытқуы бар, немес примитивті түсінікте қалған, жоғары саналы сенімге интеллекті қалыптаспаған ортаның ұстанымы ретінде қарастырылған еңбектер де бар еді. Мирча Элиаденің еңбектерін зерттеу, сонымен қатар дінтанулық зерттеулердің астарына үңіліп негізгі ерекшеліктерін жазбалары арқылы танып білу, бүгінгі дінтану саласындағы зерттеулерімізге рух берері сөзсіз. Румындық эмигрант ғалым «Шаманизм: экстаздың архаикалық әдістері» деп аталатын кітабын Парижде қолға алады. Бүкіл дүние жүзіндегі ежелгі және қазіргі тайпалық діндерді қарастыратын бұл кітап 1951 жылы жарық көрген еді. Басында бұл шығарма осыған ұқсас

тақырыптардағы көптеген этнографиялық және діни зерттеулер сияқты аса маңызды еңбектер қатарына бірден қосыла қоймады. Оның бірден бір себебі сол уақыттағы бұндай тақырыптардың француз тілінде аз жарияланғандығында және сұраныстың болмауында еді. Алайда қазіргі таңда Элиаденің аталмыш еңбегі классикалық еңбектер қатарында. Бұл кітап 1964 жылы орыс тіліне аударылып жарық көргеннен бастап, шаманизмге тікелей қатысты классикалық шығарма болып қалыптаса бастады. Шығармада шаманизмнің тарихын және анықтамасын жазып қана қоймай, көбіне сол уақытқа дейін ғалымдар зерттеп жазып, практикаларында қолданып келген шамандық көзқарастарды анықтап жаңартып қайта жазды. Оның үстіне 1960 жылдардан бастап өткен ғасырда «шаманизм» негізгі батыстық (еврей-христиандық) дәстүрге балама іздеуге талпынған түрлі рухани ізденушілерді шабыттандыра бастады. Соңғы отыз жыл ішінде Элиаде идеологиялық сынды қоса алғанда, әріптестерінің елеулі сындарының объектісіне айналды. Сондықтан оның көзқарастарын талдап, оның жазған жұмыстарына идеологиялық және әріптестік сындар қалай әсер еткенін көрудің маңызы зор (Леньель-Лавастин, 2007: 25). Тақырыптың теориялық және тәжірибелік маңызы, Мирча Элиаде көтерген мәселелердің қазіргі таңда да өзектілігін жоймауында. Дінтану ғылымының қалыптасуында маңызды із қалдырған, сонымен қатар жалпы діндерді зерттеу әдістемесінде өзіндік қолтаңбасы бар

румьндық ғалымның зерттеулеріне үніле отырып дінтанудағы қайнаркөздерге жолығамыз. Дінтану ғылымының Қазақстан Республикасында да қолға алынып, жоғары кәсіби деңгейде мамандар дайындап, бәсекеге қабілетті дінтанушыларды қалыптастыруы, қазіргі жаһандану заманында, адамзаттың рухани сұраныстары саласындағы тепе теңдікті сақтауға бағытталған нық қадам. Себебі дін саласының нәзік те күрделі зерттеулері өте маңызды тәжірибе мен тарихтар қойнауында жатқан – діни, рухани құндылықтарды аса шебер зерттеулермен тануды талап етеді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Осы мақалада дінтанушы зерттеушілер үшін үлгі болып табылатын ғалымдардың бірегейі Мирча Элиаденің еңбектеріне талдау жасай отырып, негізгі әдістемелері мен зерттеу ерекшеліктерін де терең қарастыру қолға алынды. Тақырыпқа қатысты тарихи классикалық деректер мен Мирча Элиаденің өзінің жеке ғылыми шығармаларын қарастырдық, ғылыми мақалада көздеген басымдыққа қол жеткізу үшін мынадай мақсат-міндеттерді негізге алдық:

- Мирча Элиаденің өмірі, қызметі, шығармашылығы, ол өмір сүрген ортаның ерекшеліктерін танып білу;
- Мирча Элиаде еңбектеріндегі негізгі дінтанулық терминдерді анықтау;
- Мирча Элиаденің дәстүршілдік рәсімдерін орындауға қатысты тұжырымдарын зерделеу;
- Батыс қоғамының рухани құтқарылуына аналог ретінде ұсынған Элиаденің еңбектеріндегі классикалық шаманизмнің ерекшелігін талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мирча Элиаденің еңбектерін діндер тарихы зерттеулерінің «атасы» ретінде қарастырсақ артық айтқандық емес. Зерттеу тақырыбының отандық дінтану саласында мүлдем қарастырылмағаны өте өкінішті. Зерттеу аясында румьндық, американдық ғалымның өмірбаяны, және еңбектері тарихи тұрғыдан зерттелінді. М.Элиаденің өмірі сан түрлі қиындықтар мен өмір сындарына толы. Шығармашылығы мен оның зерттеулері де бірнеше саланы қамтиды. Ғалымның полиглот екендігін ескерсек, оның ізденістерінің ауқымы да өте кең. Сонымен қатар

Элиаденің еңбектеріне зер салатын болсаңыз оның шығармашылық қырлары әрқашан бірге жүргендігін байқайсыз, себебі әдебиетші жазушылық қыры, оның ғалымдығына ерекше ізтаңба бергендігі байқалады. Ал, еңбектерінің жариялануы ретіне қарасақ, ғалым ізденістерін тоқтатпастан, бірнеше жанрдағы еңбектерін қатар алып жүргендігі байқалады. Сол себептен де болса керек, Элиадені сынаушылар, ғалымның өзін ешқашан шамантанушы сарапшы ретінде немесе ғалым ретінде жарияламағанын тілге тиек етеді. Әрине Элиаденің еңбектерін сынаушылар оның жазушылығын алдыға тартып, ғылыми еңбектерінде фактілерге қарағанда көркем жанрдың басым екендігіне назар аудартса, ғалымның өзі керісінше өз еңбектерін мамандандырылған салаға қарағанда көпшілікке жол тартқанын қалайтындығын жасырған емес. Бұл тұрғыда біздің тарапымыздан салыстырмалы талдау, кезеңдендіру, логикалық және компаративистік талдаулар қолданылды. Элиаденің еңбектерін талдауда мақаланың шегінде толыққанды тұжырымдарға қол жеткізу мақсатында нақты «Шаманизм: экстаздың архаикалық әдістері» 1951ж. атты еңбегіне терең үнілуді мақсат еттік. Еңбекті талдау барысында сипаттау, жіктеу, талдау әдістерін құрайтын негізгі деректану әдістері қолданылды. Ғалымның шығармашылындағы ой тұжырымдарды терең түсінуде герменевтикалық, логика, философиялық, тарихи жүйелеу әдістері жүзеге асырылды.

Негізгі бөлім

Элиаденің «Шаманизм: экстаздың архаикалық әдістері» туралы еңбегінің негізгі түрткі болған себебін анықтауда екінші дүние жүзілік соғысынан кейінгі Европада орын алған жаңашыл рухани сілкініс пен Элиаденің дәстүршілдікке деген көзқарасына мән бергеніміз абзал. Сондай ақ Элиаде өз еңбегінде тақырыпты зерттеуде ең бірінші кезекте дін тарихшысы ретінде қарастырғанын жасырмайды, «мен алтай зерттеушілері немесе этнографпын деп айта алмаймын, олардың орнын басуды көздеген де жоқпын» дейді. Сонымен қатар бірнеше жылдан кейін аталмыш еңбекті өзге де тілдерде қайта басып шығаруда бірқатар толықтырулар енгізгенін ескертеді. Ғалым өзінің зерттеу барысында шаманизмды толыққанды зерттеуді мақсат етпегендігін көрсетеді. Діндер тарихы аясындағы өзге де ғылыми салалардың орасан зор еңбегін

бағалай отырып Элиаде діндер тарихының өзге ғылымдардан артықшылығы мен ерекшелігіне тоқтала отырып діндер тарихының өз зерттеу әдіснамалары бар екенін алға тартады, сондай ақ өзге ғылым салаларының пәні дін болғанымен, олар діндер тарихы сынды діни құбылыстардың қыр сырын ашпайтындығын, оның жалпы тарихының терең мәніне тоқталмайтындығын негіздейді. Осы тұрғыдан салыстыратын болса Элиаде еңбегінде шаманизмнің шығу тарихына тоқталғанымен, негізгі фокусты шаманизмді экстаздың архаикалық техникалары ретінде қарастырып, шаманизмнің ритуалдары, мифологиясы, оның идеологияларын талдау көбірек орын алған (Мирча Элиаде, 2000: 6). Ол 1925-1928 жылдары Бухарест университетінде білім алған, кейіннен Калькутта университетінде санскрит және үнді философиясы бойынша білім алды. Алғашқы еңбектері румын тілінде 1930 жылдардан бастап жарық көрді. Кейіннен оның еңбектері француз тілінде жарыққа шыға бастады. Бұл кезеңдердегі еңбектері діндер тарихы қойнауынан алынған тынымсыз ізденістер еді. «Діндер тарихы туралы трактат» (Eliade, 1948), «Мәңгілік қайта оралу туралы миф» (Eliade, 1961), «Шаманизм: экстаздың архаикалық әдістері» (Eliade, 1951), «Символдар мен бейнелер» (Eliade, 1964), «Йога. Ажалсыздық және еркіндік» (Eliade, 1968), «Қасиеттілік және дүниелік» (Eliade, 1956) және Элиаденің жетекшілігімен 1987 жылы 16 томды «Діндер тарихы» энциклопедиясы жарыққа шықты (Eliade, 1987).

Румындық ғалымның еңбектерінде, сондай-ақ оның екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі достарының ортасында кездесетін дәстүршілдікке интеллектуалдық жанашырлық бағыты айқын көрінеді. Элиадены көптеген сыншылар, әсіресе оны православ жазушысы деп атайтындар оның дәстүршілдікке деген интеллектуалдық әлемін қалыптастырудағы жолы осы интеллектуалдық қозғалыс екенін бағаламады. 1920-1930 жылдардағы дәстүршілдік-турбуленті, еуропалық атмосферада тараған жарылғыш және улы қозғалыс болды. Романтизмге негізделген және еуропалық эзотерицизммен байланысты дәстүршілік Батыс өркениетіне, әсіресе Ағарту дәуіріне, капитализмге, коммунизмге және материализмге шабуыл жасаған консервативті еуропалық зиялыларды, жазушыларды және рухани іздеушілерді біріктірді. Бұл сана парадигмасына тіпті христиан діні де рухани тірек бола алмады, өйткені көптеген дәстүршілердің көзқарасы бойынша

ол дін бастапқыда «еуропалық руханияттың жегіспеушілігіне» серпін бергені үшін кінәлі болды. Сондай-ақ, дәстүршілдіктің көрнекті идеологтарының бірі Доминик Веннердің еңбегінде мынадай ой кездеседі: «Халық діннен күтетін қолдауды христиан дінінен таба алмай, оны әлдеқайда алыс өтіп кеткен дәстүрлерден іздеуге мәжбүр деді (Веннер, 2018: 50).

Жаңа заман дәуірімен, оның техникалық прогресімен басылған еуропалық дәстүршілер халық топырағындағы «байланыстардан» интеллектуалдық жұбаныш іздеп, өздері айтқандай, руханиятты іздеп алғашқы мәдени тамырларды зерттеді. Оның үстіне, бұл ізденістерге кейбір ұлттардың-рухани тамырларына байланысты рухани провинцияшылдық қосылып қана қойған жоқ, сонымен бірге дүние жүзіндегі барлық халықтарға тән «көне» руханияттың қандай да бір түрін жаңғыртуға деген ұмтылыс болды және олардың пайымдауынша, космополиттік иуда-христиан дәстүрі жойылды. Бұл жайлы дәстүршілдіктің көрнекті идеологтарының бірі, итальяндық жазушы және философ Юлиус Эвола (1898-1974 жж.) өзінің «Қазіргі заманға қарсы көтеріліс» атты кітабында жақсы көрсеткен. Еуропада жас Элиаде және Румын зиялыларының көпшілігі өздерінің туған румын топырағының руханиятын тамырлатуға тырысты, соның нәтижесінде «ежелгі» Румын дәстүрлерін іздеп тапты, Румын ұлтшылдығын насихаттады (Laignel-Lavastine, 2007: 57).

Элиаде шығармасында көрсеткен сезімдер мен көзқарастар маргиналды интеллектуалдық бейімділіктер емес, сол кезде Еуропада өте танымал болған мәдени дискурс болды. Оның үстіне Германия, Венгрия, Италия, Румыния халықтарының көп бөлігін шартты түрде Батыс қорлады және олардың руханиятын бұзды деп есептейтін елдерде бұл ойлар ақырындап мәдениет пен фольклор шеңберінен шығып, саясат саласына көшті. Саясат деңгейіне өткен соң халықтық «топырақтың» маңыздылығы туралы әңгімелесу өршіп бухарест кафелерінде, салондарында тұрақты талқыланды, Италиядағы «ежелгі» римдік дәстүрді жаңғырту әрекеттеріндегі және Муссолини дәуірінен бастап Германиядағы арийлік «байланыстарға» табынатын ұлттық социализм сияқты радикалды формаларға дейін ұласты. Соғыстан кейін, әсіресе 1950 жылдары Америка Құрама Штаттарына көшкеннен кейін Элиаде дәстүршілдік жайлы ақыл-ойын жазуды тоқтатқан жоқ, шаманизм туралы кітабының абзацтарын және дәстүр жайлы жалпы ойла-

рын 1960 – 1970 жылдардағы Америка Құрама Штаттарында жазған көптеген мақалаларына қосты. Элиаденың рухани және интеллектуалды серіктері Рене Генон (1886–1951 жж.), философ Юлиус Эвола (1898–1974 жж.) және Фридгёф Шуон (1907–1998 жж.) сияқты көрнекті дәстүрлі жазушылар болды. Солардың ішінде ол, Юлиус Эволамен жақынырақ танысып, жақын дос болып, хат алысып тұрған. Олар да Элиаде сияқты батыс өркениетіне, заманауилыққа қарсылық танытып, антикапитализмді насихаттады. Дәстүршілдер батыстық емес мәдениеттер мен діндерді идеалдандырды, орта ғасырларды қастерледі, халықтық христиандықты, табиғат пен «органикалық» өмірді, ежелгі белгілер мен мифологияны дәріптеді. Олар жаһандық пен космополитеизмге наразылықтарын білдірді, ұлттық руханилықтың бәрін идеализациялады.

Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін мұндай идеялар әдетте консервативті және оңшыл топтармен байланысты болды. Бір қызығы, жаһандыққа қарсы бұл мәдени көтеріліс, Батыста, оңшылдар арасында ғана емес, сонымен қатар бүгінгі негізгі ағымда үстемдік ететін либералдық сол және солшылдар тарапында да жүргізілді. 1960-1970 жылдардан бастап антибатысшылдық пен Жаңа дәуір қозғалыстары, экологтар мен мультимәдениетшілерді алға тартты және бүгінде ол Батыс Европа мен Солтүстік Америкада негізгі дискурсқа айналды. Бұндай көзқарас кейбір ғалымдардың Элиадены консервативті ойшыл емес, «радикал модернист» деп санайтынымен түсіндіріледі (Ellwood, 1999: 119).

Бүгінгі мультикультурализм идеологиясы сияқты, сол кездегі дәстүрді, олардың пайымдауынша, модернизмнің уымен уланған европалық мәдениеттен емес, руханилығы әлі бұзылмаған иудей-христиандық дәстүрінен іздеуге ұмтылу үлкен рөл атқарды.

1930 жылдардың бас кезінде Элиаде бүкіл Үндістанды аралап, онда біраз уақыт тұрып, үнділік рухани тәлімгерлерден сабақ алған болатын. Мұның бәрі оның йога туралы әйгілі кітабында және 1933 жылы жарық көрген «Бенгал түндері» романында, «Майтреяның» орысша аудармасында көрініс тапты. Шығысқа саяхат Элиаденың дүниетанымымен ғылыми мұрасында терең із қалдырды. Бұл оған өзін діндердің салыстырмалы тарихшысы ретінде ғана емес, сонымен қатар Батыс пен Шығыстың «даналық» элементтерін біріктіруге тырысқан жазушы және эзотерик ретінде танылуына көмектесті.

Сол сияқты батыс экуменизмінен (экуменизм грек тілінен аударғанда – әлем, дүние) шығып, еуропалық дәстүршілдіктің білгірлері өздерінің рухани дүниесін дәстүрлермен байытуға тырысты. Мысалы, Эвола Буддизм туралы кітап жазу арқылы шығыс руханиятына қосылды, бұл шығармасында буддизм діні туралы емес, буддизм дінін өзінің қалай түсінгені туралы жазды, сонымен қатар дәстүрлі деп санауға болатын нәрселер туралы дискурстарын қамтыды. Өз кезегінде, дәстүршілдіктің интеллектуалды атасы саналатын Рене Генон Еуропадағы бірнеше эзотерикалық топтарда рухани тәжірибеден өтіп, исламды зерттеуге кірісті. Ақырында ол туған жері Франциядан Египетке кетіп, ислам дінін қабылдады. Сондай-ақ, ол иудей-христиандық дәстүрден исламға көшкендіктен «руханилығын» жергілікті американдық діндердің элементтерімен байытты. Шығыстағы да, Батыстағы да антимодернизмнің көптеген пайғамбарлары яғни дәстүршілер Батыс өркениетіндегі адамзаттың рухани құлдырауын жеңу үшін адамзатты дәстүрлі тамырларына қайта оралдыру керек деді (Стефанов, 2006: 50-70).

Осылайша, Рене Генон өзінің негізгі шығармаларының бірі «Шығыс пен Батыс» атты еңбегін қазіргі қоғамды тікелей айыптаумен бастайды: «Батыс өркениеті тарихта нағыз аномалия (аномалия – жоққа шығару, қарама – қайшылық) ретінде пайда болады: бізге азды-көпті белгілі болғанның ішінде бұл өркениет таза материалдық бағытта дамитын жалғыз өркениет, бұл өркениет жоқ болуға сүйрейді және интеллектуалдық регрессияға ұшыратуы мүмкін, сәйкесінше, бұл дәуір Қайта өрлеу дәуірі деп аталады деді (Guenon, 2005: 35). Дәстүршілердің ойынша иуда-христиан діндері рухани тығырықтан шығуды көрсете алмайды, өйткені, Генон айтқандай, олар Батыс өркениетінің бір бөлігі болып, материалдық бағытқа бұрылып кетті, сондықтан ол діндер материализм мен рационализмге тұншыққан деген тұжырым жасайды. Оның пікірінше, Шығыс елдері, Батыс өркениетінің шапқыншылығынан едәуір бүлінгенімен, Батыстағыдай емес, шығыстықтардың дәстүрлері әлі өле қойған жоқ, сондықтан қайта рухани жаңғырудан үміті бар дейді. Генон, Эвола, Элиаде және олардың пікірлестері барлық өркениеттерді өзіндік құнды, бірегей және тең деп санап, үстемдік етуші евроцентризмге қарсы шықты.

Дәстүршілдер батыстық емес мәдениеттер мен олардың рухани құндылықтарын мадақтап,

оларды «бұзылған» иудей-христиандық дәстүрге қарсы қойды. Мұндай көзқарас қазір «Евразия кеңістігінде» де, Европа мен Американың солшыл ағымында да кеңінен таралғанын тағы бір рет еске салғым келеді, бұл жерлерде өзінің батыс өркениетіне менсінбеушілік кең таралған, нәсілдік астамшылдық және «тайпалық» мәдениеттердің эндемиялық идеализациясы (эндемия грек: ішкі және аумақ, ел) басым болып табылады. Сондай-ақ, өзінің иррационалистімен, символизмімен және «руханилығымен» европалық романтизмге сүйенген тарихи дәстүршілдік эзотеризммен тығыз байланысты болғанын атап өткен жөн (Versluis, 2007: 143). Нәтижесінде, дәстүршілікпен байланысты барлық жазушылар мен ғалымдар әртүрлі оккульттік және рухани білімдерге қатты қызығушылық танытты.

Эзотерицизм мен дәстүршілдік толығымен рухани білім мен ақиқатты таныта аламыз деп мәлімдеді. Эзотерицизм сияқты дәстүршілдік те адамдардың санасын өзгерту арқылы ағартушылық дәуірін құруға болатынын алға тартты. Барлық көрнекті дәстүршілдер шынайы рухани білімнің санасы материализммен, рационализммен, түрлі болмашы бос сөздермен бұғатталған, қалың бұқараға қолжетімсіз түсінуге қиын деп атап көрсетті. Мысалы, Генон: Батыстың «ағартылған» интеллектуалды элитасы ғана қоғамдағы күнделікті азғындалған сананы өзгертеді және рухани дәстүрдің құндылығы туралы ойлануға мәжбүр ететін элементке айнала алады деп есептеді (Генон, 2005: 12).

Дәстүршілік өзінің жақтастарын және адамның рухани архаикалық тамырларын зерделеу мен жаңғырту бағытында одан әрі алға жылжуға бағытталды. Мұндағы хабар өте қарапайым болды – неғұрлым ежелгі болса, соғұрлым жақсы. Егер қазіргі діндер рационализм мен материализммен бүлінген болса және қайта жаңғыртуға лайық ештеңе болмаса, бұрынғы кейбір дәстүрлер де (мысалы, буддизм немесе индуизм) «бұзылған» болса, онда ары қарай «қазып», ежелгі архетиптерді тауып, дәстүрлі мәдениет элементтерін жаңғыртумен дәстүрді халықтың рухани тірегі ету қажет деп тапты.

Дәстүршілдердің едәуір бөлігі үшін рухани жаңғырудың қайнар көздері шығыстың діни дәстүрлері мен европалық орта ғасырлар емес, олардан бұрын болған ежелгі антикалық дүниетаным болды. Сол себепті өзінің рухани ауқымы бойынша ежелгі индуизм мен буддизм

замануи христиандықтан жоғары болды және Батысты рухани жаңғырту үшін қолданылған дәстүрлі материалдың көп бөлігін қамтыды. Дегенмен де, бұл «түпкілікті ежелгі дәуірді» тану болып табылмады, тек халықты қайта рухани жаңғыртуға пайдаланылған материалдар бөлігі болып танылды. Дәстүршілердің логикасы бойынша ғасырлар қойнауына үңілсек, адамдардың ең көне дәстүрлік қабаттарын көре аламыз (пұтқа табынушылық және «тайпалық» тас дәуіріндегі дәстүрлер) олар өте ежелгі болып табылады. Элиаденің шаманизмге деген қызығушылығын, соның нәтижесінде ол осы рухани дәстүр туралы кітабын жазуды ұйғарғанын, зерттеуін дәл осы бағытта жүргізуімен түсіндірді.

Элиаде өзінің миссиясын қалың «өркениет» қабаттарының астында басылып қалған барлық адамға ортақ, ежелгі әмбебап адамның рухани образдық қабаттарын ашудан көрді. Шаманизм туралы кітап жазу, адамзаттың ең көне рухани «тіректерін» тереңнен іздеу күш-жігердің ең үлкен бөлігін талап ететін жұмыс еді. Мақсаты ежелгі «бастапқы» діннің тамырын тауып, шифрын ашып, оның болашаққа көмектесетін әмбебап архаикалық кодтарын рухани жаңғырту болды. Сондай-ақ, осы зерттеуде Элиадены «антикалық» немесе «қарабайырлық» сөздерінің синонимі ретінде жиі қолданатын «архаикалық» сөзі ерекше қызықтырды. Ғалым өз еңбектерінде бұл сөз тіркесін тас дәуіріндегі адамдарға, классикалық өркениеттерге, сондай-ақ қазіргі заманда өмір сүрген «тайпалық» халықтарға қатысты жиі қолданды. Олардың барлығын қазіргі өркениет жоғалтқан алғашқы даналықтың тасымалдаушылары деп санады.

Нәтижелері және талқылама

Элиаденің пікірінше «архаикалық» халықтардың қазіргі халықтардан ерекшелігі мифтер мен салт-дәстүрлері арқылы алғашқы бастамаларына қайта орала алатындықтары. Ғалымның ойынша, қарабайыр «тайпалық» деп аталатын қоғамдарда бүкіл тіршілік циклді түрде қозғалды, бұл рухани тәртіпті, қауіпсіздікті және тұрақтылықты сақтай алды деп сенеді. Элиаде Батыстың «құлдырауын» қоғам өзінің қасиетті циклін жылдам ығыстырған кезде өмір жебедей тез алға ұмтылғаннан пайда болды деген пікірімен түсіндірді. Осылайша Батыс тұрғындары өздерінің алғашты рухани түпнұсқаларынан ажырады. Нәтижесінде иудей-христиан өркениетіне жататын халықтар

«тарих үрейінің» астында өмір сүріп, тыныштық өмір үшін қымбат баға төлеуге мәжбүр болды. Элиаде, киелі және рухани құндылықтарды құнсыздандырып, материалдық қоғамға табынушылық орнағандықтан бүгінгі күнде көптеген бітпейтін қиын мәселелер туындады деп есептейді.

Элиаде қазіргі заманғы және ежелгі тайпалық халықтардың діндерін зерттеумен айналыса отырып, кейінгі өркениеттер бұрмалап жіберген діндердің шынайы архетиптеріне жетуге болады деп есептеді. Шаманизмде және басқа да зерттеулерінде Элиаде осы бастапқы қабаттардың бірқатарын анықтап, сипаттады. Демек, шамандықта көрінген негізгі архетиптердің бірі – экстаз (сананың өзгерген күйі), оны бақсылар киелі әлеммен, рухтар әлемімен қарым-қатынаста қолданған.

Элиаде дүние жүзіндегі барлық халықтарға ортақ тапқан тағы бір әмбебап үлгі – аспан әлеміне шамандық көтерілу (ұшу) болды. Мысал ретінде, жоғарыда аталған қасиетті ұшу архетипінің әмбебап шығу тегін Элиаде қалай түсіндіргенін қарастырайық.

Сонымен, ғалым «экстаздың архаикалық техникасы» туралы кітабын «аспан» сферасына көтерілу сеансы кезінде қайың ағашына ғұрып бойынша өрмелейтін алтай бақсысының мысалымен бастайды (Znamenski, 2007: 37).

Қорытынды

Элиаде өзінің миссиясын қалың «өркениет» қабатының астында қалған ежелгі әмбебап рухани архитиптік қабаттарды ашуға құрды. Шаманизм туралы кітап жазу адамзаттың ең көне рухани «тіндерін» тереңнен іздеудің бір бөлігі болды. Мұндағы мақсаты көнеден келген «бастапқы» діни сенімнің тамырын тауып, оны болашақтың рухани жаңғыруына көмектесетін архаикалық әмбебап кодын жасау болатын. Сондықтан Элиадены «антикалық» немесе «қарабайырлық» сөздерінің синонимі ретінде жиі қолданатын «архаикалық» сөзіне маңыз берді. Элиаденің еңбектерінде бұл сөз тіркестері тас дәуіріндегі

адамдарға да, классикалық өркениеттерге де, қазіргі заманда өмір сүрген «тайпалық» халықтарға қатысты жиі қолданылды. «Архаика» сөзі қазіргі өркениеттің әсерінен жоғалған алғашқы даналықтың түп тамыры деп есептеді. Шаманизм ол үшін адам руханиятының барлық халықтарға бірдей тән ең архаикалық сенім қабаттарының көрінісі болды. Оның үстіне, шаманизмдегі қайта тірілу мен ежелгі рухани қабаттарға үңілу қандай да бір түрде біздің замандастарымызға тікелей сакралдылықпен байланыс орнатуға көмектесу үшін керек деді.

Сондай-ақ, Элиаде барлық халықтардың шамандық әлемі үш деңгейден тұратынына сенімді болды: орталық ось (әлемдік ағаш немесе қасиетті тау) арқылы байланысқан «жоғарғы», «орта», «төменгі» әлемдер. Ғалым, сөз жоқ, шын мәнінде рухани ғаламдардың суреті әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі болатынын жақсы білген. Мысалы, ол өзінің шаманизм туралы кітабында алтайлықтар арасында біреулер «жеті аспан» бар деп есептесе, енді біреулері «тоғыз аспан» деп санайтынын атап көрсеткен. Соған қарамастан Элиаде, әмбебап үлгілерді шығаруға тырысып, жеті немесе тоғыз әлемге қатысты мұндай вариацияларды үш дүниенің (жоғары, орта, төмен) терең архаикалық идеясын «ластаған» кейінгі қабаттар деп атады. Мысалы, ол жеті қабатты ғарыш идеясын классикалық Шығыстықтардан Сібірдің бірнеше байырғы топтары тангенциалды түрде алғанын ұсынды.

Шамандық ол үшін барлық халықтарға бірдей тән адам руханиятының ең архаикалық сенім қабаттарының көрінісі болды. Оның үстіне, Элиаде біздің замандастарымыздың киелімен (сакральный) тікелей байланысын қалпына келтіруге көмектесу үшін осы көне рухани қабаттарды қандай да бір жолмен қайта жаңғыртуды ұсынды. Бұл ізденістің негізгі мақсаты өзінің өзектілігін қазіргі таңда да жоймағандығы мәлім, оның бірден бір себебі рухани әлемнің қасиеттілігі адамзаттың даму барысында негізгі құндылықтарынан ажырап қалмай, ішкі мән мазмұнымен ұрпақтан ұрпаққа жалғасуы.

Әдебиеттер

- Mircea Eliade (1948) *Traité d'histoire des religions*. – Paris: Payot. – 398.
Mircea Eliade (1951) *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. – Paris: Payot. – 444.
Mircea Eliade (1956) *Le Sacré et le Profane*. Folio Essais. – 185.
Mircea Eliade (1961) *Le mythe de l'éternel retour*. Published by Gallimard. – 254.
Mircea Eliade (1964) *Images et symboles*. Published by Gallimard. – 110.

- Mircea Eliade (1968) *Le Yoga. Immortalité et liberté.* – Paris: Payot. – 434.
Веннер Д. (2018) *История и традиции европейцев: 30000 лет идентичности / фр.т.ауд А.М. Иванова.* – М.: Тотенбург. – 346.
Генон Р. (2005) *Восток и Запад / пер. с фр. Т. Б. Любимовой.* – М.: Беловодье. – 236.
Леньель-Лавастин А. (2007) *Забытый фашизм.* – М.: Прогресс-Традиция. – 529.
Мирча Элиаде (2000) *Шаманизм архаические техники экстаза.* – Киев: София. – 480.
Стефанов Ю.Н. (2006) *Мистики, оккультисты, эзотерики.* – М: Вече. – 480.

References

- Ellwood R. (1999) *The Politics of Myth: A Study of C. G. Jung, Mircea Eliade, and Joseph Campbell.* Albany. – New York: State University of New York Press. – 207.
Guenon R. (2005) *Vostok i Zapad [Orient et Occident].* Translated from French by T.B. Liubimova. – Moscow: Belovod'e. – 236. (in Russian)
Laignel-Lavastine A. (2007) *Zabytyi fashizm: Ionesco, Eliade, Chorán [L'oubli du fascisme: trois intellectuels roumains dans la tourmente du siècle, Cioran, Eliade, Ionesco].* Translated from French by E.P. Ostrovskaia. – Moscow: Progress-Traditsiia. (in Russian)
Mircea Eliade (1948) *Traité d'histoire des religions.* – Paris: Payot. – 398. (in French)
Mircea Eliade (1951) *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase.* – Paris: Payot. – 444. (in French)
Mircea Eliade (1956) *Le Sacré et le Profane. Folio Essais.* – 185. (in French)
Mircea Eliade (1961) *Le mythe de l'éternel retour.* Published by Gallimard. – 254. (in French)
Mircea Eliade (1964) *Images et symboles.* Published by Gallimard. – 110. (in French)
Mircea Eliade (1968) *Le Yoga. Immortalité et liberté.* Payot. Paris. – 434. (in French)
Mircea Eliade (1987) *The Encyclopedia of religion, Vol 16.* Macmillan and Free press..
Mircha Eliade (2000) *Shamanizm arhaicheskie tehniki jekstaza. [Shamanism: archaic techniques of ecstasy].* – Kiev: Sofija. – 480. (in Russian)
Stefanov Yu.N. (2006) *Mistiki, okkul'tisty, ezoteriki [Mystics, occultists, esoterics].* – Moscow: Veche. – 480. (in Russian)
Venner D. (2018) *Istoriia i traditsii evropeitsev: 3000 let identichnosti [Histoire et tradition des Européens: 30 000 ans d'identité].* Translated from French by A.M. Ivanov. Moscow: Totenburg. – 346. (in Russian)
Versluis A. (2007) *Magic and Mysticism: An Introduction to Western Esotericism.* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. – 179.
Znamenski A. (2007) *The Beauty of the Primitive: Shamanism and the Western Imagination.* – New York: Oxford University Press. – 434.

Авторлар туралы мәлімет:

1. Барақбаева Төлен Аманғалиқызы – философия ғылымының магистрі, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Дінтану кафедрасының аға оқушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: tolenbarakbaeva@gmail.com);
2. Дүйсенбаева Альбина Құрақбайқызы (корреспондент автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Дінтану кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а. (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: albina87.03@yandex.kz);
3. Затов Қайрат Айтбекұлы – философия ғылымының докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Дінтану кафедрасының профессоры (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kairat_1966@list.ru).

Information about authors:

1. Barakbayeva Tolen Amangalikyzy – Master of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolenbarakbaeva@gmail.com);
2. Duissenbayeva Albina Kurakhbaikyzy (corresponding author) – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: albina87.03@yandex.kz);
3. Zatov Kairat Aitbekuly – Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Religious Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kairat_1966@list.ru).

Тіркелді: 11 мамыр, 2023 ж.
Қабылданды: 29 ақпан, 2024 ж.

M. Tolegenov¹ , Zh. Nurmatov^{1*} , T. Abdrasilov²

¹Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan

*e-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

THE SIGNIFICANCE OF KNOWLEDGE AND WISDOM IN IMAM MATURIDI'S WORK "KITABUT TAWHEED"

In the worldview of Imam Maturidi, one of the most widely and thoroughly discussed issues is the essence and significance of the knowledge and wisdom. These concepts, which are widely discussed in the Qur'an and Sunnah, served as a guide for Muslim scientists in their quest to systematize the metaphysical connections between God, man, and the world on a scientific basis. Learning knowledge, clarifying the secrets of creation, finding the meaning and purpose of life and ontological, existential problems are the themes underlying the works of Imam Maturidi. The main purpose of the article is to study the reasons for the rise of these topics, their role in Islam, their classification into various categories, their place in Turkic-Kazakh religious knowledge and their potential in resolving modern theological disputes. The article uses methods such as analysis and synthesis, hermeneutic analysis, and phenomenological analysis. As a result of the analysis, it is clear that in the Turkic peoples, including in the thinking of the Kazakh people, great importance was attached to the knowledge and wisdom. The works of Abu Mansur al-Maturidi have been widely studied in Kazakhstan recently. The conclusions, especially those concerning religious doctrine in his works, are very important for finding solutions to existing religious problems in society. Maturidi's book "Kitabut Tawhid" very rationally studied the delicate issues of Islam and identified its need in human life. The article reflects the sources of this understanding, its reflection in the work of Imam Maturidi, continuity with the principles of subsequent scientists and its influence on the belief system of Muslims. It is also concluded that this topic has not lost its relevance from the point of view of today.

Key words: Maturidi, Knowledge, Wisdom, Justice, Creation, Attributes of God.

М. Төлегенов¹, Ж. Нұрматов^{1*}, Т. Әбдірасылов²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан

*e-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

Имам Матуридидің «Китабут таухид» еңбегіндегі ілім және хикметтің маңызы

Имам Матуриди дүниетанымында ауқымды түрде әрі егжей-тегжейлі қарастырылған мәселенің бірі – ілім мен хикметтің мәні және маңызы. Құран мен сүннетте кеңінен қарастырылған аталмыш ұғымдар мұсылман ғұламаларының ізденістеріне бағыт-бағдар беріп, олардың Алла, адам және әлем арасындағы метафизикалық байланысты ғылыми негізде жүйелеуіне жол ашты. Ілім үйрену, жаратылыс сырларын айқындау, өмірдің мәні мен мақсатын табу және онтологиялық, экзистенциялық проблемалар – имам Матуридидің еңбектеріне арқау болған тақырыптар. Осы тақырыптардың көтерілу себептерін, Ислам дініндегі ролін, әртүрлі категорияларға жіктелуін, түркі-қазақ діни танымындағы орнын және қазіргі кездегі теологиялық тартыстарды шешудегі әлеуетін зерделеу мақаланың негізгі мақсатын құрайды. Мақалада анализ және синтез, герменевтикалық талдау, феноменологиялық талдау сияқты әдіс-тәсілдер қолданылды. Талдау нәтижесінде түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқының ойлау жүйесінде ілім мен хикметке жоғары дәрежеде мән берілгені көрінеді. Әбу Мансұр әл-Матуриди еңбектері Қазақстанда соңғы кезде кеңінен зерттеліп отыр. Әсіресе оның еңбектеріндегі ақидаға қатысты тұжырымдар қоғамдағы қалыптасқан діни проблемалардың шешімін табу үшін өте маңызды сипатқа ие. Матуридидің «Китабут Таухид» кітабында ислам дінінің нәзік мәселелері өте ұтымды түрде зерделеніп, оның адам өміріндегі қажеттілігі айқындалған. Мақалада осы түсініктің қайнаркөздері, оның Имам Матуриди шығармашылығындағы көрінісі, одан кейінгі ғұламалардың қағидаларымен сабақтастығы және мұсылмандардың сенім жүйесіне әсері көрсетіледі. Сондай-ақ бұл тақырып бүгінгі күн тұрғысынан да өзектілігін жоймағандығы жайлы түйін жасалады.

Түйін сөздер: Матуриди, ілім, хикмет, әділет, жаратылыс, Алланың сипаттары.

М. Төлегенов¹, Ж. Нурматов^{1*}, Т. Абдрасилов²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, г. Туркестан, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства, г. Туркестан, Казахстан

*e-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

Значение знания и мудрости в труде имама Матуриди "Китабут таухид"

В мировоззрении имама Матуриди одним из наиболее широко и подробно рассмотренных вопросов является сущность и значение знания и мудрости. Эти концепции, широко рассматриваемые в коране и сунне, послужили ориентиром для исканий мусульманских ученых и позволили им систематизировать метафизические связи между Аллахом, человеком и миром на научной основе. Изучение знаний, раскрытие секретов творения, поиск смысла и цели жизни, а также онтологические, экзистенциальные проблемы – темы, лежащие в основе работ имама Матуриди. Основной целью статьи является изучение причин обсуждения этих тем, их роли в Исламе, их классификации на различные категории, места в тюркско-казахском религиозном познании и потенциала в решении современных теологических споров. В статье использованы такие методы, как анализ и синтез, герменевтический анализ, феноменологический анализ. В результате анализа становится ясно, что у тюркских народов, в том числе и в мышлении казахского народа, большое значение придавалось знаниям и мудрости. Труды Абу Мансура аль-Матуриди широко изучаются в Казахстане в последнее время. Выводы, особенно касающиеся вероучения в его работах, имеют очень важный характер для поиска решения сложившихся религиозных проблем в обществе. В книге Матуриди «Китабут Таухид» очень рационально изучены деликатные вопросы ислама, определена его потребность в жизни человека. В статье отражаются источники этого понимания, его отражение в творчестве имама Матуриди, преемственность с принципами последующих ученых и влияние на систему верований мусульман. Также делается вывод, что данная тема не утратила своей актуальности и с точки зрения сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Матуриди, учение, мудрость, справедливость, созидание, атрибуты Бога.

Introduction

Abu Mansur al-Maturidi, a great scholar and one of the prominent representatives of the teachings of kalam. He is a person known to the Islamic world for his deep views on faith. According to the consensus of scholars, he was born in the village of "Maturid" near the city of Samarkand in the modern Republic of Uzbekistan in approximately 238 (852) AH, and died in Samarkand in 333 (944) AH.

At that time, many of the important works that reveal the knowledge of Islam were written in Mauerennahr, including Samarkand. The region of Samarkand, which was far from the capital of the Islamic state at that time, was a place where the interpretation of religion reached a new level in its maturity and development.

This region gave birth to the greatest methodologists, scholars, jurists, muhaddis, mufassirs and philosophers of Islamic knowledge. The presence of hundreds of madrasahs in one city shows that this place played an important role in understanding the Qur'an.

Information about Maturidi from two scholars who introduced him as an expert on kalam in the 11th century is one of the most important sources. One is the book "Tabsiratu-l Adilla" by Abu'l Mu'in al-Nasafi, and the other is the work "Usul ud-Din" by Abu Yusur al-Pazdawi. Maturidi received lec-

tures from scholars such as Abu Nasr Ahmad al-Iazi and Abu Bakr Ahmad b Ishaq al-Juzjani.

Although it is mentioned in the data that Maturidi had a lot of works and some works were also devoted to fiqh methods and tafseer field, only two works that have come down to us and are very widespread. The first is "Tawilatu-l Qur'an", the second is "Kitabut-Tawheed". "Tawilatu-l Qur'an" is a work written in the field of tafseer, and it is also a work that covers a wide range of kalam issues (Akimkhanov et al., 2016: 167).

The important work of Imam Maturidi, which studied the main problems of the doctrine of kalam, is called "Kitabut-Tawheed". There is no doubt among scholars that this work belongs to him. Katip Çelebi, one of the Turkish scholars, also named this book "Isbati's Syfat". The "Kitabut Tawheed" was first published by Fethullah Khuleif and published by the Beirut Institute of Oriental Literature. This publication was reproduced by offset in Istanbul, Beirut and Alexandria. It was first translated into Turkish by Bekir Topaloğlu. Because Bekir Topaloğlu devoted a large part of his life to the recognition, understanding and interpretation of Maturidi's works and had a wealth of information about him, he was given the title of "Maturidi scholar". This book was first translated into Kazakh in 2020 at the initiative of Chief Mufti Nauryzbai Haji Taganuly and published by "Muftiyat" publishing house. In

the preface of the book, it is shown that the content of religious knowledge for Kazakh Muslims is formed through Maturidi faith.

The main importance of the "Kitabut Tawheed" is that it places the human problem in the main place and analyzes the religious aspects of its relationship with God and the world. Because in the content of the concept of religious knowledge lies Maturidi faith. Religious knowledge is the epistemological foundation of religious consciousness. Religious consciousness is the content and core of Kazakh culture. Maturidi's worldview and religious views, reflected in the book, are a response to the intellectual platforms of the Karamiyas, Shias and Mu'tazilites of the period in which he lived.

Since the main issues related to the Islamic faith are explained in detail in the "Kitabut Tawheed", it is clear that the concepts that are the basis for it do not lose their importance even today. Especially the problem of knowledge and wisdom is very relevant in terms of clarifying the secret of the creation of the universe, determining the main tasks and functions of a person. Since man is the center of Maturidi's worldview, his actions, freedom, responsibility, intelligence and thought, knowledge, etc. aspects are deeply considered in the book, and the Creator's wisdom in creating the world and man is extensively discussed. By determining the importance of divine wisdom and knowledge in Maturidi's work, it is possible to find a solution to many difficult problems related to faith in the society of Kazakhstan.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Imam Maturidi's world view and position and principles related to the teachings of kalam are sufficiently reflected in the "Kitabut Tawheed". In this work, knowledge and wisdom will be dominant as the main issue. The Kazakh people, like other Turkic Muslim peoples, adhere to the Maturidi faith, so they were quite familiar with the concept of wisdom. It can be seen in the works of al-Farabi, Khoja Ahmet Yasawi, Yusip Balasagun, and other medieval Turkish scholars and thinkers. The influence of the idea of wisdom can be clearly seen in the works of critical poets such as Abay Kunanbaev, Shakarim Kudaiberdiuly, Mashhur Zhusip Kopeev, who lived at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Therefore, Maturidi's faith and worldview spread widely among the Kazakh people and influenced their way of life. Maturidi's thoughts and principles lie in the views of Kazakh poets and reli-

gious scholars. From this point of view, it is possible to fully consider the continuity of traditional religious knowledge and use the achieved results to find a solution to the problems arising from theological point of view.

The purpose of this article is to study Maturidi's conclusions about wisdom, which formed the Kazakh religious worldview and identify the subtle aspects of the connection between God, man and the world. Analyzing the essence of the concept of wisdom, it is possible to increase the potential of ideas and concepts that are relevant to Kazakh Islam in establishing correct religious knowledge.

Scientific research methodology

The article examines the concepts and principles of wisdom, knowledge and principles in the "Kitabut Tawheed" by Abu Mansur al-Maturidi, their place and importance in the Islamic faith, as well as their function in achieving correct and true knowledge, that is epistemological function. The worldview aspect of the Maturidi school is analyzed within the philosophical and theological methodological complex. The article mainly uses comparison, analysis, synthesis, phenomenological and hermeneutic approaches. In addition, the authors also use textual method to analyze the Qur'anic verses as a source of Islamic knowledge.

1. Definition and meaning of the concept of wisdom

The word "hikmet" comes from the Arabic root "kh-k-m" and means "judgment and judgments, deep and valid knowledge, wisdom, hidden reason." (İbn Manzur, 1994: 141). It is also defined as "The quality that saves a person from evil and ignorance, that prevents the path of evil", "Finding the truth through knowledge and reason". There is a tradition of saying wisdom to words that are the essence of experience (Goldziher, 1993: 16).

The name "hikmet", which comes from the same root as the word "Hakim", is used to denote belonging to God, it means that he knows and creates all of existence in detail. When the word wisdom is used in connection with the concepts of "fair and equal treatment", "rajulun hakim" means "owner of wisdom and justice". The fact that Allah is the "Hakim" also shows that judgment belongs to Him, and every decree describes that He is always the owner of wisdom and justice.

One of the early Islamic scholars, Maverdi (d. 450/1058), developed 8 different meanings from

the concept of wisdom. These are: 1. Understanding the Qur'an; 2. Knowledge of religion; 3. Prophecy; 4. Fear of God; 5. Accurately stating the decision of a case; 6. Writing; 7. Mind; 8. Conduct religion and worldly affairs correctly. The kalam scholar Razi (d. 606/1209), while analyzing the meaning of wisdom, emphasizes the correspondence between knowledge and practice at every moment, and openly expresses that knowledge and practice are also related to this. He insists that it is not correct to call any educated person the owner of wisdom: "A person can not be called hakim if he learns something, but does not know its beneficial or harmful aspects. Also, if a person accidentally falls into a pit and a treasure is discovered at the site of the fall, it would be absurd to call him a hakim simply because he was unaware of the treasure's existence. According to Rashid Riza (d. 1353/1935), wisdom involves distinguishing between divine inspiration (ilham) and satanic temptations in the human soul (Oral, 2014: 30). Imam Maturidi describes wisdom as "putting everything in its rightful place and giving each justice-seeker his right and not taking away anyone's right", in another place it is said to mean the Qur'an, Sunnah, guidance, light, spirit and healing (Abu Mansur al-Maturidi, 2020: 79). Imam Maturidi classified wisdom into different types, including "the light that reveals the truth of things", "the spirit that gives life to living creatures", "the right path that distinguishes between good and bad", and "the cure for various diseases".

Nasafi briefly gives the following information about the meaning of wisdom and the views of scholars of kalam on wisdom: "There is disagreement among linguists on this issue. Some are known as "judge", some as "the one who judges about something, that is muhkam". And others say that "Hakim" means a person who refrains from lust and bad deeds. According to some scientists, "wisdom is knowing the truth of things, putting them in their place. If someone gives the meaning of knowledge to hikmet, then its antonym is ignorance (jahl). If wisdom is considered as a verb, then the opposite concept is "foolishness" (safah). According to the scholars of kalam, Allah is far away from any aimless and superfluous action. If one thinks like this, it contradicts God's attributes of omniscience and also contradicts his divine nature. On the contrary, Allah has absolute knowledge in His actions, so it is impossible to check and test what He does" (Nesefi, 2004: 505-6). Maturidi and his followers argued that ignorance is contrary to God's justice and sovereignty, and therefore, it is incorrect to consider it from this perspective.

Zhurjani (d. 816/1413) classifies wisdom as "science that studies the nature of matter isolated from matter", "knowledge of the truth of things" (al-hikmetul-ilahiya), "teachings of Sharia and Tariqat", "secrets of truth". According to some scholars, nazari (theoretical) wisdom is related to things we should know, that is, we do not act on our knowledge. Amali (practical) wisdom is knowing something and acting on it. This is also divided into three categories: "cultural wisdom", "manzili wisdom" and "huluqi wisdom". The benefit of "cultural wisdom" is to know how to conduct relations between people, the order, the system. It is necessary for one person and different people to stay connected and help each other. The benefit of "manzili hikmat" is that the owner of the house knows the order of communication in that house. In this way, things inside the house and common things in the house are systematized. The benefit of "huluqi" (moral) wisdom is to know the advantages and the ability to convince. Through this, a person's ego is cleansed of passion, ill-will and greed, immorality and ways to avoid it are determined. In this way, the nafs gets rid of bad qualities (Oral, 2014: 33).

The concept of "hikmet" appears in 210 verses of the Qur'an in the form of a verb, phrase, or noun (Abdulbaki, 1982: 213). Because the Qur'an is a model of perfect rhetoric and a symbol of wisdom. The word "Hakim" as a characteristic of God is Aziz, which means "the only winner" in several verses; It is used with the nouns Alim, meaning "all-knowing". The word "Hakim" is found in 97 verses of the Qur'an. In five of these verses, the Qur'an is described as "Hakim'i Ummul'l Kitab" and in one as "God's Command". And in the remaining 91 verses, the name "Hakim" refers to God and changes depending on the content. For example, the name Aziz often comes together with the name Hakim (in 47 verses), Rahim (in 11 verses), Qawi (in 7 verses), Zuntikam (in 4 verses), Hamid (in 3 verses), Alim (in 6 verses), Ghafur (in 2 verses) and It also comes together with the name Wahhab (in one verse).

In the work "al-wujuh wa'n-nazair" by the commentator Muqatil b. Suleiman (d. 150/767), which is one of the oldest works written on the terminology of the Qur'an, it is said that the word "hikmet" in the Qur'an has five different meanings. The first is the propaganda mentioned in the Qur'an for the purpose of "enjoining good and forbidding evil". The second comes from the meaning of "judgment" which means "understanding" and "teaching". The third is used in the concept of prophecy. The purpose of the book and wisdom given to the family of

Hazrat Ibrahim is prophecy. The wisdom given to Prophet David also describes prophecy. The fourth is the interpretation of the Qur'an. The fifth refers to the concept of "the meaning of the Qur'an" (Mukatil, 1993: 28).

In the Qur'an, the word "hikmet" appears in the concept of "book" in some verses. For example, in verse 5 of Surah "Qamar": "These are enough wisdom! Even then, the warnings will not help" means that messages that protect people from evil, very valuable wisdom, that is, a book, have come, but the warnings did not help. In the verses "These are the verses of the Book of wisdom for you," the books sent by God are wisdom. According to Maturidi, "wisdom" here is used in the sense of book and jurisprudence. Holy books were revealed to be understood by people. According to Maturidi, wisdom is interpreted as "healing", "light", and "spirit", based on the Qur'an.

According to Maturidi, wisdom is the right path that leads to taqwa, guides towards Allah, revitalises souls, and gives life to all creatures. Therefore, wisdom is a material and spiritual healing that eliminates diseases and saves from disasters. In this sense, wisdom teaches us to live in health and peace in this world and the hereafter. Elsewhere, Maturidi stated that wisdom refers to the comprehension of the subjects and interpretation of the Qur'an, as well as understanding its subtle secrets (Mâtürîdî, 2005: 647). In the Qur'an, "wisdom" is sometimes interpreted as "teaching". For example, in the verse "We gave wisdom to Lokman, that he may give thanks to Allah", the meaning of wisdom is first "knowledge" and then "the ability to think religiously and correctly". Maturidi says that the purpose of the judgement given here is "prophecy", "knowledge" and "teaching". The wisdom given to Lokman is "the teaching of understanding and realisation" (Kuzu, 1994: 230). In hadiths, wisdom is also referred to as "useful knowledge". Accordingly, Maturidi emphasized the importance of intelligence and knowledge in knowing God (Myrzabekov, 2018: 18)

"According to the Sufi worldview, "wisdom" means knowledge of divine secrets and truth, revealing the meaning of the purpose of creation of beings, understanding the secret of "divine will" in recognizing the connections between them. (Kenjetai, 2008: 161). In Islamic theology, which is the fundamental doctrine of Islam, numerous analyses have been carried out on the concept of "wisdom". The Mu'tazilis believe that all of God's actions are wise, and therefore, God always does what is best for His servants. Asharis define wisdom as "teaching" and

believe that it is present in God's actions and desires. Ghazali (d. 505/1111) often uses the terms "contemplation" and "wisdom" in relation to the question of God's eternity and omnipotence. The creation, image, shape, and placement of each star reflect one of the many aspects of God's wisdom. Similarly, it is undeniable that there are numerous wisdoms involved in the formation and development of organisms within each living body. The correlation between God's actions and wisdom is not a flaw, but rather a demonstration of perfection. Because Allah's actions are systematic and orderly. Ghazali provided a more comprehensive explanation of the Ash'ari followers' statement "There is wisdom in God's actions" (Gazali, 2016: 796). Abu'l-Barakat an-Nasafi (d. 710/1310) argued that the creator of the world is Hakim. This is because wisdom entails knowing all general and specific things from the beginning to the end and doing things correctly. Because if wisdom consists of knowing all general and specific things from the beginning to the end and doing things correctly, Almighty God has been characterized by this characteristic since the beginning of time, proving the names and characteristics. In Maturidi's creed, the connection between "wisdom and reason" is defined. When the Ash'aris claim that God's actions are not realized by wisdom, they try to explain that God's actions are not tied to a cause. God does not act for any reason. Thus, they understand the concept of wisdom mentioned in the verses to be related to the knowledge and power of God. These Ashari concepts should not be understood as a lack of wisdom in the affairs of God. Because, in their opinion, wisdom is in the works of God. However, the presence of wisdom in His actions should not be understood in terms of obligation, but only as permissible. In other words, even if God had not created creatures, He would not have been wise. His being the Lord of wisdom is not measured by the creation of creatures. Basically, these concepts of the Asharis based on their position on the issue of character. Although they accept God's essential attributes as eternal, they understand *subuti* attributes as relative and conditional. According to this, wisdom is not considered as a true attribute, but as a result of God's knowledge and power causing creation, and for this reason, it is not accepted as a true attribute.

According to Imam Maturidi, "wisdom" is "justice; compliance with Sunnah" (Abu Mansur al-Maturidi, 2020: 107). His actions are also not possible without wisdom and justice. In short, according to Maturidi, "wisdom" is an action that has a good and

artistic result, whether it is useful or not. He accepts the existence of wisdom in divine action as a gift, *ihsan* (kindness), and grace. Wisdom in God's actions is not forced. The truth of his wisdom is manifested as *ihsan*. From this point of view, the Maturidis maintain that God's actions are carried out with wisdom and are based on reason. Irrationality and lack of wisdom is a senseless act, and God never does anything inappropriate. Because of this, there will be wisdom in his actions. It should be understood that the actions are based on wisdom, not that actions are carried out under compulsion, but the need for wisdom takes place. There is wisdom in all God's actions, but we cannot understand any part of this wisdom. According to the Maturidis, wisdom is the perfection and flawlessness of action, the eternal character of God (Aslan, 2020: 102).

II. The Significance of Maturidi's Approach to Knowledge and Wisdom

Imam Maturidi always considers the world and its creation, the Creator's teachings, justice, power and purpose of creation, benefits and reasons with wisdom. Emphasizes knowledge and wisdom from the perspective of the Creator's name and attributes, and bases the theme of *Uluhiyat*. Maturidi's problem based on the explanation of *Kauni* verses is that everything is created according to a certain wisdom. In order for a person to recognize the meaning of the things he sees and hears around him, what they indicate, that is, what is their wisdom, it is necessary to make judgments. The view that "there is wisdom in everything created by the Creator" is the foundation of his educational system. The creation of the world, the hereafter, prophecy, revelation of the Qur'an, etc., were realized through wisdom. God does not act without wisdom and purpose. According to Maturidi, "just as we cannot hear and understand the *dhikr* and prayers of animate and inanimate beings, we cannot understand the meaning and background of events. Often our mind is not strong enough to understand the subtle wisdom of events such as illness, adversity and defeat. What we understand is that God created the earth and the sky not for nothing, but to make living creatures live, to become an examination ground, to protect various animals and people from heat, cold, and hunger, and for them to be grateful (Ulrich, 2009: 45).

According to Maturidi, in order to understand the wisdom of every created being, it is necessary to contemplate the world. In order for a person to think about the world, he needs to use his mind, in order to learn the hidden aspects of their beginnings and ends. In other words, it is said that the desire

for wisdom leads one away from the passions of the soul. Therefore, Maturidi places a lot of importance on the mind and the argument made through the mind in order to understand wisdom. There are thousand different wisdoms about the creation of heaven and earth, the alternation of day and night, the change of seasons, and the growth of crops every year (Mâtürîdî, 2005: 93).

Maturidi criticises the Mu'tazila's "*salah-aslah*" approach to God's actions in relation to divine knowledge and wisdom. "*Salah*" means "to be good and useful", which is the antonym of "*fasad*". "*Aslah*" means "the best". Does God do what is most convenient for people or not? If he says "he will do it", then it seems that God has been assigned a duty, if he says "no, he won't do it", then is God greedy or cruel? The question appeared as a problem. The principle of "*Aslah*" was founded by Abu'l-Khuzayl (d. 235/849) and Nazzam (d. 231/845). According to the Mu'tazili, God is generous and His generosity knows no bounds. They believe that if God does not give His servants the best and most useful things, He will deprive them of it. The Mu'tazili consider the best gift of God for His servants to be His creation. They also believe that the most beneficial thing for a slave is "*ahkam*", which refers to that which is in accordance with wisdom and rules. It is believed that a *hakim* acts only with wisdom.

According to Mu'tazili belief, God does not create actions that are inconsistent with His wisdom and that harm others. Qadi Abduljabbar (d. 415/1025) asserts that all of God's actions are based on one wisdom and are therefore good. However, it is important to note that the actions of slaves are not universally good or bad. Maturidi offers criticism of the "*aslah*" view, which suggests that God does what is best for His servants in religion, using both intellectual and narrative evidence. Divine wisdom and justice do not imply the performance of good deeds, but rather the placement of each thing in its appropriate position based on its value (Abu Mansur al-Maturidi, 2020: 153).

Maturidi's understanding of wisdom is based on the themes of *husun* (artistic) and *kubuh* (ugliness). He believes that the essence of a thing determines whether it is beautiful or ugly. Therefore, things can be classified as good/beautiful or bad/ugly based on the mind's perception. Reason recognizes goodness, which is commanded by Allah. Knowledge of bad things can also be acquired, but commanding bad things is not in accordance with God's wisdom. In the Mu'tazili *kalam* system, the concepts of housing and *kubuh* are directly related to the concepts of jus-

tice and evil. One of the themes that form the basis of Maturidi's concept of wisdom is *husun* (artistic) and *kubuh* (ugliness). According to him, whether things are beautiful or ugly depends on the essence of the thing.

According to the Asharis, *husun* and *kubuh* are known only through religious judgment. It is impossible to know it with the mind (Raizaeva, Nurmatov, 2022: 79). According to them, it is possible to know whether something is good or bad only through God's commands and prohibitions. That is, if something is commanded, it is good, and if it is forbidden, it is bad. Without command and prohibition, it is impossible to differentiate between good and bad. Because beauty and ugliness are not phenomena that can be recognized depending on the essence of things. This means that it has a good character because of God's command, and it is not good because of the good character that existed before it. Things forbidden by God are bad, not because they are inherently bad, but only because God has forbidden them. We cannot distinguish whether a thing is good or bad. The mind is only a tool for knowing the religious rulings (Mâtürîdî, 2005: 540).

Maturidi, when talking about the wisdom of human creation, also mentions the hadith, "He who knows himself knows his Lord." If a person studies and thinks about himself well, he will know the wisdom of the Creator. In this context, the function of the mind is very large. God has granted humans intelligence, the power to distinguish right from wrong, the ability to think, feel, desire and analyze. Mind is the power given to a person who is created with wisdom to know the material and spiritual worlds. The mind is a master who knows the basic wisdom of creation and created things, why they exist, what purpose they serve and their ultimate destination, the wisdom map of their present benefits and actions. According to Maturidi, reason should follow the revelation, it should play the role of researcher. Because the mind also ensures the reliability of other sources of knowledge. The wisdom of giving the mind to a person is to believe in the Creator and help to worship. But it cannot provide all the true knowledge about what we want to know. Like feelings, it has a limit. Sometimes a person is influenced by factors such as desire, skill, environment and society (Arslan, 2009: 79). After God created man, he endowed him with the qualities of learning, speaking, understanding and distinguishing right from wrong, good from bad, and gave him freedom of choice to do what he wants. But it was not created in vain, but in order to worship itself (Biçer, Sezgin 2017: 247).

In "Kitabut Tawheed" Maturidi analyzes the wisdom and divine knowledge of the creation of many other entities and concepts related to the world and man. It is clear that the main purpose of his writing this book was to show God's wisdom. He made a comprehensive analysis of the issues related to the creation of the whole world, the unity of God, all and his attributes, and revealed and proved the nature of His wisdom (Karatyshkanova, Zhandarbekov, 2018: 17). Among them, the wisdom of good and evil, the wisdom of the prophet's intercession, the wisdom of the hereafter, and the wisdom of human worship. Even the commandments and prohibitions given by God in the "Quran" have their own wisdom. It is clear that all these are important for the development of the creation created by God in a stable, creative state. Knowledge and wisdom are the subtle secrets of God's creation, which are reflected in the nature of treasures that can be found through deep thought and research.

Results and Discussion

Imam Maturidi extensively discussed the issue of knowledge and wisdom in the book "Kitabut Tawheed" and focused on its function and importance in knowing God's creation. In this context, it shows that human mind has a great duty and responsibility as the main key to recognizing divine wisdom. What makes a person different from other creatures is the presence of intelligence. Therefore, mind is a special gift, a blessing given only to humans. But his function is to know God, to feel his wisdom. Abay, who is considered a representative of the Maturidi school, says, "Love man, feel the wisdom of God" is the meaning of this principle. Shakarim also explained God's wisdom in creating the world, "There is not a single pollen that was created unnecessarily. It's a big car with surprising behavior," he describes. By studying the continuity of the Kazakh worldview with the Maturidi creed, it is possible to establish the foundations of traditional religion and use it as a shield against radical ideology. This is because religious devotion cannot be performed by force or coercion. On the contrary, it is realized by knowing God and loving Him. It is known that the basis of this love is understanding the wisdom of God. This opens the way for a person to know himself, and thus to engage in education and science. According to Maturidi, it is clear that this idea is behind the hadith of the Prophet Muhammad, "He who knows himself knows his Lord."

"Reason is the contemplation of the truth of matter, the recognition of its principles and nature; it

is the main center in the search for satisfaction, in the awareness of the differences and secrets of the created and the wounded. This gives importance to the status of the world and man, man and the Creator. There are also those who said that reason is limited, that it is a sin to absolutize it. Maturidi considers the mind to be the main focus. It is valued not as dominance over a proverb, the word of Allah, but as a means of knowing Allah" (Kenjetai, 2017: 312). Consequently, only by applying mind (aql) and proverbs (naql) to the feeling of divine Hikmet, knowledge, it becomes possible to be convinced of the mystery of the Universe, to strengthen true faith.

Conclusion

Imam Maturidi is one of the founders of Turkic-Islamic civilization, a famous scholar in the Islamic world. His significant contribution to the science of Kalam is summed up by clarifying the important concepts related to the belief system. Among such concepts are knowledge and wisdom. Maturidi in the book "Kitabut Tawheed" shows that wisdom is a special concept characteristic of God's skill and purpose in creation. According to him, God did not create this world in vain. A person must use his mind to realize that behind everything visible and invisible in the world lies the power, wisdom and knowledge of God. Imam Maturidi explains the wisdom in the creation of man, the creation of the universe, the wisdom of animals, the wisdom of worship, as well as the wisdom of the hereafter, which is the belief system of Islam. According to his view, God created all creation in its perfect form. The role of the mind is special in order to know these secrets, that is, the wisdom of God. Mind is one of the sources of knowledge. By the wisdom of God, mind is gifted to man. With the power of his mind, man exercises

power over other living creatures, uses them in his work. At the same time, he recognizes God with the light of his mind, worships him and believes. In this way, he achieves the happiness of this world and the hereafter. According to Maturidi, even experiences that may be harmful to an individual are necessary for personal growth and to acknowledge one's own imperfections in comparison to the perfection of the Creator. Maturidi believes that God is the creator of both good and evil, as well as sickness. However, it is not in His nature to intentionally harm or hold animosity towards His people.

It is evident from the aforementioned ideas that Maturidi's concept had a profound influence on the Kazakh worldview. The renowned thinker Abay, in his work Black Words, states that "God created the disease, not God who caused it". The concept of knowledge and wisdom is widely recognised among all Turkic peoples. The Sufism of Khoja Ahmet Yasawi is focused on the pursuit of wisdom and its accessibility to the heart. Kazakh scholar poets Abay and Shakarim emphasise the importance of comprehending the secrets of creation and seeking the wisdom of God. The principles of Maturidi have significantly contributed to the development of this perspective. Studying this worldview in depth is an urgent task that can help solve the problems in the field of faith, and religiosity that arise today.

Acknowledgment

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding scientific project AP19680418 «The place of Maturidi belief system in Kazakh religious knowledge» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- Abdulkaki M. Fuad (1982) Mu'cem-ul Müfehres. – İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye. – 900.
- Arslan H. (2009) Mâtürîdî'ye Göre Evren Ve İnsanın Yaratılış Hikmeti, Hikmet Yurdu, cilt: II, sayı: 4. İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı. – 71-90.
- Biçer, Ramazan., Sezgin, Osman (2017) Teo-Psikolojik Açıdan Mâtürîdî'de İrade Özgürlüğü // Bilig Sayı 80. – 239-263.
- Gazali (2016) İhya'u Ulumid-din. – Ankara: Huzur Yayınevi. – 3761.
- Goldziher I. (1993) Klasik Arap literâtürü, (trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel). – Ankara: İmaj Yayınları. – 235.
- İbn Manzûr Cemaluddin Muhammed (1994) Lisânü'l-Arab. – Beyrut trs.. – 980
- Kuzu Selman (1994) Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı. Basılmamış Doktora Tezi. – Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE. – 300.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud (2005) Kitâbu't-Tevhid, (Haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi). – Ankara: İSAM. – 900.
- Mukatıl b. Süleyman (1993) El-Vucuh ve'n-Nezair. – İstanbul: İlmi Araştırmalar Vakfı. – 540.
- Nesefî Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed (2004) Tabsîratü'l-Edille Fi Usulî'd-Din, (Hazırlayan: Hüseyin Atay). – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. – 703.

- Oral O. (2014) *Matürîdî'nin Hikmet Anlayışı*. Basılmamış Doktora Tezi. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE. – 212.
- Ulrich Rudolph (2009) “*Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı*”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı. – İstanbul, MÜİFY. – 483.
- Әбу Мансұр әл-Матуриди (2020) *Таухид кітабы*. – Нұр-Сұлтан: Муфтият баспасы. – 572.
- Кенжетай Д. (2008) *Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы*. – Алматы: Арыс баспасы. – 360.
- Кенжетай Д. (2017) *Зайырлы ел – қайырлы ел*. – Алматы: Көкжиек. – 392.
- Қаратышқанова Қ.Р., Жандарбеков З.З. (2018) *Имам Матуриди және қазақ діни ойшылдарының көзқарастарындағы құдайға сенім және оның сезімдік танылуының дәлелдері*. Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №3 (65). – 15-24.
- Мырзабеков М.М. (2018) *Әл-Матуриди ілімінде иман* // ҚазҰУ Хабаршысы Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (64). – 15-23.
- Райзаева Г., Нурматов Ж. (2022) *Имам Матуридидің теологиялық көзқарастары* // ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. №1 (29) 2022. – 72-81.

References

- Abdulkaki M. Fuad (1982) *Mu'cem-ul Müfehres*. – İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye. – 900. (In Turkish)
- Abu Mansur al-Maturidi (2020) *Tauhid kitabı* [The Book of Tawhid]. – Nur-Sultan: Muftiyat baspasy. – 572. (In Kazakh)
- Arslan H. (2009) *Mâtürîdî'ye Göre Evren Ve İnsanın Yaratılış Hikmeti*, *Hikmet Yurdu*, cilt: II, sayı: 4. *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı*. – 71-90. (In Turkish)
- Akimkhanov, A. et al. (2016) *Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central Asian Islamic Theologian Preoccupied with the Question of the Relation Between the Iman/Credo and the Action in Islam* // *European Journal of Science and Theology*, December, Vol.12, No.6. – 165-176.
- Aslan, I. (2022) *Meta-Entity (Al-Ghayr) and its Value Metaphysics in Al-Mâtürîdî* // *İlahiyat Studies* 11, No. 1. – 79-110.
- Bıçer, R., Sezgin, O. (2017) *Teo-Psikolojik Açından Matürîdî'de İrade Özgürlüğü* [Freedom of Will in Maturidi from Theo-Psychological Perspective] // *Bilig Sayı* 80. – 239-263. (In Turkish)
- Gazali (2016) *İhya'u Ulumid-din*. – Ankara: Huzur Yayınevi. – 3761. (In Turkish)
- Goldzihir, I. (1993) *Klasik Arap literâtürü*, (trc: Rahmi Er, Azmi Yüksel). – Ankara: İmaj Yayınları. – 235. (In Turkish)
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed (1994) *Lisânü'l-Arab* [Encyclopedic dictionary]. – Beirut trs.. – 980. (In Arabic)
- Karatyshkanova K.R., Zhandarbekov Z.Z. (2018) *Imam Maturidi zhane kazak dini oishyldarynyñ kozkarastaryndagı kudajga senim zhane onyn sezimdik tanyluynyn daleleri* [Belief in God and proofs of his emotional recognition in the views of Imam Maturidi and Kazakh religious thinkers]. *Khabarshy. Filosoifiya, madeniettanu, sayasattanu seriyasy*. №3 (65). – 15-24. (In Kazakh)
- Kenjetai D. (2008). *Kozha Akhmet Yasawi dunietyanymy* [Worldview of Khoja Ahmet Yasawi]. – Almaty: Arys baspasy. – 360. (In Kazakh)
- Kenjetai D. (2017) *Zaiyrly el – qaiyrly el* [Independent Country – Benevolent Country]. – Astana. – 392. (In Kazakh)
- Kuzu, S. (1994) *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı* [The Concept of Wisdom According to the Quran]. *Basılmamış Doktora Tezi*. – Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE. – 300. (In Turkish)
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud (2005) *Kitâbu't-Tevhid* [The Book of Tawhid] (Haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi). – Ankara: İSAM. – 900. (In Turkish)
- Mukatil b. Süleyman (1993) *El-Vucuh ve'n-Nezair* [Faces and counterparts]. – İstanbul: İlmî Araştırmalar Vakfı. – 540. (In Turkish)
- Myrزابekov M.M. (2018) *Al-Maturidi iliminde iman* [Faith in Al-Maturidi's teachings] // *QazUU Khabarshysy Filosoifiya seriyasy. Madeniettanu seriyasy. Sayasattanu seriyasy*. №2 (64). – 15-23. (In Kazakh)
- Nesefi, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed (2004) *Tabsiratü'l-Edille Fi Usuli'd-Din* [Insight into the evidence in the fundamentals of religion] (Hazırlayan: Hüseyin Atay). – Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları. – 703. (In Turkish)
- Oral O. (2014) *Matürîdî'nin Hikmet Anlayışı* [Maturidi's Understanding of Wisdom]. *Basılmamış Doktora Tezi*. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE. – 212. (In Turkish)
- Raizaeva G., Nurmatov Zh. (2022) *Imam Maturididin teologiyalyk kozkarastary* [Theological view of Imam Maturidi] // *EJRS* №1 (29) 2022. – 72-81. (In Kazakh)
- Ulrich, Rudolph (2009) “*Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı*” [“Maturidi's Understanding of Divine Wisdom”], *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı. – İstanbul, MÜİFY. – 483. (In Turkish)

Information about authors:

1. Tolegenov Mukhit Zhilkaidaruly – PhD, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz);
2. Nurmatov Zhakhangir Yeshbaiuly (corresponding author) – PhD, Asst. Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz);
3. Abdrassilov Turganbay Kurmanbaiuly – PhD, Associate Professor, International University of Tourism and Hospitality (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: turganbay33@mail.ru).

Авторлар туралы мәлімет:

1. Төлегенов Мұхит Жылқайдарұлы – PhD, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz);

2. Нұрматов Жахангир Ешибайұлы (корреспондент автор) – PhD, ассист. қауымдастырылған профессор, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан, e-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz);

3. Әбдірасылов Тұрғанбай Құрманбайұлы – PhD, Халықаралық туризм және қонақжайлылық университетінің қауымдастырылған профессоры (Түркістан, Қазақстан, e-mail: turganbay33@mail.ru).

Previously sent (in Kazakh): June 28, 2023.

Re-registered (in English): January 27, 2024.

Accepted: March 14, 2024.

ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫ

FOREIGN PUBLICATIONS

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Rena Mirzazadeh

Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy Sciences, Baku, Azerbaijan
e-mail: Mirrena54@yahoo.com

RELIGION AND GENDER CULTURE

The main idea of the author in the article is to identify the differences between "man" and "woman" in the context of the concept of "human" through the history of mythology and religion, taking into account the modern technocratic, scientific-theoretical, service-oriented worldview. In the author's view, human being is depicted as a man only. In gender language studies, the idea of "humanity" is seen as a general concept, and what is specific is different when we look at "masculinity" and "femininity". Being either relative, or in content, or general and private, a human being – that is idea, used in symbolic approach as masculine and feminine, – is a manifestation form of the gender linguistic. From this point of view, whenever thought we express about a human being, it is linked to its existence and relativity. Author notes that the position of sexes in the society depended on state ideology as well as on the religion at different stages of social development. Analyzing the interpersonal relations of men and women within the framework of Muslim Sharia, the author comes to the following conclusion: it is proven that it is necessary to take into account that factors such as ERA and space, religious and literary works should be perceived not as dogmas but as a modern approach and a new way of cognition in explaining any religion

Key words: religion, gender, Zoroastrianism, Judaism, Christianity, dogmas.

Рена Мирзазаде

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку қ., Әзірбайжан
e-mail: Mirrena54@yahoo.com

Дін және гендерлік мәдениет

Автордың мақаладағы негізгі идеясы қазіргі технократтық, ғылыми-теориялық, сервистік бағдарланған дүниетанымды ескере отырып, мифология мен дін тарихы арқылы "адам" ұғымы контекстіндегі "ер" мен "әйел" арасындағы айырмашылықтарды анықтау болып табылады. Автордың көзқарасы бойынша жеке тұлға, ең алдымен, ер адам ретінде сипатталатыны байқалады. Гендерлік лингвистикада "адамгершілік" ұғымы жалпы ұғым ретінде сипатталады, ал нақты "ер азаматтық" пен "әйел заты" шеңберінде салыстырмалы болады. Осылайша, "адам" – символдық жүйеде ер және әйелдік принцип ретінде тілдік гендерлік көріністің бір түрі болып анықталады. Демек, осы тұрғыдан алғанда, адам туралы кез-келген ой оның өмірімен байланысты және салыстырмалы болады. Автор қоғамдағы жыныстар арасындағы қатынастардың барлық уақыттағы орны қоғамдық дамудың әртүрлі кезеңдерінде мемлекеттік идеологияға да, дінге де тәуелді болғанын атап өтеді. Мұсылман шарияты шеңберіндегі ерлер мен әйелдердің тұлғааралық қатынастарын талдай отырып, автор мынадай қорытындыға келеді: кез-келген дінді түсіндіре отырып, дәуір мен кеңістік, діни және әдеби шығармалар сияқты факторларды догма түрінде емес, қазіргі көзқарас және танымның жаңа тәсілі ретінде қабылдануы керек екенін ескеру қажеттігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дін, гендер, зороастризм, иудаизм, христиан діні, догмалар.

Рена Мирзазаде

Национальная академия наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан
e-mail: Mirrena54@yahoo.com

Религия и гендерная культура

Основная идея автора заключается в том, чтобы выявить различия между "мужчиной" и "женщиной" в контексте понятия "человек" через историю мифологии и религии с учетом современного технократического, научно-теоретического, сервисориентированного мировоззрения. Заметим, что с точки зрения автора, личность характеризуется, в первую очередь, – как мужчина. В гендерной лингвистике понятие "человечность" характеризуется, как общее понятие, а частное становится относительным в рамках "мужественности" и "женственности". Таким об-

разом, «человек» – как идея, используемая в символическом подходе как мужское и женское начало, представляет собой форму проявления языкового гендера. Следовательно, с этой точки зрения, любая мысль, высказанная о человеке, относительна и связана с конкретным его проявлением. Автор отмечает, что положение полов в обществе во все времена зависело как от государственной идеологии, так и от религии на разных этапах общественного развития. Проанализировав межличностные отношения мужчин и женщин в рамках мусульманского шариата, автор приходит к выводу: – трактуя любую религию необходимо учесть, что такие факторы как эпоха и пространство, религиозные и литературные произведения должны быть восприняты не в виде догмы, а как современный взгляд и новый подход в познании.

Ключевые слова: религия, гендер, зороастризм, иудаизм, христианство, догмы.

Introduction

At different stages of development, nations and peoples worshiped Gods by the highest names of Divine, Creator, Fanry, etc. Moreover, all these nations and possessed traditions and customs, national mentality, substantially differing from each other, standing on deep roots. In all known myths, Gods were considered as the almighty, only creative, invisible force. In all written and unwritten sources, monuments we see the same-a struggle for authority, power, leadership between Gods (Mirzazadeh, 2007: 69). Myths often depict victory of one powerful God over other Gods give up their place to the winner. From this point of view, while Themis considered to be the divinity of justice, is depicted as a woman, Zeus is depicted as a furious male God and so on. Even such a question arises, may be, the divinity of womanhood. If in the initial stage idols, pictures of gods were being created, later on idols of tsars, shahs, etc., considered to be representatives of God on the earth, were worshiped. Already, only male leaders were worshiped. Already only Male Leaders were representatives of Male God on the earth. Thus, mythic perceptions individualized initially. This description is also met in the first Ancient Egyptian monuments such as stories “The Story of Egyptian Sinuhetin”, “The Prophecy of Nephertitus”, as well as in writings on papyrus. In the cultural heritage issues of death, of the next world, mutual relations between people are reflected in the salient form, and we will not be wrong saying that the man was deified, and the woman “was brought to nothing”. In the other Ancient Egyptian literary text “Song of the Harpist” the problem of “of the next world” is terminated, showing that nobody returns from obscurity. (Mirzazadeh, 2003: 96) For the first time in the hisfory of the mankind this work contrasts knowledge and faith and finally prefers knowledge. In these texts qualities of justice and injustice, characteristics inherent in the man are treated, a human being is depicted as a man only.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The content of the «human being" idea is "a man" and "a woman", that is in gender linguistics, the concept of “humanity” is characterized as a general concept, and the specific becomes relative within the framework of “masculinity” and “femininity”. Being either relative, or in content, or general and private, a human being – that is idea, used in the symbolic approach as masculine and feminine,- is a manifestation form of the gender linguistic. From this point of view, whenever thought we express about a human being, it is linked to his existence and relativity. The philosophy of mutual relations of sexes started at the earliest stages of the history. Actually, it goes back to Adam and Eve. We recall this well-known thesis to emphasize that our duty is to examine and to learn links, activities and mutual relations of sexes from the historical, philosophical point of view.

Scientific research methodology

In order to reach at the research paper purpose the following scientific research methods were used such as qualitative research method used in the current study, a mixed-method approach could also be used to investigate the qualitative aspects of the study. Comparative method is used to study the problem of gender comparing in various religious beliefs as Zoroastrianism, Judaism, Christianity, Islam and traditions on society in the example of the people of Azerbaijan with historical roots. Qualitative methods of analysis including thematic analysis, document analysis and discourse analysis in conducting socio-legal research are also included.

Results and discussion

Man, being a supreme, is relative in completeness and male and female sexes, being synonyms

to each other, are its components. The creator of dialectics of idea and substance Plato also distinguished them from each other. Here dialectics are conditional; the substance is whole in the existing idea of the human being. Plato divided them, expressing an idea, that "there are men and women in the basis of a society", "he accepted the highest world – the sample of creativity as the origin of the man (father)" (Plato, 1971: 25).

Russian scientist A. Losev, existence of the human being as the substance – is his empiric integrity. In the general ontological approach, if in the structure of any integrity there are two parts, it one distinguishes the present moment by the superiority degree of this integrity, the other, denying the integrity, manifests yesterday and today. And all these occur in the surrounding world. In this meaning the world itself is a concrete integrity. Here there are stages of historical development, systems, structures, cultures, nations, peoples, countries, regions, religions, states, and, finally, concrete borders (Losev, 1998: 12).

In the world text the society also develops as a human being, it is multi-polar too. In the multipolarity of the world, there exist many mentalities as well. And each mentality creates its own "ego". Cultures spring up from mentality and this associated objectiveness is the world's development dialectics. In the philosophy of this dialectics the man, his living, existence is basic. If we define the mutual dialectics of cultures conditionally as a gender measure then the culture, being influence force can be compared with the man origin, the culture, subjected to influence, with the woman origin.

In this meaning, before passing from mythological perceptions, written monuments to illustrations, the comment of the great philosopher of the antique world Plato arouses a great interest. From the point of view of the gender science analysis, also in its approach the beginning is the "man". Plato wrote that formally our nature was not so. People divided not into two, but into three sexes. Besides male and female sexes, there was also the third sex and it comprised in itself the features of each two sexes, it disappeared itself, only its name was left from it: – androgens according to their appearance and name they are comprised a man and woman. From the ancient times there have been three sexes: male – the Sun, female – the mixture of the two is the Moon use the Moon is the connector of the two beginnings. According to its essence, the Moon is spherical and its circularity is connected to its ancestors.

Homer says that in order to fall on Gods, they wanted to drown the day...Zeus collected the Gods and said that in order to stop this scandal he would divide them in two parts, in this case they would be both weak, and the r quantity would increase. And after being divided, they could do nothing separately from each other. Thus, each of us is a half of the human being, and each half always seeks its matching half (Plato, 1970: 116-117).

If "man" and "woman" play an instrument role in the gender social determination as well, from this point of view, the enquiries on "the first man" and "the first woman" remain as a question in the gender science as well. When approaching from this thesis, our object is to clarify sides of opposition and mutual understanding of harmony between sexes in the family every-day life, legal systems, in education, in science and policy, and in literature. The formation of society reflects the historical development of a man. Coming in the world by the similar creative act, the human being is distinguished by sexual, national, linguistic and other acts. This live-conscious matter, being man and woman are distinguished by vital activities, psychology, natural behavior, personal needs, role, place original features. In spite of certain contradictions in this distinction, there were no conflicts from a biological aspect such as sex, on the contrary, according to Plato, from that time two different sexes, divided into two parts, have again been trying to reunite. Attracting each other people and the initial halves joining together create a unity and by this means try to cure the human nature (Mirzazadeh, 2003: 99).

From the initial creation a man and a woman dichotomy, completing each other in organic, logical way, is an open manifestation of their biological polarization. In the simple differentiation of dichotomy functions of sexes one very rhetorical question causes to think: is a woman or a man an initial beginning? And such an enquiry brings to the logical conclusion on sexes being component parts completing each other. According to this mutual augment ability, on a par with his/her social polarization, social superiority of the sex he/she belongs to, each person also has features of the opposite sex. If it's possible to say so, then the gender philosophy is also an analysis of humanity, which is of characteristic features of manhood and womanhood dichotomy in the society.

The human being is in mutual relations with the surrounding world and that's why he/she exists. He/she creates own status by personal activities. In the process of any research, related to a man and a

woman, their analysis should be based on consideration of them as components of each other. It is also necessary to approach carefully the problem of the biological polarization of the man-woman dichotomy in comparing the similar features (Mirzazadeh, 2007: 69).

To the question "But what was the position of the prophet Jesus considered the son of God-Father to this problem", we receive the following answer in the Holy Bible: the degree of hate against a woman in the Old Testament was decreased in the New Testament. Together with men some women became the followers of Jesus and they accompanied him. One of them was Mary Magdalene. Thus, already signs of that time can be considered the foundation of the gender composition in reality, there is a deep precipice between ideals and realities. Also there is no correct approach in Creator Cod's order "creating a woman as the man's aide. After all, in the opposite variant a man also fulfils the function of an assistant (Lyubimova, 1989: 336). The position of gender in society also depended on state ideology as well as on the religion at different stages of social development. The historian F.Mammadova writes that Historically Azerbaijan was in the center of religious systems, – Zoroastrianism, Judaism, Christianity, and, finally, Islam. In the idolatry stage, as well as a woman depended on a man. F.Mammadova further clarifies her thought that Christianity, appearing as a new religion in the East of 1 century, entered the soul of women. Failing to make their husbands Christians, the first Christian women left their families and, according to Jesus, "followed him in order to reach the heavenly kingdom. Jesus says in the Apocryphal Egyptian Gospels: "I have come to abolish the feminine cost". The other Gospels, written by Thomas reads: "Mary must leave us because she doesn't deserve a woman's life". Jesus says objecting: "Look, I will take her so that she will be equal with men and also to her life spirit making her the same as you are. Because being equal with a man, any woman will step in the heavenly kingdom." Thus, according to Jesus, a woman can be equal to a man. Though F.Mammadova gives her analysis, she does not touch upon the gender asymmetry. So, first, if in the initial thought the woman is not considered worthy of life, even though afterwards the prophet wishes equality for her (Mammadova, 2002: 25).

However, what rights and freedoms did religion, laws, and mentality give sexes before XX century? In Azerbaijan moral purity was required from women, despite any social layer and religion she belonged to sexual relations before the mar-

riage and outside were sharply reproached by the public thought and punished by the public thought, and punished by laws as crimes. In the marriage-connection, the woman was to be unconditionally faithful and obedient to her husband, regardless of her husband's moral (the number and odalisques he had). The most terrible thing in the woman's life was that during many centuries a woman accepted her dependence from a man as a normal event and even did not object to this situation in most cases.

What are the gender ideas in the divine Koran, which is a religious Constitution of the Muslim world? During many years in the West, a wrong idea has been formed about the Muslim world. On the background of the male sex's viewing the woman as "a commodity", a Muslim woman served for a family every-day life and harem. Koran, the Supreme Code of Laws of the Islamic religion destroyed these thoughts completely to make changes in relations in terms of place and role of sexes (Mirzazadeh, 2003:116).

As for us, let us have a look at the reasons of this problem just in Koran. First, let us note that Koran is a perfect protector of the human rights, the moral code of Islam.

In Koran gives many wise words about a man and a woman relation. Not a single religion pays such attention and express respect to a woman as Islam did. Moreover, Prophet Mohammad says that "Paradise is at mothers' feet" can be viewed as a wonderful maxim and a slogan for the human being.

Many years researchers had to analyze the propagated thought that Islam acted more as a protector of a man's right, and considered a woman as a commodity or her father, husband's property. Our question: "Could other religions provide us with a similar examples of a higher value given to a woman Islam?" In the New Testament's first letter to Timothy reads: "I prohibit to teach a woman and grant her the power over a man. A woman must be taciturn" (Ahdi Chadid, 1991: 520). This thought shows clearly the elements of discrimination regarding one of sexes the obvious violation of the equality right".

Having turned from Judaism to follow the Messianic path Paul writes in his letter to Corinthians: "... The head of every man is Messiah, the head of a woman is her husband and the head of Messiah is God" (Ahdi Chadid, 1991: 434).

The dogma we addressed makes a woman completely dependent on and subordinate to a man from the legal, religious and social status point of view and as is shown here, a man takes the first place, and a woman is the second. The religious book of Juda-

ism called "Talmud" reads "the attitude towards is very negative, a woman must be an obedient slave of a man". Any faithful Jew must thank God that he was not created a woman and a woman must pray to God to express her gratitude for being created a servant for a man (İmanov etc, 2003: 149). Unlike the sects, which accept man's creative power as a basis, in the Shakhlti sect arising in India, a woman was believed to be the main energy source of life. In Judaism, only men took part burial and the funeral repasts, because only men's prayer and sacrifice could reach the divine power (İmanov etc, 2003: 186).

But the dogmas in Koran consider the female sex together with a man to be Allah's slave. And this in itself can already be named the gender ideology. In 35th Surah of Koran "Az-hab" generally stating the divine obligations concerning each of the two sexes, a man and a woman are addressed as a pair. This is already the gender display. In "Ali Imran" Surah: "Both a man and a woman I will not deny any deeds of yours..." (Qasımoğlu, 1993: 35). In this expression from the point of the punishment and the reward for the deed and the faith, there is no gender distinction, stating the sexual discrimination.

As is noted in Koran both two sexes are accepted equally as God's creatures. Although a human being is not divided according to the sex in the relations with God, a number of orders about additional duties and obligations of a woman part are given according to the public status, social influence. The first ayah of Surah "Nisa": "Allah recommends separating a share equal to two women's share..." (Qasımoğlu, 1993: 36). Though the property right of a woman is protected, the issue of the "two shares" is linked to a man's position of the family head. Another 32-1 ayah of Surah "Nisa" emphasizes: "men have a share from earnings and women have a share from their earnings" (Qasımoğlu, 1993: 38). And this should be valued as a model of the gender stereotypes; sexes – both men and women – are recommended to bear their inherent features. Also the issue of sex positions in Koran is very interesting from the point of view of the gender policy. We see the saying on a woman's occupation like men in any field of the public activity is in the 22nd ayahs of Surah "Naml". "There I have seen a woman, she is a tsarina, everything has been given to her, and she is the owner of the throne" (Qasımoğlu, 1993: 188). In Koran, this ayah is a valuable proof of the image of a woman, the character of the woman-lord sitting on the throne. And the know-how methods of a woman management, authority technologies were described

in the 43rd ayah of the same Surah as follows: "Look here, noblemen! Say, what can I do?! Will not give orders about any work without you" (Qasımoğlu, 1993: 189). The proof, we have taken from Koran, shows obviously, that if a woman's authority, guidance, leadership had been prohibited, Allah would have ordered it in the ayahs he descended. In this meaning from the gender point of view gender grouping is sexes' own choice. A man's own status, a woman's own functions were shared accordingly, in order to protect the pre and post-marriage connection obligations, the marriage-connection every intersexes cases were envisaged, confirmed enough by versions of Koran.

As a matter of interest, let us have a look at the "polygamy", voiced in the Western world. Which were the reasons, causing such case? Such case was a result of difficult economic conditions of the epoch, the fall in men generation as a consequence of slaughters, caused by wars, different illnesses raising a mutiny, as well as the immorality syndrome being a social "cholera". According to the Azerbaijani academician F. Gasymzade, "Islam does not deny monogamy, faithfulness in love at all (Qasımzadə, 1999: 34). Koran approves the polygamy following certain conditions. Given that the most syrahs and ayahs being the initial source for the analysis of the gender relations. In research, carried out in this field, only one part of sex, a woman part has been analyzed, generally the gender ideology have not been studied comprehensively and systematically. Let us support our thought by bringing one example from Koran: "According to Sharia men have rights over women, likewise also women have rights over (men). However, men are one degree superior" (Qasımoğlu, 1993: 228).

The researcher R. Aliyev in his work "Family and marriage problems in Islam" pays attention to the loss of traditional moral values in family, causing the observance of with the growth of revival of religious traditions and customs, which is observed by the tension in relations in the family-marriage aspect. R. Aliyev says that in the "Sharia" the interference with the husband-wife relations is not included into the ranks of its purposes (Aliyev, 1999: 225). Thus, In Islam the law is far from the claim to really regulate relations between a man and a woman. It is only moral that can fulfill thus function.

Although the analysis and description of our holy book Koran is insufficient, it was analyzed in the Soviet and post-Soviet period (from the atheistic position, historical-cultural aspect), but what is the current situation? Before answering this question,

let us pay attention to one thought of the Islam researcher Anri Masse. He says, "That Koran caresses a woman" (Masse, 1992: 145). We've noted, that in Koran there is a special surah or women. The woman image is reminded in the majority of the Surahs, her situation, palace, role, economic situation, and her provision before getting married and even till her divorce are taken into consideration and sea on. Koran condemns the act of violence against girls and that means protection of the human right for living. Exactly from this point of view, we see in the modern Azerbaijan that in some cases a woman is abused. This is obvious that the following speculations – "our religion requires so" or "our religion says so" are being voiced in order to support early marriages of juvenile girls. As a result, they can't receive the university education. Instead, there is increase in number of "mullah-sisters" (ustazi). There is also another point in the women rights. This is a quite opposite issue. The present time reveals numerous cases of misinterpretation of freedom by some women in our country. One of the versions says: "(Cover your breast, be far from passions". But many ignore these words, justifying their behavior by the human rights. This is not as easy problem as it seems at first. We are talking about religious traditions, human rights and contradictions between them. These contradictions should be in focus of the sociological research and surveys. A question can be given, "what connection has it to gender"? Gender is one of most important issues, which need a comprehensive study in the religion. Let's turn to the academician F. Gasyzade again. He writes that women has less rights than men due to the historical rudiments, ignorance, fanaticism and a feudal system, which provides men with the leading positions (Qasimzade, 1999: 67). "That is why a situation with the women rights is far from being acceptable. Today it is necessary to waken the young generation, forming under the name of the religions factor (different currents, research, etc.) from unhealthy thoughts, to educate them to respect religions and be tolerant to them.

The famous women in Islamic tradition were called "khanym". A. Masse notes that two women were considered perfect in Islam. One of them was the Pharaoh's spouse Asia, and the other one was Mary, mother of Jesus. The Prophet Mohammad added Hadija, his wife's name and Fatima, his daughter's name to the names of these two women (Masse, 1992: 145). Summarizing our thoughts concerning Koran, and in general about the religion and the gender problems, we can make the following conclusions:

Either in Christianity, or in Judaism (Jewish religion), or in Islam in general the Creator of the human being is God, God's representatives on the Earth are prophets. Naturally, the gender difference is undeniable and manifests itself by different features in the sex discrimination;

With some difference from Christianity, Islamic religion views a woman as a person possessing rights and positions;

In the religions definite norms, limits are determined for sexes;

In family, every-day life there are definite norms, limits, determined for each of the sexes (Mirzazadeh, 2003: 120).

By granting humanness from function and purposes aspect within some inborn differences, the ways of avoiding the collision of these differences were shown, say, from the gender symmetry point of view. In the work "Sharia and its social importance" (Karimov, 1987: 122) written by G. Kerimov we find broad information about legal norms being a systematized collection of Muslim laws with doctrines, family and marriage, the punishment methods in Sharia and etc. He shows that in the field of marriage and family prohibitions coming from Sharia are especially serious. Naturally, the purpose was clear. On the one hand, it was to protect the image of Islamic religion, on the other hand, to guarantee the man's domination in family. And after family this comes in the society and the Sharia's special prohibitions on one part of sex are limitations of the human right. Further on, G. Kerimov's approach is also typical for the epoch: "If a pregnant woman gives birth to a child before the due time because of someone's guilt, 1000 coins fine was taken from the guilty person for a boy-child, and 500 coins fine for a girl-child, that is, Sharia confirms inequality of sexes already in mother's womb (Karimov, 1987: 143). In reality, there is a sex differentiation in Sharia. However there is a sensitive question arising here, you see in all cases in Sharia compared to the male sex, even though 50 to 50, a woman's right is also protected in a certain degree within the framework of human rights principles. On the other hand, it is also a historical fact that before Islam girl children had been annihilated (killed, burnt, buried alive, thrown into the river alive) and subjected to other acts of violence.

The Turkish professor B.Bilgin in his work "Woman's role in Islam, Woman in Islam" asks on the spot saying "While the Koran informs that in front of Allah it will be asked for guilt the girl-children were buried alive, could His Supremacy have

told about the usefulness of girl-children's burial alive? Do the devout persons trusting Mohammed tell him seeing clearly their places in the hell for such of their deeds?" (Beyza Bilgin, 2001: 26). The author tries to analyze another sensitive point: whether home is the place of a woman or a man. Where the women kept in their houses to be protected from? B. Bilzin answers so in person: "naturally, from the (strange) men. From the Muslim men as well! It appears that men did not rely not on women, but on their homogenous, that is, on men" (Beyza Bilgin, 2001: 26).

We come to the following conclusion from our analyses of numerous literary works in the frame of Muslim Sharia, religions and gender relations: today religions should be explained according to their viability. Undoubtedly, the epoch and the space should be taken into account by all means, our religious literary texts should be tanned not as dogmas, but through a modern view, a new approach; A belief should be propagated on the condition if the right of sex equality is really observed (Mirzazadeh, 2003: 121).

In the book "Kabus-Name", the source of XI century, written by a feudal-slave owner, a valuable moment from a historical point of view, and different problems of his epoch found their reflection. Given that gender relations are in the center of attention in our research, let us, naturally, pay attention to the chapters of the said book in regard with this issue only. In 5th, 26th and 27th chapters of the monument we read that the person having both right and power is called sovereign". Father and mother possess both the right and power (Sultanov, 1989: 33). If we take into account the epoch, time and space, it is an admonition, reprimand calling for the equilibrium of the gender role in general in the person of the father and the mother. And the idea of a "sovereign" is directly in accordance with the gender policy in a figurative meaning. Again, in the 26th chapter we meet a thought about the women's humbleness, obedience right in accordance with the gender asymmetry (Sultanov, 1989: 113).

In the 27th chapter titled "About educating a child and the rules», we read that if your child will be a girl, charge it with a modest nurse, when growing up, take a teacher for her. A girl is poor, whatever you have, first spend on a girl, solve her problems and save yourself from her grief sticking her to some other... Do not be a seller of girls (Sultanov, 1989: 119).

As if, "Kabus-Name" touches upon both yesterday and today's urgent problems by opening "gender

ideas" in these chapters. If the book regulates the gender equilibrium by showing that like the son, the daughter should learn, get education, its discrimination idea is obviously seen from the human rights point of view in saying "tie daughter is poor". The expression "sticking her to some other" is a sign of the gender violence, the reprimand "do not be a seller of girls" is a respect to the human: right, a protest against sexual discrimination.

While in the admonitions: while you have a son, charge him to a kind nurse, teach him fighting rules, teach him to rise a horse, to use arms, to swim. Naturally, the male sex is the reprimand: "Your son-in-law should be clever, know the economy, and you should know from where and by what means he earns money for your daughter's expenditure (Sultanov, 1989: 116); this is mainly a call for honesty and purity in society. Another sign of the gender relations in the work is the admonition directed against jealousy, annihilating each of the two parts of the humanity, being a social misfortune: Try not to be jealous, if you will be jealous, don't marry, because your jealousy will make her go forcibly a devious way". One more of the many branches of gender violence is the problem of going forcibly a demons way, which was shown openly in the work. Another point is that the reprimand in the man- and-woman relations "you can't find a better friend than he is" (Sultanov, 1989: 114). Naturally, though a woman is given the secrecy and place in the work, her rights are protected in a certain sense as well. In one story brought as an example in the work, it was told that already not a boy, but a girl personally chooses a boy and that case was reflected in the work as follows: "if I do not see the husband, I will not become his wife (Sultanov, 1989: 120).

There is both an ideal odalisque, and "Kabus-name". They both should and knowledgeable. They must spend their ability for a feudal or a king's entertainment. Generally, a very wide importance was given to ethical teaching, moral problems inherent in East either in this book, or in other Eastern sources and philosophy together with acquiring certain knowledge, attention was paid to rules of behavior, problems of how to behave in front of a person, what attitude should be shown to him/her.

To note, that the reprimands and admonitions, King Keyqavus told addressing his son, determine the role, activity and mutual understanding, sex, as well as the choice possibility of a man and a woman (a boy and a girl) – a human being – a personality – in the society. If in the Muslim East a woman's "out of law" position has been formed as "slave-harem"

in Western perception, "Kabus-name" clarifies these thoughts to a certain degree. Given that, this work is a reliable and important source for gender researchers (Mirzazadeh, 2003: 121).

Conclusion

The shown samples reflect several points of view. One group of scientists- researchers considers that the main historical-cultural sources in the gender criticism assignment are relative, because both history and culture are changeable and dynamic. N. Puskaryova, I. Jerebkina, I. Kon, B. Belgin, Jalal Erbay and others can be included to the ranks of the modern gender researchers, supporting this point of view. The other group –

A.Adams, M.Woltstonecraft, J.S. Mill, etc. see the imperfectness of a woman's situation in the context of the human rights and freedoms completely "in the historical guilt – in patriarchal history." However, one more group considers all events to be a reality, application of divine laws, "God's writing", "God's sign", "Creator's will". They are ideologists of religious criticism using eposes, written historical texts, myths, etc. always as "ideological means" from their selfish interest. It is a well known truth that the realities of the past and present socio-cultural history of both Western and Eastern countries do not meet the requirements of God's Laws (Gospel, Bible, Koran), passing through certain changes over time and in fact treated according to the epoch (Mirzazadeh, 2007: 75).

References

- Beyza Bilgin (2001) İslamda qadının rolu. Türkiyede kadın. – Ankara, 1 Haziran, 2001. – 64.
 Əhdi Çədid (1991) İncil. – B: Bibliya Tərcümə İnstitutu. – 621.
 Əliyev, R. (1999) İslamda ailə nigah münasibətləri. – B: İrşad. – 236.
 Kərimov Q. (1987) Şəriət və onun sosial mədəniyyəti. – B: Azərənşr. – 224.
 Masse, A. (1992) İslam. – B. – 292.
 Məmmədova F. (2002) Azərbaycan tarixinin gender aspekti. Mühazirələr toplusu. – B: Azərbaycan. – 124.
 Qasımoğlu, N. (1993) Qurani Kərim [The Holy Quran]. – B: Azərbaycan nəşriyyatı. – 368.
 QasıMZadə, F. (1999) İki fenomen və İslam. – B: İrşad. – 148.
 Rəna Mirzəzadə (2003) Gender. Siyasət. İnsan Hüququ və Cəmiyyət. – B.: Adiloğlu. – 420.
 Sultanovundur R. (1989) Qobusnamə/ Fars dilindən tərcümə R.Sultanovundur. – B: ADN. – 485.
 Лосев А. (1998) История античной философии. – М: ЧеРо. – 195.
 Любимова В.В. (1989) Женщина в современном мире: к итогам X летия женщины ООН. – М: Наука. – 358.
 Платон (1970) Сочинения. Том II. – М: Мысль. – 611.
 Платон (1971) Сочинения. Государство, 3 часть I. – М.: 752.

References

- Ahdi Chadid (1991) İncil [The Bible]. – B: Bibliya Tərcümə İnstitutu. – 621. (in Azerbaijan)
 Aliyev, R. (1999) İslamda ailə nigah münasibətləri [Family marriage relations in Islam]. – B: İrşad. – 236. (in Azerbaijan)
 Beyza Bilgin (2001) İslamda qadının rolu. Türkiyede kadın [The role of women in Islam. Women in Turkey]. – Ankara, 1 Haziran, 2001. – 64. (in Turkish)
 İmanov, H., Əhmədov, A., Əhmədli, N. (2003) Etnik dinlər və dünya dinləri [Ethnic and world religions]. – B: Elm. – 372. (in Azerbaijan)
 Karimov Q. (1987) Şəriət və onun sosial mədəniyyəti [Sharia and its social culture]. – B: Azərənşr. – 224. (in Azerbaijan)
 Losev, A. (1998) Istoriya antichnoi filosofii [History of the Antique Philosophy]. – М: ЧеРо. – 195. (in Russian)
 Lyubimova, V.V. (1989) Zhenshina v sovremennom mire: k itogam X leitya zhenshiny OON [Women in modern world: to the results of the 10th anniversary of UN women]. – М: Nauka. – 358. (in Russian)
 Mammadova, F. (2002) Azerbaijan tarihyndə gender aspekti. Mühazirələr toplusu [Gender aspect of the history of Azerbaijan. Article issue]. – B: Azərbaycan. – 124. (in Azerbaijan)
 Masse, A. (1992) İslam. – B. – 292. (in Azerbaijan)
 Mirzazadeh, R. (2003) Gender. Siyasət. İnsan Hüququ və Cəmiyyət [Gender. Politics. Human Rights and Society]. – B.: Adiloğlu. – 430. (in Azerbaijan)
 Mirzazadeh, R. (2007) Religion and gender culture. Today and Tomorrow. 5 Oktober, 2007.
 Plato (1970) Sochinenie [Essays]. Vol II. – М: Mysl. – 752. (in Russian)
 Plato (1971) Sochinenie. Gosudarstvo [Essays. The State]. Vol II, ch. I. – М: 752.
 Qasımoğlu, N. (1993) Qurani Kərim [The Holy Quran]. – B: Azərbaycan nəşriyyatı. – 368. (in Azerbaijan)
 QasıMZadə, F. (1999) İki fenomen və İslam [Two phenomenon and Islam]. – B: İrşad. – 148. (in Azerbaijan)

Sultanov R. (1989) Qobusnamə/ Fars dilindən tərcümə R.Sultanov [Kabusnama. tr. From Persian]. – B: ADN. – 485. (in Azerbaijan)

Information about authors:

I. Mirzazadeh, Rena – Doctor of Philosophy, Professor of the Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy Sciences (Baku, Azerbaijan, e-mail: Mirrena54@yahoo.com).

Авторлар туралы мәлімет:

I. Мирзазаде Рена – философия ғылымының докторы, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы Философия және әлеуметтану институтының профессоры (Баку қ., Әзірбайжан, e-mail: Mirrena54@yahoo.com).

Previously sent: February 26, 2023.

Re-registered: February 20, 2024.

Accepted: February 29, 2024.

Ш. Бүркітбаева

Истамбұл университеті, Истамбұл қ., Түркия

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ АТАУЛАРДЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ: СЕКИЗ ЙҮКМЕК ЙАРУК МӘТІНІ МЫСАЛЫНДА

Мақалада көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін діни атауларға этнолингвистикалық түрғыдан талдау жасалынды. Көне ұйғыр тілінде жазылған бұл еңбектер негізінен діни аударма мәтіндер болғандықтан дін шыққан елдің тіліндегі діни терминдер, дұғалар, аяттар көптеп кездеседі. Ата-бабаларымыздан қалған асыл мұраларды оқып-үйреніп, ана тілімізде ғылыми айналысқа енгізу үшін бұл атаулардың түп-төркінін білуіміз шарт. Мақаланың мақсаты көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни атаулардың шыққан тегін талдап, мағынасын түсіндіру. Мақаланың будда діні қолданылған территорияны анықтау, басқа тілдерге аударылу практикасын зерттеу барысында ғылыми және тәжірибелік мәні зор. Ғылыми жұмыста салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданыла келе, көне түркі тілінде сол дәуірде қолданылған діни атаулардың шығу төркінін талдауға қол жеткізілді. Зерттеу жұмысымызды жазу барысында ғылым әлемінде кең танымал будда дінін уағыздайтын «Секиз йүкмек йарук» сутрасындағы діни атаулар пайдаланылды. Жұмыс нәтижесінде мани, будда, христиан діні туралы мәтіндерден аударма жасағанда көне ұйғыр тілінде балама атаулар жасалынғандығы, яғни жаңа сөздер тудырылғандығы және олардың кең қолданылғандығы анықталып, оларға этнолингвистикалық түрғыдан талдау жасалынды. Мақаланың өзектілігі бұл тақырыптың қазақ ғылымында қазақ тілінде бұрын-соңды қолға алынбағандығы және ғылыми айналысқа түспегендігі болып табылады. Мақала мәтіндердегі ескі дәуірде қолданылған діни атауларды анықтау, ішінен қажетін алып, пайдалану түрғысынан қазақ дінтану ғылымына өзіндік үлес қосумен құнды.

Түйін сөздер: діни атаулар, этнолингвистика, будда діні, көне ұйғыр тілі, діндер тарихы.

Sh. Burkitbayeva

Istanbul University, Istanbul, Turkey

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Ethnolinguistic analysis of religious names in the ancient Turkic language: on the example of the text of Sekiz Yukmek Yaruk

The article provides an ethnolinguistic analysis of religious names found in ancient Turkic texts. Since these works, written in the ancient Uyghur language, are mainly texts of religious translation, there are many religious terms, prayers, and verses in the language of the country of origin of the religion. In order to study and introduce the noble heritage of our ancestors into scientific circulation in our native language, it is necessary to know the origins of these names. The purpose of the article is to analyze the origin and explain the meaning of religious names, which are often found in ancient Uyghur translation literary artifacts. The article has great scientific and practical significance in the study of the practice of identifying the territory where the Buddhist religion was practiced, translating into other languages. The article uses comparative-historical methods of grouping, analysis, translation, analysis of the origin of religious names used in the ancient Turkic language in that era. When writing Our research work, we used religious names from the Sutra "sekiz yukmek yaruk", which preaches the Buddhist religion widely known in the world of science. As a result, it was found that when translating from texts about Mani, Buddha, Christianity, alternative names were created in the ancient Uyghur language, that is, new words were born and their widespread use, and they were analyzed from an ethnolinguistic point of view. The relevance of the article lies in the fact that this topic has never been discussed in Kazakh science and has not entered scientific circulation in the Kazakh language. The article is valuable for its contribution to the Kazakh Religious Science in terms of identifying and using ancient religious names. In the process of writing the work, the works of several domestic and foreign scientists were used.

Key words: religious terms, ethnolinguistics, Buddhist religion, ancient Uyghur language, history of religions.

Ш. Буркитбаева

Стамбульский университет, г. Стамбул, Турция
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Этнолингвистический анализ религиозных названий в древнетюркском языке: на примере текста Секиза Юкмека Ярука

В статье сделан этнолингвистический анализ религиозных названий, встречающихся в древнетюркских текстах. Эти произведения, написанные на древнеуйгурском языке, в основном представляют собой религиозные термины, молитвы, стихи на языке страны происхождения религии, поскольку это тексты с религиозным переводом. Для изучения и включения в научный оборот благородного наследия наших предков необходимо знать происхождение этих имен. Цель статьи – проанализировать происхождение и объяснить значение религиозных имен, часто встречающихся в литературных реликвиях. Статья имеет большое научное и практическое значение при изучении практики определения территории буддизма, перевода на другие языки. В статье были использованы сравнительно-исторические, группировочные, аналитические, переводческие методы, был достигнут анализ происхождения религиозных названий, использовавшихся в эпоху в древнетюркского языка. При написании нашей исследовательской работы мы использовали религиозные имена в Сутре «Секиз юкмек Ярук», которая проповедует буддийскую религию, широко известную в мире науки. В результате работы было установлено, что при переводе с текстов о мани, Будде, христианстве в древнеуйгурском языке были созданы альтернативные имена, т. е. были созданы новые слова и широко использовались, проведен их этнолингвистический анализ. Актуальность статьи заключается в том, что данная тема никогда не применялась на казахском языке и не попала в научный оборот. Статья ценна своим вкладом в казахскую религиоведческую науку с точки зрения определения и применения религиозных названий, использовавшихся в старые времена в текстах.

Ключевые слова: религиозные термины, этнолингвистика, буддийская религия, древнеуйгурский язык, история религий.

Кіріспе

I және II Түркі қағандықтары құлағаннан кейін, олардың орнына құрылған, ғылым әлеміне Ұйғыр қағандығы деген атпен танылған III Түркі қағандығы кейіннен екіге бөлінеді. Олар тарихта Бозқыр Ұйғыр қағандығы және Хочо Ұйғыр қағандығы атауларымен белгілі. Ұлы Жібек Жолы бойындағы Хаами, Хочо, Бесбалық қалаларында өмір сүрген түркілер әрлі-берлі өткен керуендердің арқасында әлеммен байланыста болып, жер-жерде болып жатқан жаңалықтардан құлағдар болып отырған. Бұл олардың көздері ашық, көкіректері ояу, жан-жақты болуына үлкен ықпал еткен. Сондай-ақ, осындай әлеммен араласудың нәтижесінде Ұйғыр қағандығындағы түркілер бірнеше діни наным-сенімді де қабылдағанын білеміз. Ағылған керуен жолдарымен келген будда, манихей, христиан діндерін насихаттайтын еңбектерді өз тілдеріне де көптеп аударған. Осының нәтижесінде аударма әдебиет қалыптасқан. Көне түркілерден қалған жазба ескерткіштердің ішінде Ұйғыр қағандығы дәуірінен қалған жазба еңбектердің үлесі басым. Бұл еңбектер негізінен аударма мәтіндер. Көпшілігін будда және мани дінін

қабылдаған түркілердің соғды, қытай, тохар, санскрит, тибет тілдерінен аударған діни мәтіндері құрайды. Көне ұйғыр тілінде жазылған жазба ескерткіштердің жазылған уақыты 9 ғасырдан басталады деп білеміз. Әрине, оған дейін де Көне Түркі қағандықтарынан қалған тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштеріміз бар. Дегенмен, бізге жеткен әдеби тіл қалыптастырған әдеби жазба ескерткіштер болған жоқ. Көне ұйғыр қағандығынан қалған жазба ескерткіштер түркілердің әдеби, мәдени тіл қалыптастырған алтын дәуірінен хабар беретін қолжазбалар ретінде аса құнды. Ұйғыр қағандығы жазба ескерткіштері арасында будда дініне байланысты мәтіндер үлкен рөл ойнайды. Өйткені, 762 жылы ресми дін ретінде қабылданған манихейге байланысты қолжазбаларға қарағанда буддизмге байланысты еңбектер өте көп. Ал, христиан дінінің несториан тармағын ұстанған түркілерден қалған жазба нұсқалар саны өте аз. Будда діні біздің эрамыздан бұрынғы 563-483 жылдарда өмір сүрген Үндістандық Гаутама Будда атты кісі тарапынан құрылған дін. Тәңіріні қабылдамайтын будда дінінің бес негізгі ережесі бар. Олар: 1. Адам өлтірмеу; 2. Өтірік айтпау; 3. Арақ ішпеу; 4. Ұрлық жа-

самау; 5. Басқа біреудің әйелін алмау. Осы ережелердің барлығын орындаған будда дінін ұстанған кісі Нирванаға (будданың шыңына яғни жұмаққа барады) жетеді деп есептейді. Ал, мани дініне келсек манихейзм 216-277 жылдар арасында өмір сүрген Мани есімді кісі құрған дін болып табылады. Мани христиандық, зороастризм және бұрқаншылдықтың ең дұрыс деген тұстарын топтастырып, өз жүйесін құрған. Зороастризм поштары манихейзмнің күшейіп бара жатырғанынан қорқып Маниді өлтіргізеді. Мани діні қарама-қарсы күштердің бір-бірімен арпалысынан тұрады. Қара мен ақтың, жақсы мен жаманның, жарық пен қараңғының бір-бірімен күресінен тұрады. Дұға айту, ораза тұту, күнә шығару, жанды нәрселерді өлтірмеу, ішімдік ішпеу, қараңғылықтың ішіндегі жарықтың сәулелерін құтқару, т.б. игі істерді жасау мани дінінің негізгі қағидалары болып табылады. Манихейзм III ғасырдан бастап өзінің туған жері Вавилоннан бастап сол заманның барлық елдері мен аймақтарына тез тараған дін. VI ғасырда христиан діні пайда болғаннан кейін әлсірей бастайды. Кейін мүлде жойылды. Бірнеше дінді кеңінен қолданған Ұйғыр қағандығындағы түркілер қалған діни аударма әдебиетте кездесетін діни терминдер саны да өте көп. Ұйғырлар дәуірінен қалған көне түркі әдеби ескерткіштерді оқуға, үйренуге талпынған кісіге бұл діни терминдерді білген жөн. Қазақ дінтану ғылымында көне түркі дінтануының үлкен бір бөлігін құрайтын діни аударма мәтіндерді оқып, зерттеу барысында ескі дәуірде қолданылған діни терминдердің анықтамалығы жоқтығы сезіліп тұрады. Осы олқылықты ескере отырып Ұйғыр қағандығы дәуіріндегі діни мәтіндердегі діни атауларға шолу жасадық. Мақаламызға соғды жазулы көне түркі тілінде жазылған будда дінін насихаттайтын «Секиз Йарук Йүкмек» сутрасындағы терминдерді пайдаландық.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Мақалада көне түркі тіліндегі діни атауларды этнолингвистикалық тұрғыдан талдау көзделеді. Өйткені, көне түркі тілі, оның ішінде көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндер қазақ тілінде қазақ ғылымында жеткілікті дәрежеде қолға алынбаған. Түркілерден бүгінге жеткен жазба мәдени мұралардың дені дінге байланысты аударма мәтіндер екені белгілі. Көне ұйғыр

тіліндегі жазба ескерткіштерді оқып, түсіну үшін сол дәуірде қолданылған діни атауларды білу шарт.

Мақаланы жазудағы мақсат көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни атаулардың шыққан тегін ашып, мағынасын түсіндіру. Зерттеу жұмыста осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер алға қойылады:

1. Көне ұйғыр жазулы аударма мәтіндерден діни атауларды табу және шыққан тегін анықтау;

2. Мәтіндердегі діни атауларды жіктеу; дін шыққан елдегі атауын сол қалпында қолдану немесе түркі тілінде балама, жаңа сөз жасап, қолдану барысына қарай жіктеу;

3. Көне түркі тілінде қолданылған діни атаулардың қазіргі таңда қолданыста бар-жоқтығын анықтау.

Мақаланың өзектілігі қазақ ғылымында аз зерттелген тақырыптар қатарына жататын көне түркілер дәуірінің IX – XI ғасырлар аралығының қарастырылуы болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында ғалым Хаджер Тоқйүректің «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), Древнетюркский словарь. Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др., С. Клоусонның «An Etimolojical Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі), Дж. Вилькенстің «Handwörterbuch des Altuigurischen» (Көне ұйғыр тілінің қол сөздігі), Анна вон Гавеннің «Eski Türkçenin Grammeri» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Эрдал Марселдің «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы) және М. Өлмездің «Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri» (Көктүрікше және көне ұйғыр дәрістері) еңбектері пайдаланылды. Аталған әдебиеттер негізге алына отырып, ғалымдардың пайымдауларын салыстыра қарастырып, дайындалды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Көне түркілер қолданған діндер қазақ дінтануы тарихының үлкен бір бөлігі болғандықтан бұл мақаланың практикалық және теориялық маңызы зор. Қазақ, түркі, әлемдік дінтану тарихы пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

Нәтижелер және талқылама

Өзге тілден енген діни атаулар

намо: namo, nmo: құрмет < Соғд. nm'w; < Санскр. namo; < Қыт. nanwu

Намо бут намо дрм намо саң (namo but namo drm namo saṅ)

Будда дінінің әрбір мәтінінің басында және соңында кездесетін бұл сөздер ислам дініндегі «бисмиллә» сөзімен салыстырылады. Намо – санскрит тілінде «намах» (иілу, құрметтеу) дегенді білдіреді. Санскрит тілінде дыбыстық өзгеріске ұшыраған бұл сөз «о» түрімен ескі ұйғыр тіліне «намо» болып өткен.

but, drm, saṅ – үш асыл тас, (скр. триратна) бұрқаншылдықтың негізі ретінде қолданылады.

but – қытай тілінде фо – санскрит тілінде «Будда» (бурхан) дегенді білдіреді.

drm – скр. дхарма «дін, сенім» дегенді білдіреді.

saṅ – Қытай. tseng, скр. saṅgha «үйір, қауым» дегенді білдіреді. Ұйғырлар бұл сөзді «куврак» (қуврағ) сөзімен мағыналас қабылдады (Шинаси Текин, 2019:25).

Бұрқан (Burhan)

burhan, burhan: (< Қыт. fo + Түрік. han) бұрхан

Бурхан сөзі қытайша «фо», скр. «Будда» кейбір қытай диалектілерінде т, р-ге ауысады. Осылайша, ұйғырлар осы диалектілер арқылы алдымен «бур» ретінде қолданылатын сөзге кан (хан) «әмірші» сөзін қосқан. Осылайша, бурхан сөзі пайда болады (Шинаси Текин, 2019:27).

Дарни (darni)

darni, tarni: қасиетті діни жазу < Санскр. dhāraṇī < Қыт. tuoluoni

дарни – скр. дхарани (dharani) «тұмар, сиқыр, сиқырлы сөз» дегенді білдіреді (Өзлем Айазлы, 2012:304).

Дхарани (dhāraṇī) – ұйғ. дарни, тарни (darni, tarni): сиқырлы формула; Бұл адамдарды әртүрлі апаттар мен жындардан қорғайтын және әртүрлі тілектердің орындалуына мүмкіндік беретін дұға бөліктерінен, буддаларды, бодхисатваларды және әулиелерді шақыру, мағынасыз сөздер мен буындардан тұратын кітап (Кемал Эраслан, 2012:632).

Судур (sudur) қасиетті кітап < Санскр. sūtra

Судур, сутра (sudur – sātra); діни мәтін; ұйғ.

Судур, ном бітіг, наным-сенім туралы еңбектер. Бұрқаншылдықтың мәнін сипаттайтын және Будданың уағыздары сатра – питака (sātra – pīṭaka) «Будданың уағыздары мен өмір кезеңдерін сипаттайтын шығармалары» бар діни еңбектер (Кемал Эраслан, 2012:639).

Ном (nom) < Соғд. nwm; < Санскр. dharma, sūtra; < Тибет. nom; < Брахми. ṇom

Ном (nom) – дін, ілім, әдет-ғұрып, ілім, заң, жарғы.

Ном (nom) – сғд. nwm, скр. dharma «дін». Бұрқан мәтіндерінде ном бірнеше түрлі мағынаға ие (Шинаси Текин, 2019:27).

Вайшалы (vaṣaḷi) < Санскр. Vaiśālī

vaṣaḷi – скр. қаланың аты. Бұл Ежелгі

Үндістандағы он алты мемлекеттің бірі Вриджи Конфедерациясына тиесілі Личвахи тайпасының астанасы. Он алты мемлекетке тиесілі алты ірі қаланың бірі Вайсали сауда саттықтың орталығы болған. Шакьямуни Будда осында уағыз айту үшін келген. Буддаға шие берген түсінігі бар адам Вайсалилік Амбапали де Будданың ізбасарларының бірі. Мұнда адал Вималакирти де өмір сүрді. Вималарти өмірінің соңына қарай Шакьямуни Вайсалиге барады. Будда қайтыс болғаннан кейін, екінші буддисттік кеңес осында жиналды және Асока патша Будданың осында келуіне байланысты Вайсалиде тас бағаналы монастырь салады (Хаджер Тоқйүрек, 2019:88).

Чамбудивип (çambudivip) < Санскр. Jambudvīpa

чамбу – ағаштың аты, дивипа – үлкен жер бөлігі.

Тохар тілінде jambudvip джамбудвип, скр. жамбудвипа. Ежелгі үндістер әлем деп анықтаған, Меру тауының солтүстігінде орналасқан және Меру тауындағы Джамбу ағаштарының атымен аталған төрт құрлықтың бірінің аты. (қара: Мұрат Әлмалы, 2019:100)

Джамбудвипа – оңтүстіктегі қарапайым халық тұратын жер. Ол күймеге ұқсайды немесе оңтүстік бетінде үшбұрыш бар дейді. Мүмкін бұл Үндістанның оңтүстік жағалауында болуы мүмкін. Оның орны нақты белгісіз. Бұл континенттің орталығында биіктігі 100 йожана болатын үлкен Джамбу ағашы бар. Бұл үлкен ағаш барлық континентте бар. Барлық Буддалар Джамбудвипада пайда болады. Бұл жерде адамдардың ұзындығы бес-алты фут, өмір сүру ұзақтығы сексен мың мен он жыл аралығында. Джамбудвипаның астында сегіз үлкен және ыстық тозақ бар. Бұл буддизм үшін маңызды орталық (Хаджер Тоқйүрек, 2019:380).

Чихшапты (çhṣṣapṭi)

Чакшапат (çakṣapat) – соғды. Чихшапа; скр. шикшапада. – Бұрхандарға тән бес қаланың бірі наным, ғибрат, ораза, тәртіп, мораль (скр. śilā, ұйғ. биш ақығысыз йүкмек) (Эраслан К, 2012:564).

Чихшапад (çihşāpad) – соғ. – оқыту, үйрету, ілім, дінбасы еместерге арналған бес жарлықтан тұратын он тыйым (Элмалы М., 2016:317).

Вахишклер (vahşiklar) <Соғды. w'xš'ук

Вахшик (vahşik): «жын, аруақ» (Гавайн А., 1988:307); [соғд. w'χšk] гений, добрый дух (ДТС, 2016:670).

Шамну (şamnu) < Соғды. šmnu

Шамну (şamnu): «өлтіру, жою, жын, жойғыш, аландататын, кедергі, нәпсіқұмарлық, күнә және өлім құдайы» мағынасындағы Мара – Камадхатудың (Қалаулар әлемі) патшасы. Мұны Вашавартин деп те атайды. Мара пілде отырған және жүз қолы бар құдай ретінде бейнеленген. Мара қызын көрсетіп әулиелерді қорқытып немесе азғырып отырған. Гаутама Будда ағартушылыққа қол жеткізіп жатқанда, оған қыздарын жіберіп, Гаутаманың ағартылуына жол бермеуге тырысты (Тоқйүрек Х., 2019:393).

Випаши бұрқан (vīpaṣi burqan) < Санскр. Vīpaśyin

Випаши бұрқан: «випазин Будда» = Скр. Випазин, = Қытайша пи по ши, = Тибетше Рнам гзигс. Випазин термині, Буддизмде көне жеті Будданың алғашқысы, Шакиамуни Будда болса жетінші Будда болып табылады (Тоқйүрек Х., 2019:69).

Эзруа хормузта (ezrua xormuzta)

ezrua: Брахма (құдай) < Соғды. 'zrw'; < Санскр. Brahmā

эзруа: соғды тілінде «зрв», азру(в)а «Зерван; Манихейлік дінде уақыт құдай болып табылады; Буддизмде Брахманның (қасиетті, құдайлық, ақпаратты түсіндірген) мағынасы;

хормузта=хормузта: соғды. < Соғды. xwrmzt'

Хврмзт «Манихизмде алғашқы адам; Буддизмде Индра болып танылған тәңірге берілген есім» (Элмалы М., 2016:305).

ху'а йавышгун йыдын йыпарын инче айайур агырлайур тапынур удунур (ху'а yavışgun yidın uyrarın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur)

ху'а yavışgun yidın uyrarın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur 'гүл шоқтарының хош иісін құрметтейді, табынады',

ху'а йавышгун (ху'а yavışgun) «гүл шоқтары» гирлянды цветов: хуа yavīṣṣun yidīn uyrarīn inča ajajur ağırlajur tapınur udunurlar qaltı burqanlarıy tapınurlar udunurca 'олар буддалар сияқты гүлдер мен хош иісті заттардың гирляндтарын құрметтейді (ДТС, 2016:676).

Архант (arxant) < Санскр. arhat

Архант (arxant): скр. arhant/arhat. Нирвананы түсінген және қайта туылудан құтылған

адам – әулие. (Элмалы М., 2016:343); Архат немесе архан сөзі «құрметті, ағартушы» деген мағынада қолданылғанымен, ол Махаянадағы Бодхисатваны және Хинаянадағы ең жоғары типті немесе идеалды адамды білдіреді. Архат «Хинаянаның ұлы тұлғасы» дегенді де білдіреді. Ол әлемнің құтқарушысы және Будда ақиқаты ретінде белгілі. Сондықтан бұл өрнек Будда үшін де, дінбасылар, арханттар мен әулиелер үшін де қолданыла алады. Архат өзінің рухани шарықтау шегіне жетіп, Нирванаға ұмтылады. Ондай адам болашақта қайта туылу мен өлімнен, яғни Самсарадан да құтылады. Бұл сөз кейде Татхагата сөзінің синонимі ретінде де қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:173).

Пртикубут (prtikubut) < Санскр. pratyekabuddha

Пртикубут (prtikubut) = pratikabut: скр. pratyekabuddha «Өз өзінен сәуле тапқан, бірақ оны жарияламаған Будда». (Элмалы М., 2016:307); пратикабут (pratikabut): басқаларға пайдасыз болған (Эраслан К, 2012:636).

Шравиклер (şraviklar) < Санскр. śrāvaka

Шравиклер (şraviklar) – şravik – скр. шравака (şravaka) Бұрқанның ізбасарлары мен тындармандарына берілген есім. Бодхисатвамен бірге үшеуі, әрбірінің Нирванаға жету немесе тіршілік иелерін жеткізу мүмкіндігіне қарай әрқайсысының өкілі ретінде қарастырылады:

а) Шравака (şrāvaka) = хинаяна (hinayāna) “кішкентай сал” («киік көлігі» деп те атайды). Сал – дегеніміз өзеннің бергі бетінен арғы бетіне өту үшін пайдаланылатын қамыстан жасалған қайық, паром сияқты нәрсе;

ә) пратйекабуддха (pratyekabuddha) = мадхйамайана (madhyamayāna) «ортаншы сал» (марал арбасы);

б) бодхисаттва (bodhisattva) = махайана (mahāyāna) «үлкен сал» (өгіз арбасы).

Бұл үш классификация (skr. triyāna = үйғ. үч көлүнү), соңғылар яғни солтүстік Бұрқаншылар тарапынан жасалған (Шинаси Текин, 2019:27).

Негізінен «дауыс естіген, үйреткен» немесе әдетте «шәкірт, елші» мағыналарында қолданылған бұл термин, Буддизм мен Жайнизмде қолданылады. Буддизмде әдетте Шравака яғни шәкірттер төрт сыныпта бағаланады. Бұлар; «діни қызметкер» Бхикшу (Bhikṣu), «діни қызметкер әйел» Бхикшуні (Bhikṣuṇī), «діни қызметкер емес адам» Упасака (Upāsaka), «діни қызметкер емес әйел» Упасика (Upāsikā) деп көрсетіледі (Тоқйүрек Х., 2019:405).

Низванилер (nizvanilar) < Соғды. nuzβ'ny құштарлық, адамға тән арман-тілектер.

Низвани (nizvani): соғды тілінде 'nuzβny' құмарлық, ынтызарлық (Элмалы М., 2019:137).

Шлок тақшут (šlok takšut) < Санскр. śloka

Шлок тақшут (šlok takšut): “бәйіт” šlok – скр. śloka. takšut – *takuš «*бәйіт оқу»

Бадра (badra) < Санскр. bhadrā

Бадра (badra): скр. Бхадра (bhadrā): Буддаға, ілімге және жамағатқа паналаған елші әйелдің есімі; Субхадраның (Будданың қайтыс боларынан аз уақыт бұрын үйреткен брахман аскеті) қызметшісі болған қыздың аты; бір уақшаның (шайтанның) аты; байлармен жатып тұратын жезөкшенің аты.

Ратнакр (ratnakr) < санскр. Ratnākara

Ратнакр (ratnakr) = скр. ратнакара (ratnākara) = қыт. lá ná jiáluó; ратнакара буддха (ratnākara buddha) «гауһар үйіндісі, металл Будда», Ратнакара (Ratnākara) «гауһар кені, мұхит», «гауһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен Бодхисатваның есімі. Сондай – ақ қазіргі есеп бойынша жүз он екінші Будда. Шақямунидің замандасы және Вайшалілік бір жер. Термин бір Бодхисаттва формасы болып та көрсетіледі. Ол сондай-ақ шығысты басқарған Буддалардың бірі болып саналады. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерге сүйене отырып, Алокажинтамани (Ālokacintāmaṇi) болашақта Ратнакара Будда болады (Тоқйүрек Х., 2019:131).

Нарайан (narayan) < Соғды. n'r'y'n; < Санскр. Nārāyaṇa; < Қыт. Naluoyan

Нарайан (narayan: nara << скр. нара). Адамға тиесілі, адамға қатысты, өлімі бар, адам (Элмалы М., 2016:406).

Сумир (sumir) < санскр. Sumeru

Сумир (sumir) < скр. сумеру, әлемнің орталығы болып табылатын тау. (қараңыз: Текин Ш., 2019:459); = сумер (sumér): тох. сумер – скр. сумеру (sumeru) “таңғажайып көрініске ие тау; әлемнің орталығындағы тау” (Элмалы М., 2016:317).

Интрадати (intradati) < санскр. Īndradatta

Интрадати (intradati) = скр. индрадатта (indradatta) «Бодисатваның бірі», интри (intri): 1. [скр. индрья (indriya)] демоническое существо, 2. [скр. indriya] **intri qačīy** сезім мүшесі, 3. Īndradati (ДТС, 2016:224).

Тайшинг махайана (tayšing mahayana) < қыт. dacheng

Тайшиң (tayšing) =қыт. Тайшең (tais-héng) = скр. махайана (mahāyāna), үлкен арба, Буддизмдегі бір мектеп. (қараң: Гавайн А.,

1988:298); =қыт. дай-сиң (dai-šing), махаяна (большая колесница), одно из направлений в буддизме, возникшее в Северо-Западной Индии в I в. (ДТС, 2016:560).

Нирван (nirvan) < соғды. nuzβ'n; < санскр. nirvāṇa; < тохар. nervāṇ

Нирван (nirvan) < скр. «нирвана» мәңгілік тыныштық, құтқарылу (қараңыз: Айазлы Ө., 2012:329) нирван битиг (nirvan bitig) – сутралардың бірінің аты. Название одной из сутр (= скр. nirvāṇa sūtra) в махаяне (ДТС, 2016:382).

Тойыңлар (toyınlar) < қыт. Daoren (dào rèn)

Тойын (toyın): “монах, діни қызметкер”

Шмнанчлар (šmnančlar) < соғды. šmn'nch;. < санскр. śgāmaṇerī

Шымнанч (šmnanč): «діни қызметкер немесе монах әйел» [соғд. шмн'нч (šmn'nch)] монахиня (ДТС, 2016:554).

Упаси (upasi) < соғды. wp's'y, < санскр. upāsaka

Упаси (upasi): “монастырға кірмейтін дінге сенетін (ер адам)”

Упасанч (upasaңç) < соғды. wp's'nch, < санскр. upāsikā

Упасанч (upasaңç): соғд. 'wp's'nç «монастырға кірмейтін дінге сенетін (әйел адам)», соғдыша –'нч жұрнағы әйел дегенді білдіреді. (скр. упасика (upāsikā)). Бұрхан дінінің жамағаты (бурсаң «bursang», тирин «tirin», куврағ «kuvrağ» = скр. саңха «sangha») төрт бөлімнен тұрады. Алғашқы екеуі монах және монахиня. Бұлар монастырда тұрады, олар күннің белгілі бір уақытында қалаған нәрселерімен күн көреді. Қалған екеуі болса монастырға кірмейтін және еркін өмір сүретін дінге сенуші ерлер мен әйелдер (Текин Ш., 2019:28).

Діни терминдердің көне түркі тіліндегі баламасы

Теңри теңриси (tengri tengrisi)

Құдайлар құдайы. скр. деватидева (devātideva). Бұл термин «құдайлардың құдайы» дегенді білдіреді және Вишнуды атап көрсетеді. Ол сондай-ақ Будданың үйден кеткенге дейінгі есімі ретінде көрсетілген. Осылайша, тіршілік иелері Будданы құдайлардан жоғары қоя отырып, оны ең жоғары құндылыққа ие деп көрсетеді (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:181).

Тәңір – сөздің түпкі түбірі. Көне түрік тіліне жататын және азиялық ғұндар дәуірінде қолданылған деп есептелетін бұл сөздің түпкі мағынасы – «аспан». Ежелгі түсінікте найзағай, дауыл, жанбыр сияқты табиғат құбылыстары

үшін аспанда ерекше күш бар деп есептелді. Демек, «аспан» мағынасы бар сөздер «Тәңірдің мекені», «Құдай» деген мағыналарға ие болды. Қазірдің өзінде Тянь – шан (қытайша. t'ien «аспан, құдай», şan «тау») таулары қырғыз тілінде Тәңір Тоо, ұйғыр тілінде Теңри Таг, моңғол тілінде Тэнгэр уул деп аталады. Бұлардың барлығында бірінші сөз «аспан, тәңір», екіншісі «тау» дегенді білдіреді. Оның қазақша аты – Хан Тәңірі. Бұл сөз тура мағынасында «император аспаны» немесе «император құдайы» (Хатидже Ширин, 2015:27).

Ыдок (idok)

Ыд (id) – 1-ші иіс

Ыд (id) – 2-ші ит

Ыд (id) – 3. жіберу, көтеру // ыдок (idok=idok) – жіберілген, қасиетті, киелі (құдайдан жіберілген) (Кемал Эраслан, 2012:571).

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg)

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg = nom törü «қиялдау» = скр. дхарма = Қытай тілінде: fā dā yōng (qí), dà mó, dà me, dà ér mà yé, tàn mó, tuó mó). «Заң, ақиқат, дін, бұйрық, заң, пайдалану, амал, міндет, шындық, ігілік, мінез» сияқты әртүрлі мағыналарды білдіретін дхарма, тән қасиет, сана өміріміздің бірден-бір элементі болып табылатын экстаз, біздің санамыздың бір бөлігі, сана өмірі, Нирвана, Будда дініне немесе іліміне қатысты, буддисттік ілім тақырыбына, толық және кемел шындыққа негізделген ілім. Ескі ұйғыр тіліндегі «ном» сөзі грекше. Оны «номос» деп түсіндіруге болады (Хаджер Тоқйүрек, 2019:345).

Үш эрдини (üç erdini)

Үш эрдини (üç erdini) – үш асыл, скр. три-ратна, ратнатрайя, трисарана немесе шарана-гамана.

-Будда: ең кемел ағартушы

-Дхарма: Будда жариялаған ілім

-Сангха: діни қызметкерлер мен монахтар қауымы немесе Дхарманың шынайы ізбасарлары (Өзлем Айазлы, 2012:5).

Термин три «үш» және ратна «асыл» немесе «үш асыл» немесе «үш асыл тас» дегенді білдіретін триеа «үш» және Будда, Дхарма және Санга немесе Будда, заң және діни қауымдастық деген сөздерден тұрады. Бұл үштікті Брахма, Вишзу және Шүвадан тұратын Тримюртиге ұқсатуға болады. Триратнаның яғни үш асылдың көптеген түрлері болғанымен, төрт және алты сияқты бөліктері де бар. Барлық буддистер құрметтейтін және қызмет ететін үш нәрсені білдіретін бұл термин жоғарыда айтылғандай Будда, Будда ілімі болып табылатын заң мен

Буддаға сенетін қауымдастықтан тұрады. Будда – ғаламды, өмірді дұрыс түсінетін және нұрланған адам. Дхарма немесе заң – бұл барлық адамдарды ағарту үшін жасалған буддистік ілім. Сангха немесе будда қауымы — будда ілімін қолданатын, осы ілімді сақтайтын, оны тарататын және болашақ ұрпаққа жеткізетін қауым. Үш өзегі, бар азаптан арылған, азат, нұрлы адамдардың жанқиярлығымен сақталады. Буддист болғысы келетін адам өзін осы үш қазынаға арнауы керек. Қысқасы, буддизмде осы үш қазынаны құрметтеу және оған қызмет ету өте маңызды (Хаджер Тоқйүрек, 2019:66).

Арвыш (arvış)

Арвыш (arvış) – сиқыр белгілері, сиқыр (Гавайн А., 1988:262).

Чын керту (çin kértü)

Чын керту (çin kértü) – шынайы, нағыз (Өлмес М., 2017:260, 65-2); истинный и правдивый (ДТС, 2016:159); «Шындық» мағынасындағы термин, хūwàng сонымен қатар «дұрыс емес, алдау» терминіне қарама-қарсы. «Ақиқаттың негізі, кемелдік, толық ақиқат» дегенді білдіретін термин әсіресе Дхармакая немесе Бхутататата үшін қолданылады. Бұл термин Тянь -Тайдың шындықты түсіну немесе Будда болу туралы керемет ілім. Сонымен қатар, термин үшін уа̀nchéng «толық ұлылық» мағынасы да қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:287).

Секиз йүкмек (sekiz yükmek)

Секиз йүкмек (sekiz yükmek) – йүкмек «Үйме, үйінді» деген мағынаны білдіреді және ұйғыр тілінде «сегіз жүк» немесе «сегіз қала» ретінде қолданылады. Бұл сегіз қала тірі жанды жақсылыққа да, жамандыққа да жетелейді. Буддизмде сегіз сана сегіз париджана «parijñāna» сананы білдіреді. Асхтавиджана (ashtavijñāna) немесе париджана (parijñāna) яғни «танудың, қабылдаудың немесе сананың әртүрлілігі, сегіз негізгі күш немесе сегіз күшті мақсат», жаксур-виджнана (saksur-vijñāna) “көз санасы”, сротра-виджнана (śrotra-vijñāna) “құлақ санасы”, гхрана-виджнана (ghrāna-vijñāna) “мұрындық сана, джихва-виджнана (jihvā-vijñāna) “тілдік сана”, кайа-виджнана (kāya-vijñāna) “дене санасы, мано-виджнана (mano-vijñāna) “жүрек санасы, психикалық сезім немесе сана, түсіну”, клиста-мано-виджнана (klista-mano-vijñāna) “байқампаздық, өткеннен хабардар болу, есептеу, ажырату.” ретінде анықталады, Оған алайя-виджнана (alaya-vijñāna) немесе одан алынған тұқымдар әсер етеді, ол барлық өзіндік және даралықтың себебі болып табылады.

Сондықтан шындықтың көрінуіне қарсы барлық алдаулар алдыңғы шепте болады. Париджананың сегізіншісі – алайя-адана-виджняна (*alaya/āḍāna-vijñāna*) «қойма, сақтау санасы, санадағы барлық тұқымдар шығатын негіз». Виджняна (*vijñāna*) – тірі жандарды дұрыс немесе бұрыс жолға апаратын термин (Тоқйүрек Х., 2019:248).

Кам (kam)

kam – сикыршы, көріпкел (Кемал Эраслан, 2012:576).

sorcerer, soothsayer, magician (Клаусон, 1972:625).

1. шаман (с различными оттенками значения: врачеватель, исцелитель, прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник, колдун), 2. сваливать, сбивать (ДТС, 2016:439).

Улуғ йарлықанчучи көңүлин (*ulug yarlıkan-çuşi köngülin*)

Улуғ йарлықанчучи көңүлин (*ulug yarlıkan-çuşi köngülin*): «үлкен жанашыр жүрек» = скр. махакаруна = Қытай. *dàcì*, = Тиб. *snying-rje chen-mo*. Бұл термин «үлкен мейірім, тірі жандарды азаптан құтқаратын, құтқарылушыны іздейтін зор мейірімді немесе жанашыр жүрек» дегенді білдіреді. Бұл ұлы жанашыр жүрек Буддада да, Бодхисаттваларда да кездеседі. Бұл термин арнайы Куан-ин үшін қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:185).

Ағыр эмгекте (*agir emgekte*)

Ағыр (*agir*) – ауыр, қатал, ұлы, құнды, құрметті

Эмгек (*emgek*) – ауырсыну, азап, күйзеліс, еңбек

Ағыр эмгек (*agir emgek*) – үлкен азап

Азап – бұл өмір сүру жолындағы барлық тіршілік иелерінің негізгі сипаты және төрт асыл ақиқаттың біріншісі. Тұрақсыздық (*anitya*) және риясыздық (*anātman*) сияқты азап та бұл әлемдегі тіршілік иелерінің негізгі сипаттарының бірі. Духкха (*Duhkha*) «жиі азап» деп аударылады, сонымен қатар ол «ауырсынды тудыратын кез келген нәрсе» деп те аударылады. Туу, қартаю, ауру және өлім, физикалық және психикалық күйзеліс және қалаған нәрсені алмау сияқты жағдайлар буддисттік мәтіндерде азап ретінде көрсетіледі. Буддисттік ойға сәйкес, азап – бұл біздің бүкіл өміріміздің еріксіз сипаты және біз ағартушылыққа қол жеткізбейінше, одан құтыла алмаймыз (Тоқйүрек Х., 2019:20-21).

Түзгеринчисиз (*tüzgerinçsiz*)

Түзгеринчисиз (*tüzgerinçsiz = tözkerinçsiz*): «түсініксіз, өте терең». Қазірге дейін түз, төз (*tüz/*

töz) және керинчисиз (*kerinçsiz*) түрінде оқылған бұл сөзді, «з» әрпі солға тура байланыспағаны үшін бір сөз күйінде, «төзкеринчисиз» деп те оқи аламыз. Еш жарияланбаған бір ұйғыр жазбасында «төзкер» (*tözker*) етістігі бар. (Майнз 819, жол 6: көгүзинте төзкер-ип (*kögüzinte tözker-ip*) «оймен тереңдеу») (Текин Ш., 2019:30).

Чашут савлығ (*çaşut savlıg*).

чашут савлығ: «жала сөз, жала жабу» мағынасын береді.

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (*üç yavlak yolka kirür emgek emgenür*)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (*üç yavlak yolka kirür emgek emgenür*): «үш жаман, жолға шығып, азап шегеді». Бұл термин әлемде үш зұлымның туылғанын білдіреді, олар тозақ, жануар және претаның өмір салты. Тіршіліктің осы үш жаман түрінің болуы тірі табиғатқа азап әкеледі. Әсіресе тіршілік атаулы осы үш жаман өмір жолынан және мұндағы азаптан құтылушысы келеді (Тоқйүрек Х., 2019:34); үч йавлак йол (*üç yavlak yol*) «жаман мінез-құлықтың үш түрі»: таму, прет, йылқы аджун (*tamu prêt yılık ajun*) «тозақтықтар, рухтар және жануарлар әлемі» (Элмалы М., 2016:321).

Үч ағылык (*üç agılık*)

Үч ағылык (*üç agılık*) «үш қазына» = скр. трипитака (*tripitaka*) = қытай. *yǐqié jīng, sānzāng* = тибет. *sde snod gsum*. Термин, *tri* «үш» *ve piṭaka* «себет, құты немесе коллекция» сөздерінен құрылған. «Үш себет» мағынасындағы трипитака (*tripitaka*) термині, барлық Будда заңдарын, коллекциясын білдіреді. Ең алғаш бұл коллекция Қытайда жасалған. *Jīng lü lùn* Сутра, Виная, Абхидхарма Састрадан құралған үш бөлімді Будда мәтіндері әдетте Пали жазбалары болып табылады. Бұл трипитака (*tripitaka*), Будданың доктринасы орын алған Сутралар, монастырь шәкірттерінің ережелерін сипаттайтын Винаялар, Сутра және Винаялардың түсіндірмесі болған Абхидхармалардан пайда болған. Шақьямуни қайтыс болғаннан кейін оның ілімдерін бірінші будда кеңесі құрастырды (Тоқйүрек Х., 2019:431).

Этөз (*et'öz*)

Этөз (*et'öz = etöz*) «дене, тән» = скр. Кайа, кайаваджра (*kāya, kāyavajra*) = қыт. шен (*shēn*).

Термин «кайа, тану, данышпан, дене» сияқты анықтамалармен қатар шен ру (*shēn rù*) «жанасу сезімі», лиу ру (*liù rù*) «алты сезімнің бірі» ретінде де беріледі. Күнәлар немесе сауаптар үш түрде жасалады, оның бірі дене. Буддизмнің он өсиетіне жататын тірі жанды өлтірмеу, ұрлық

жасамау, зина жасамау сияқты мінез-құлықтар денеге қатысты амалдарға жатады (Тоқйүрек Х., 2019:250).

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg)

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg) «он жақсы әрекет, амал», = скр. kusāla = қыт. shàn = тиб. dge ba'i rtsa ba. «жақсы, керемет мағынасын білдіретін термин, он жақсы әрекет үшін қолданылады. Бұл он жақсы амал Буддизмде бұйрық болып қабылданады (Тоқйүрек Х., 2019:330).

Жартылай түркіше, жартылай өзге тілден енген қосарлы діни атаулар

Арыг чхшапутлыг (arig çxşaputlıg). Арыг – түркі тілінде, чхшапутлыг – санскрит тілінде.

Арыг чхшапутлыг (arig çxşaputlıg) – таза śikṣāpada = скр. вималасила (vimalaśīla); Оны Зиеме вималасила ретінде анықтаған. Вимала «таза, пәк, кіршіксіз» және сила (śīla) «таза мораль» сөздерінен тұратын термин таза моральды Бодхисаттваны білдіреді (Тоқйүрек Х., 2019:144).

Диан сақынчлыг (dyan saqınçlıg). Диан – санскрит тілінде, сақынчлыг – түркі тілінде.

Диан сақынч (dyan saqınç) – ой толғау, ойлану.

dyan – (Тох. “dhyam” < скр. “dhyana”): ұмтылу, ойлану; алты немесе он қасиеттің бірі (скр. pāramiā) (Эраслан К, 2012:566).

Диан сақынч (dyan saqınç) – созерцание; dyan saqınçlıg – относящийся к созерцанию, погруженный и созерцание (ДТС, 2016:171).

Ном көзі (nom közi). Ном – соғды тілінде, көз – түркі тілінде.

Ном көзі: «Дхарма көзі» Буддалардың және Бодхисатвалардың бес көзінің бірі. Бодхисаттва адамдарды құтқару үшін Дхарма көзімен барлық Буддист ілімінің табиғатын қамтиды және көреді. Дхарма көзі барлық оқиғалар үшін Бодхисатвалардың таза қабылдауын көрсетеді. Бодхисатвалардағы Дхарма көзі барлық нәрселерге ене алады. Айрықша термин, Қытай. Файан джиң «ачык сэчик», толығымен көру, Хинаянада төрт шындық үйретуді көру, Махаянада қайта туудан құтылу шындығын көру» болып та түсіндіріледі (Тоқйүрек Х., 2019:188).

Клп өді улуг толу атлыг (klp ödī ulug tolu atlıg). Калпа – соғды тілінде, өд, улуг, толу, атлыг – түркі тілінде,

клп өді улуг толу атлыг «үлкен мифология уақыт атты», клп = калпа = Ұйғырша калп: дәуір,

шақ, жылмен теңдестірілмейтін уақыт өлшемі. Күнәһарлар тозақта бұл уақыт өлшемінде азап шегеді (Эраслан К, 2012:634).

чынзу тэгмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tégme erdükteg kertü töz). Чынзу – қытай тілінде, тэгмэ, эрдүктег, кертү, төз – түркі тілінде.

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tígme erdükteg kertü töz) «ченжу деп аталатын дұрыс негіз» = Çin. rù rù, rù zhēn. Термин, «ченжу немесе мінсіз, айырмашылықтардағы немесе қарым-қатынастардағы кемелдік» болып табылады (Тоқйүрек Х., 2019:424).

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig). Ликзир – қытай тілінде, тип, битиг – түркі тілінде.

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig) «күнтізбе деген жазу», ликзир (likzir = likjir < қыт. li-ji < lieknziet), күнтізбе (Текин Ш., 2019:427).

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg). Азун – соғды тілінде, биш, тынлыг – түркі тілінде.

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg): «болмыстың бес формасы. Буддизмде тіршілік иелерінің ішінде бар болып табылатын болмыстық формалар бес болмыстық форма ретінде қарастырады: 1-тәңірі: <скр. дева (deva) «Құдай, тәңір», 2- йаланук (yalanuk): <скр. манушья (manuṣya) «адам», 3- йылкы (yılki): <скр. тирйагуони (tiryaḡuoni) «жануар», 4- прет (prèt): <скр. прета «рух», 5- таму: <соғ. tmw; <скр. нарака (naraḡa) «тозақ». Бұлардың алғашқы екеуі (құдай мен адам) болмыстың ең жақсы формалары болып саналады. Бірақ құдайлар әлемінде туылу екіншісіне қарағанда тартымды болып көрінгенімен, адам болып қайта туылу жақсырақ, тіпті шарт; өйткені Нирванаға жету үшін кез келген бурханның уағызын бір рет тыңдау керек және бұл адам баласы ретінде ғана мүмкін. Дегенмен, адам емес тіршілік иелерінің де бұрхан уағызын тыңдайтыны көзделеді. Қалған үшеуі «жаман жол» болып саналады (Текин Ш., 2019:30).

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç). Тсуй – қытай тілінде, айығ, кылынч – түркі тілінде.

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç) «жаман амалдар»; тсуй (tsuy) «күнә», Қытайша зуй ‘бұл жаман карма тудыратын «құқық бұзушылық, қылмыс, күнә» дегенді білдіреді. Көне түркі тіліндегі «тсуй» сөзі де қытай тіліндегі «зуй» сөзінен шыққан (Тоқйүрек Х., 2019:314);

Айыг кылынч (ayıg kılınç) «күнә» (Өлмес М., 2019:482); предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение (ДТС, 2016:31).

Бұрхан белгүрер (burxan belgürer).

Белгүртме Бұрхан «belirgin Buddha» =скр. нирманабуддха (nirmāḡabuddha) =қыт. huá fù.

нирмана «сиқырлы жаратылыс» және Будда «ағартылған, оянған» сөздерінен құралады. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) сиқырлы жаратылыстың Буддасы, Будданың бір түрі болып танылады. Термин, «Будданың адам түріндегі немесе өзгерген денесі» болып көрсетіледі. Будда және Бодхисаттва болып пайда болған дене шектеусіз және эмбебап күшке ие (Тоқйүрек Х., 2019:148).

Тепренчсиз атлыг бұрхан (teprençsiz atlg burxan)

Тепренчсиз атлыг бұрхан (teprençsiz atlg burxan): «жер жүзінде тербелмейтін Бұрханның аты». Санскрит тілінен енген термин Акшобхья (Akṣobhya), а кун биң, а вей по, а чу по йе (ā kùn bīng, ā wèi pò, ā chū pò yè) «әрекетсіз, суыққанды және тыныш», будоң, ву доң (bùdòng, wù dòng) «Будда құрбандығына байланысты ашудан құтылу» дегенді білдіреді. Бес Будданың бірі болған Акшобхияның мемлекеті болған Абхирата «куаныш орны» болып табылады және ол шығыста орналасқан. Сондықтан бұл Буддаға Абхиратаның лорды немесе билеушісі де делінеді. Акшобхия, Лотус Сутрада датон жи паң (dātōng zhī pàng) «Махабхижнабхибхудың ең үлкен ұлы» болып көрсетіледі. Акшобхия Будда болмай тұрып Бодхисаттва болған жи джиа «Джнанакара» (zhì jiǎ «Jñānākara») деп те көрсетіледі. Шығыс бағытының Буддасы (Тоқйүрек Х., 2019:92-93).

Йок куруг атлг бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan)

Йок куруг атлг бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan): 'жоқ болған, бостықтың билеушісі атты бұрхан', йок куруг (yok kurug) «жогтық, бостық»; пустота, ничто, yok kurug iligi atlg burxan «будда, называемый властелином пустоты» (ДТС, 2016:290); Термин, «бос, ештеңе жоқ, ештеңе бар болмаған» мағынасын білдіреді. Сондай – ақ, джие руо сунйата (jié guó duō sūnyatā) термині де «бос, жогтық, материалдық емес немесе рухани, шынайы емес, бар болмыстың табиғатындағы өтірік немесе алдау, болмысты шынайы деп көрмеу» дегенді білдіреді. Бұл ілімге сәйкес, барлық оқиғалар шынайы емес. Болмыстың маңызды мәні жоқ, тәуелді, тек өзгерген немесе өлген болмыс. Шексіздік – салыстырмалылықтың негізі немесе шектеусіздігі. Бір сөзбен айтқанда, ол бәріне ене алады (Тоқйүрек Х., 2019: 420).

Көмсу агылык битиг (kōmsü agılık bitig)

Көмсу агылык битиг (kōmsü agılık bitig): «сознание-сокровищница, абсолютное сознание

(=скр. алайа – виджняна (ālaya – vijñāna))»; аҮіліқ kоjmsoluk – аҮіліқ komsoluk 'амбар, хранилище, складское помещение (ДТС, 2016:19); agılık koimso bilig «жертөле туралы ақпарат», koimso agılık bilig «жертөле ілімі» =скр. алайа / адана – виджняна (ālaya / ādāna – vijñāna) =қыт. гуо шуши, а лай йе, а лай йе ши (guō shùshì, ā lái yé, ā lái yé shì) =тиб. кун гзхи рнам пар шес па (kun gzhi rnam par shes pa). Термин, алайа (ālaya) «үй, тынығу орны, жертөле» мен виджняна (vijñāna) «сана, түйсік» сөздерінен құралады. Зхонзи ши (zhōngzī shì) «сананың тұқымы немесе басқа жеті сананың негізі» мағынасына сай алайа / адана – виджняна (ālaya / ādāna – vijñāna) қайта туылу және басқару дегенді білдіреді. Бұл идеал, сайып келгенде, Агаманың нұрлы санасына мүмкіндік бере алады. Бұл термин «сана яғни түйсік көзі немесе жертөле» деген мағынада да қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:336).

Парамит битиг (paramit bitig)

Парамит битиг (paramit bitig): «даналық ізгілік кітабы»; парамит (paramit, pāramitā) ізгілік, иман, даналықтың қасиеті= скр. Парамита (pāramitā = pali), парами (pāramī) =қыт. Болуоми дуо, бо ку ми дуо, ду (bōlùomì duō, bō qù mǐ duō, dù) =тиб. Пха-рол-ту-пхиин-па (pha-rol-tu phyin-pa) =соғ. п'р'мит (p'r'myt). Парамита термині, «парама» түбірінен шыққан «ең жоғары, шың, туу өлу жағасы, бұл жағадан басқа жағаға яғни Нирванаға өту» болып табылады. Термин Буддизмде «дана» 'садақа', «сыла» 'көркем мінез-құлық', «кшанти» 'сабыр', «вирйа» 'күш немесе энергия', «дхйана» 'терең ой', «праджна» 'ақпарат', «упайа» 'дұрыс әдісті қолдану', «пранидхана» 'бодхи және бақыт үшін ант', «бала» 'күш, мақсат және даналық' болып тізбектеледі. Осы он парамитаның барлығы маңызды болғанымен, алғашқы алтауы әлдеқайда маңызды. Басқаша айтқанда, парамиталар – бұл Махаяна Бодхисаттвалардың ағартушылыққа жету үшін қолданатын ізгі қасиеттері. Осылайша, парамита «керемет» немесе «қарсы жағаға жету» деп аударылады (Тоқйүрек Х., 2019:336).

Йога атлг битиг (yoga atlg bitig)

Йога атлг битиг (yoga atlg bitig): «йога атты кітап»; книга, называемая його; «йога» название буддийского трактата (ДТС, 2016:287).

Ағыр улуг йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (agır ulug yagız yer tengri altı tōrlügin tepredi kamşadı)

Ағыр улуг йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (agır ulug yagız yer tengri altı

törlüğün tepredi kamsadı): «өте үлкен қара жер құдайы алты түрлі тербелді, шайқалды»

Ағыр улуғ: ‘үлкен, өте үлкен, ауыр, маңызды» (Өлмез М., 2017:249); йағыз йер: «қара жер, жержүзі, жер» (Элмалы М., 2016:460); тепреді қамшады = тепре – қамша: «шайқалу» (Өлмез М., 2017:290); йер теңри: «жер тәңірі» Пртхиви (Pṛthivī Tanrı) = скр. Пртхивидеви (Pṛthivīdevi) = қыт. Джианлао де шен, йе тиан, йа да луо ти ти (йа да и) пи, джианлао де де шен (йа да джианлао де тиен, йа да джианлао де зхи) (jiānláo de shén, yě tiān, ya da luó tí tí (ya da ī) pí, jiānláo de shén (ya da jiānláo de tién, ya da jiānláo de zhī)). Бұл термин, жер тәңірі, Пртхиви (Pṛthivī), Ваджрадхату (Vajradhātu) тобынан төрт тәңірдің біреуі ретінде белгілі. Сондай – ақ, он екі тәңірдің бірі (Тоқйүрек Х., 2019:388).

Алты парамит (altı paramit)

Алты парамит (altı paramit): «алты парамита» алты төрлүг бүгүленмек эрдем «алты түрлі даналық қасиет», төртли ики парамитлар «төрт және екі парамиталар» = скр. Сад-парамита (sad-pāramitā) = қыт. Лиу болуоми (liù bōluòmi), = тиб. пхар пхи ин друг «рхар phy in drug). Махайана ілімі бойынша, Бодхисаттвалардың Будда болулары үшін жазуы керек алты парамитаны (даналық қасиетті) білдіреді. Алты парамита 1. Дана (dāna): қайырымдылық; 2. Сила (śīla): моральдық мінез; 3. Кшанти (kṣānti): сабыр; 4. Вирйа (vīrya): жігер немесе энергия; 5. Дхйана (dhyāna): терең ой; 6. Праджна (praññā): даналық, түрінде тізімделеді (Тоқйүрек Х., 2019:235).

Теңрилер йеклер улуғ күчлүг луулар кнтирлар асурилар талым кракуш ханлары гантарвилар махуруглар кишилер киши ермезли (tngriker yekler ulug küçlüg luular kntirlar asurilar talım krakuş hanları gantarvilar maxuruglar kişiler kişi ermezli)

1) Тңрилер (tngriker): теңри = скр. дева (deva) «тәңір, құдай».

2) Йек (yek) = скр. йаккха (yakkha) «жын»; түбінің түрікше екендігі туралы қар. TTVI, 131. yī – ‘йе-мек’ (же мек) = *йі-гек «йамйам» = *йек-йек) = скр. нага (nāga) «айдаһар, жылан».

3) Улуғ күчлүг луулар (ulug küçlüg luular) = өте күшті айдаһарлар. Лу (Lu) = қыт. Луң (lung) «айдаһар» = скр. йакша (yakṣa) «жын».

4) Кнтирлар (kntirlar): гинтирви (gintirvi) (А нұсқасы: гнтрв (gntrv)) = скр. гандхарва (gandharva) «Индраның хош иістер шашатын музыканттары». Сондай – ақ, гандхарва (gandharva) – қайтадан тудыру үшін өлген бір

жаратылысты қайта тууға апаратын бір болмыс (фәнилік түсінік немесе табиғат рухы) болып та айтылады (Гласенапп Х., 1943:226).

5) Асурилар (asurilar) = скр. асура, жаратылыстардың ішінде болатын бес немесе алты болмыс түрлерінің сыңарларында болатын тәңірдің жауы құдіретті алыптар, дәулер. Шын мәнінде Үндістанда құдайшыл болмыс болған асуралар кейіннен құдайларға қарсы шығып, олармен соғысқан жаман болмыс ретінде танылған (Хакманн Х., 1924:2).

6) Талым кракуш (talım krakuş) = талым қара куш «қара, жыртқыш құс» = скр. гаруда (garuḍa) «аңызға айналған құс» (Капп. 105б). Алтын қанатты бұл құс түкті жаратылыстардың падишахы және жыландардың жауы. Сондай – ақ, Вишнудың көлігі ретінде де көрсетіледі. талым «жыртқыш» = талы – «тонау, шабуылдау». Талым қара Көне Түркі тіліндегі Бал Кітабында да кездеседі (Оркун Х., 1936-1941).

7) Гантарвилар (gantarvilar): гантар (скр. дандхара «жылан билеушілерінен бірінің аты»

8) Махуруглар (maxuruglar): махурук (mahuruk) = скр. маһорага «үлкен жылан». Сондай – ақ, 12 рухтың бірі.

9) Кишилер киши ермезли «әрі адам әрі адам емес» = скр. мануши – аманушйа (manuṣya-amanuṣya).

Жоғарыда аталған жаратылыстар, кішігірім өзгерістермен бұрқан діни мәтіндерінде жиі қолданылады (Текин Ш., 2019:28).

Номлуғ тилген (nomlug tilgen)

Ном тилген (nom tilgen) «Дхарма дөңгелегі» = скр. дхармажакра (dharmaçakra) = Пали (Pali). Дхарммажакка (dhammacakka) = қыт. фалун (fālùn) = тиб. чос кй и кхор ло (chos ky i 'khor lo). Дхармажакра (Dharmaçakra) – заң дөңгелегі, бүтін жамандықтарды және қарсылықтарды жоюшы Будда шындығы, Индраның дөңгелегі сияқты, адамнан адамға, орыннан орынға және кезеңнен кезеңге домаланған дөгелек. Бұл термин қытайша. жиң фалун (jīng fālùn) «айналу, заң дөңгелегін алдыға айналдыру» мағынасында қолданады. Ном тилген термині Будданың ілімін білдіреді. Үнді мифологиясында идеал билеуші немесе билеуші патша ие болған дөңгелекке санскрит тілінде «жакра» (çakra) делінеді. Жакра, құдайдың дұшпандарын шынжырмен байлауы және әділеттен таймау үшін қолданылған, кедергісіз алдыға жүретін қару. Осылай Будданың ілімдері «жакра» болып көрсетіледі. Өйткені ол адамдардың дүниелік алдаулары мен қалауларын өзіне бағындырып, олардың

көзін ашуына мүмкіндік береді (Тоқйүрек Х., 2019:215).

Қорытынды және тұжырымдама

Бүкіл түркі әлемінің алтын қазынасы көне ұйғыр жазуымен жазылған жазба ескерткіштер баға жетпес рухани байлығымыз. Әрине, оларды оқып түсіну үшін тек қана олар қолданған соғды, брахми, мани, тибет, ұйғыр т.б. жазуларды үйрену жеткіліксіз. Олар ұстанған діндерде қолданылған терминдерді де білуіміз, түсінуіміз керек. Олай болмаған күнде ата-бабадан жеткен мол мұраны ана тілімізге аударып, түсініп, оқып-үйренуіміз мүмкін емес. Осы мақсатта жұмыс жасауға тырысып соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде өте жиі кездесетін діни атауларға тоқталып, мүмкіндігінше әрбір атаудың шыққан тегін анықтауға, беретін мағынасын түсіндіруге тырыстық. Қорыта келе айтарымыз, соғды жазуымен жазылған «Секиз йүкмек йарук» аударма мәтінінен 61 сөз бен сөз тіркесінен тұратын діни атауларды теріп алып, талдадық. Оларды құрылымына қарай өзге тілден енген діни атаулар, діни терминдердің көне түркі тіліндегі баламасы, жартылай түркіше,

жартылай өзге тілден енген қосарлы діни атаулар атты үш топқа бөліп қарастырдық. Діни атауларды бірнеше ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып талдауға тырыстық.

Қазіргі қазақ жерінде қазақ халқы негізінен ислам дінін ұстанатындықтан бұл атауларды мүлде қолданбайды десек болады. Тарихи деректерге сүйенсек, будда діні қазақ жеріне үш рет келген. Алғашқы легі II – VII ғасырларда Үндістанда пайда болған буддизмнің Қытайға барар жолы Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан территориясы арқылы өткен кезде келген. Екінші легі VIII – XIII ғасырларда Бүгү қағанның будда дінін мемлекет діні деп жариялауы негізінде келген. Үшінші легі XVII – XVIII ғасырларда қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығы тұсында келген. Қазіргі таңда еліміздегі статистикаға жүгінсек 2009 жылғы халық санағында 749 қазақтың будда дінін ұстанатындығы тіркелген. 2021 жылғы халық санағына сәйкес Қазақстанда 15458 адам (оның ішіне елімізде өмір сүретін кәріс, үндіс, моңғол да кіреді) будда дінін ұстанады екен. Алайда, бүгінгі таңда түркі тектес халықтар бұл дінді қолданбағандықтан көне түркі тіліндегі діни атаулар да қолданыста емес.

Әдебиеттер

- Ayazlı Ö. (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. – İstanbul: TDK Yayınları. – 218.
Elmalı M. (2016) Daşakarmapathavadanamala. – Ankara: TDK Yayınları. – 611.
Elmalı M. (2019) Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi. – Ankara: TDK Yayınları. – 180.
Eraslan K. (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yayınları. – 664.
Gabain, Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Tarih-Dil Kurumu. – 314.
Glasenapp H. (1943) Die Religionen Indiens. – Stuttgart: Alfred Kröner. – 394.
Ölmez M. (2017) Eski Uygurca İnkilemeler Üzerine. Belleten dergisi, 65(2). – 243-311.
Ölmez M. (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. – İstanbul: Kesit yay., 3. baskı. – 566.
Orkun H. (1936-1941) Eski Türk Yazıları I-IV. – İstanbul: Alaeddin kiral basımevi. – 210.
Şirin H. (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. – 368.
Tekin Ş. (2019) Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar. – Ankara: TDK Yayınları. – 58.
Tokyürek H. (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri. – Ankara: TDK. – 608.
Насилов Д.М., Кормушин И.В., Дыбо А.В., Исабекова У.К. и др. (2016) Древнетюркский словарь, 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы. – 760.

References

- Ayazlı Ö. (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap [Altun Yaruk Sudur VI. Book]. – İstanbul: TDK Yayınları. – 218. (In Turkish)
Clouston G. (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press. – 988.
Elmalı M. (2016) Daşakarmapathavadanamala [Dashakarmapathavadanamala]. – Ankara: TDK Yayınları. – 611. (In Turkish)
Elmalı M. (2019) Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi [The Story of the Six-Toothed Elephant in Ancient Uighur]. – Ankara: TDK Yayınları. – 180. (In Turkish)
Eraslan K. (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri [Grammar of Old Uyghur Turkish]. – Ankara: TDK Yayınları. – 664. (In Turkish)
Gabain Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Tarih-Dil Kurumu. – 314. (In Turkish)

- Glaserapp H. (1943) Die Religionen Indiens [The religions of India]. – Stuttgart: Alfred Kröner. – 394. (In German)
- Hackmann H. (1924) Laienbuddhismus in China. – Stuttgart: Perthes. – 347.
- Nasilov D.M., Kormushin I.V., Dybo A.V., Isabekova U.K. and etc. (2016) Drevnetiurkskiy slovar [Old Turkic dictionary]. II edition, revision. – Astana: "Gylym" publishing house. – 760. (In Russian)
- Ölmez M. (2017) Eski Uygurca İkillemeler Üzerine. Belleten dergisi [On Old Uyghur Reduplications. Belleten magazine], 65(2). – 243-311. (In Turkish)
- Ölmez M. (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri [Kokturk and Old Uyghur Lessons]. – İstanbul: Kesit yay., 3. baskı. – 566.
- Orkun H. (1936-1941) Eski Türk Yazıları I-IV [Ancient Turkish Writings I-IV]. – İstanbul: Alaeddin kiral basımevi. – 210. (In Turkish)
- Şirin H. (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar [The Inscription of Kul Tigin notes]. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. – 368. (In Turkish)
- Tekin Ş. (2019) Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar [Uighur Texts I Kuanşi İm Pusar]. – Ankara: TDK Yayınları. – 58. (In Turkish)
- Tokyürek H. (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri [The Terms Buddhism and Manihaim in Ancient Uyghur Turkish]. – Ankara: TDK Yayınları. – 608. (In Turkish)

Information about authors:

Burkitbayeva Shynar Dubirkyzy – PhD student of Istanbul University (Istanbul, Turkey, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынар Дүбірқызы – Ыстамбұл университетінің PhD студенті (Ыстамбұл қ., Түркия, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

*Registered: March 13, 2023.
Accepted: February 28, 2024.*

Авторларға арналған ақпарат

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ журналында ғылыми мақала жариялауда қойылатын талаптар

✓ Авторларға қойылатын талаптар:

✓ Редакторлар алқасы журналдың ғылыми бағыты бойынша ілгеріде жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақалалар ТЕК журнал сайтының (Open Journal System немесе Editorial Manager) функционалы арқылы жүктелген жағдайда (.doc, .docx, .rtf) форматтарында электронды нұсқада ұсынылады.

✓ Шрифт өлшемі – 12 (андатпа, түйін сөздер, әдебиеттер тізімі – 10, таблица тексті – 9-11), шрифт - Times New Roman, туралануы – мәтіннің еніне сәйкес, аралығы – бірлік, азат жол – 0,8 см, жиектері: жоғарғы және төменгі – 2см, оң және сол жағы – 2 см.

✓ Сурет, таблица, график, диаграмма және т.б. мәтін ішінде міндетті түрде нөмірі және тақырыбымен көрсетіледі (Мысалы, 1 сурет – Сурет тақырыбы). Сурет, таблица, график, диаграммалардың саны жалпы мақала көлемінің 20% мөлшерінен аспауы қажет (кей жағдайда 30%).

✓ Мақала көлемі (тақырыбы, авторлар туралы мәлімет, андатпа, түйін сөздер мен әдебиеттер тізімін қоспағанда) әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар үшін 3000 сөзден кем болмауы әрі 7000 сөзден аспауы, сондай-ақ жаратылыстану және техникалық бағыттар үшін 1500 – 7000 сөз аралығында болуы керек.

✓ Авторлар МІНДЕТТІ ТҮРДЕ Open Journal System немесе Editorial Manager жүйесіндегі ілеспе хатында жіберіліп отырған мақала/қолжазбаның бұған дейін ешқандай басылымдарда жарық көрмегендігі жайлы, сондай-ақ мақалада өзге еңбектерге сілтеме жасалмастан олардың мәтіндерінен алынған үзінділердің жоқ екендігін көрсетулері қажет.

✓ Төлем жүргізу тәртібі мен мақаланы басып шығару құнын «Қазақ университеті» баспа үйі белгілейді және ішкі рецензенттер мен ғылыми редактордың келісімінен кейін автор төлемақы жасай алады.

Мақала құрылымы:

Алғашқы бет:

✓ Бірінші жолда – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда УДК), туралануы – сол жақ шетке қарай, шрифт – қалың.

✓ Мақала тақырыбы (БАС ӘРІПТЕРМЕН) мақаланың мәні мен мазмұнын айқындап тұруы қажет және оқырманның назарын аударарлықтай болуы қажет. Тақырып қысқа, ақпаратты болуы әрі жаргон сөздер немесе қысқарған сөздерді қамтымауы керек. Тақырыптың лайықты ұзындығы – 5-7 сөзден (кей жағдайда 10-12 сөз) құралады. Мақала тақырыбы міндетті түрде қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылуы шарт. Мақала тақырыбы қалың шрифтпен, бас әріптермен жазылады, туралануы – орталыққа қарай.

✓ Мақала авторы (-лары) – Инициалдар мен тегі, жұмыс орны (мүшелігі/аффилиация), қала, мемлекет, электронды пошасы – қазақ, орыс және ағылшын тілінде жазылады.

✓ **Андатпа** көлемі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде **150 сөзден** кем болмауы тиіс.

○ Андатпа құрылымы келесідей МІНДЕТТІ тармақтарды қамтиды:

○ Зерттеу тақырыбы жайлы кіріспе сөз,

○ Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен ойы,

○ Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік мәнінің қысқаша сипаттамасы,

○ Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы,

○ Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері, талдаулар мен қорытындылар,

○ Жүргізілген зерттеудің құндылығы (аталмыш жұмыстың сәйкес білім саласына қосқан үлесі),

○ Жұмыс қорытындысының тәжірибелік мәні.

✓ Түйін сөз/тіркестер – қазақ, орыс және ағылшын тілінде 3-5 сөз.

Келесі бет (жаңа):

✓ **Кіріспе** келесідей негізгі элементтерден құралады:

✓ Тақырып таңдау негіздемесі; тақырыптың немесе проблеманың өзектілігі. Тақырыпты таңдау негіздемесінде ілгергілердің тәжірибесінің сипаттамасы негізінде проблемалық жағдаяттардың бар-жоқтығы хабарланады (белгілі бір зерттеудің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы тақырыпты оқуға деген жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ қойылған сұрақтарға толымды жауаптың болмауынан тақырыптың теориялық немесе тәжірибелік маңыздылығымен дәлелденеді.

✓ Жұмысыңыздың нысаны, пәні, мақсаты, міндеті, әдісі, тәсілі, болжамы мен маңыздылығын анықтау. Зерттеу мақсаты тезис дәлелдерімен байланысты, яғни зерттеу пәнін автор таңдаған аспектіде ұсыну болып табылады.

✓ Материал мен әдістер – материалдардың сипаттамасынан және жұмыс барысынан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұрады.

○ Зерттеу материалының сипаттамасы оның сандық және сапалық жағынан бейнеленуін білдіреді. Материалдың сипаттамасы – зерттеу нәтижелері мен әдістерінің сенімділігін анықтайтын факторлардың бірі болыптабылады.

○ Бұл бөлімде мәселенің қалай зерттелгені баяндалады: бұрын жарияланған процедураларды қайталамайтын мәліметтер; материалдар мен әдістерді қолдану кезінде міндетті түрде жаңалық енгізу арқылы жабдықты сәйкестендіру (бағдарламалық жасақтау) және материалдардың сипаттамасы қолданылады.

○ Ғылыми әдістемеге:

- зерттелу сұрағы/сұрақтары;

- гипотеза (тезис);

- зерттеу кезеңдері;

- зерттеу әдістері;

- зерттеу нәтижелері.

✓ Әдебиет шолуы бөлімінде шетелдік авторлардың ағылшын тіліндегі зерттеу тақырыбындағы іргелі және жаңа еңбектері (кемінде 15 жұмыс), ғылыми үлесі тұрғысынан осы жұмыстарға талдау, сондай-ақ мақалаңызда толықтырылған зерттеу кемшіліктері қамтылуы керек.

○ Шығармаға қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуы немесе өзіңіздің жетістіктеріңіз туралы, алдыңғы жұмысыңызға сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

✓ Нәтижелер және талқылау бөлімі – сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және пікірталасуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Әрі бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда олардың жұмысының нәтижелерін талдап, сәйкес нәтижелерін алдыңғы жұмысымен, талдаулары мен қорытындыларымен салыстырғанда талқылау қажет.

✓ Қорытынды, нәтиже – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін жинақтау және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдану керек.

○ Қорытындының құрылымында: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай? Нәтижелері қандай? Қандай тұжырымдар бар? Дамуды енгізу, қолдану перспективалары мен мүмкіндіктері қандай? деген сұрақтар болуы керек.

✓ Пайдаланылған әдебиеттер тізімі немесе библиографиялық тізім жаратылыстану-техникалық бағыттар бойынша әдебиеттердің кем дегенде 10 атауларынан және әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар бойынша 15 атаулардан тұрады, ал ағылшын тіліндегі тақырыптардың жалпы саны кемінде 50% болуы керек. Егер әдебиеттер тізімінде кириллицада берілген еңбектер болса, сілтемелер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі - түпнұсқада, екіншісі - романизацияланған алфавитте (транслитерация).

○ Романизацияланған библиография келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация) → (жақша ішінде жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала тақырыбы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын) атауы - бар болса), ағылшын тіліндегі басылым мәліметтері.

Мысалы: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) *Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki* [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі алфавиттік тәртіпте келтіріледі әрі ТЕК мәтінге сілтеме жасалған жұмыстар ғана көрсетіледі.

○ ГОСТ 7.1-2003 сәйкес орыс және қазақ тілдеріндегі библиография стилі «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» (ККСОН тізіміне енген басылымдарға қойылатын талап).

○ Романизацияланған библиографияның стилі, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық салаларға арналған ағылшын (басқа шетел) тіліндегі дереккөздер - Американдық психологиялық қауымдастық (<http://www.apastyle.org/>), жаратылыстану және технологиялар салалары үшін - Chicago Style (www.chicagomanualofstyle.org).

○ Бұл бөлімде мыналар ескерілуі керек:

✓ ғылымның осы саласында жарықкөрген және автор шығармашылығында негізделген негізгі ғылыми басылымдар, алдыңғы қатарлы зерттеу әдістері сілтемеге алынады;

✓ өз еңбектеріңізге шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

✓ ТМД/КСРО авторларының басылымдарына шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз, әлемдік тәжірибені қолданыңыз;

✓ библиографиялық тізімде белгілі шетелдік авторлар мен зерттеушілер мақала тақырыбы бойынша шығарған іргелі және өзекті жұмыстар болуы керек.

✓ **Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер** мәтін ішінде жақшаның ішінде бірінші авторы, шыққан жылы: парақтың (беттердің) саны көрсетіледі. **Мысалы, (Залесский 1991: 25)**. Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың бір жыл ішінде жарияланған бірнеше жұмысы болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. белгі қойылады. Мысалы, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Жаратылыстану мақалалары үшін сілтемелер төртбұрышты жақшада келтірілген, мәтінге сілтемелер келтірілген жұмыстар көрсетілгендей нөмірленеді.

Мақала жариялау құны - 2000 теңге/бет (doc, .docx, rtf) А4 форматтарында электронды нұсқада ұсынылады).

Реквизиттер:

«әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Индекс 050040

Мекенжай: Алматы қ., Әль-Фараби даңғылы 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – теңге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

Информация для авторов

Требования к научной статье для опубликования в журнале КазНУ им.аль-Фараби

✓ **Требование для авторов:**

✓ Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала. Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System или Editorial Manager).

✓ Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9-11), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, интервал – одинарный, абзацный отступ – 0,8 см, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое и правое – 2 см.

✓ Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).

✓ Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3 000 слов и не превышать 7 000 слов для социогуманитарных направлений, и 1 500-7 000 слов для естественнонаучных и технических направлений.

✓ Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System или Editorial Manager о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

✓ Порядок оплаты и стоимость за публикацию статьи устанавливается издательским домом «Қазақ университеті» и производится автором после одобрения внешними рецензентами и научным редактором.

Структура статьи:

Первая страница:

✓ Первая строка – номер МРНТИ (в исключительных случаях УДК), выравнивание – по левому краю, шрифт – полужирный.

✓ Название статьи (Заголовок) должно отражать суть и содержание статьи и привлекать внимание читателя. Название должно быть кратким, информативным и не содержать жаргонизмов или аббревиатур. Оптимальная длина заголовка – 5-7 слов (в некоторых случаях 10-12 слов). Название статьи должно быть представлено на русском, казахском и английском языках. Название статьи представляется полужирным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по центру.

✓ Автор(ы) статьи – Инициалы и фамилия, место работы (аффилиация), город, страна, email – на русском, казахском и английском языках. Сведения об авторах представляются обычным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по центру.

✓ **Аннотация** объемом не менее **150 слов** на русском, казахском и английском языках.

○ Структура аннотации включает в себя следующие ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ пункты:

○ Вступительное слово о теме исследования.

○ Цель, основные направления и идеи научного исследования.

○ Краткое описание научной и практической значимости работы.

○ Краткое описание методологии исследования.

○ Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы.

○ Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний).

○ Практическое значение итогов работы.

✓ Ключевые слова/словосочетания – количеством 5-7 на русском, казахском и английском языках.

Последующая страница (новая):

✓ **Введение** состоит из следующих основных элементов:

✓ Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. В обосновании выбора темы на основе описания опыта предшественников сообщается о наличии проблемной ситуации (отсутствие каких-либо исследований, появление нового объекта и т.д.). Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

✓ Определение объекта, предмета, целей, задач, методов, подходов, гипотезы и значения вашей работы. Цель исследования связана с доказательством тезиса, то есть представлением предмета исследования в избранном автором аспекте.

✓ Материал и Методы – должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

○ Характеристика или описание материала исследования включает его представление в качественном и количественном отношении. Характеристика материала – один из факторов, определяющий достоверность выводов и методов исследования.

○ В этом разделе описывается, как проблема была изучена: подробная информация без повторения ранее опубликованных установленных процедур; используется идентификация оборудования (программного обеспечения) и описание материалов, с обязательным внесением новизны при использовании материалов и методов.

○ Научная методология должна включать в себя:

○ - исследовательский вопрос(-ы);

○ - выдвигаемую гипотезу (тезис);

○ - этапы исследования;

○ - методы исследования;

○ - результаты исследования.

✓ В секции обзор литературы – должны быть охвачены фундаментальные и новые труды по исследуемой тематике зарубежных авторов на английском языке (не менее 15 трудов), анализ данных трудов с точки зрения их научного вклада, а также пробелы в исследовании, которые Вы дополняете в своей статье.

○ НЕДОПУСТИМО наличие множества ссылок, не имеющих отношения к работе, или неуместные суждения о ваших собственных достижениях, ссылки на Ваши предыдущие работы.

✓ В разделе **Результаты и Обсуждение** – приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

✓ **Заключение, выводы** – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

○ Структура заключения должна содержать следующие вопросы: Каковы цели и методы исследования? Какие результаты получены? Каковы выводы? Каковы перспективы и возможности внедрения, применения разработки?

✓ Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 10 наименований литературы для естественнонаучных и технических направлений и 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в **списке литературы работ**, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы **в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).**

○ **Романизированный список литературы** должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Например: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) *Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki* [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Список литературы представляется в алфавитном порядке, и ТОЛЬКО те работы, которые цитируются в тексте.

○ Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень ККСОН).

○ Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений - American Psychological Association (<http://www>).

---

apastyle.org/), для естественнонаучных и технических направлений – Chicago Style (www.chicagomanualofstyle.org).

- В данном разделе необходимо учесть:
- ✓ Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
- ✓ Избегайте чрезмерных самоцитирований.
- ✓ Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
- ✓ Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.
- ✓ **Ссылки** на цитируемые работы в тексте социогуманитарного направления даются в скобках, с указанием первого автора работы, год издания: номер страниц(-ы). **Например, (Залесский 1991: 25)**. В случае, наличия в списке литературы нескольких работ одного и того же автора, изданных в один год, то дополнительно к году издания добавляется буква «а», «б» и т.д. Например, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Для естественнонаучных статей ссылки оформляются в квадратных скобках с указанием нумерации по мере появления цитируемых работ в тексте.

Стоимость публикации – 2000 тенге/страница

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество “Казахский национальный университет имени Аль-Фараби”

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН [990140001154](http://www.binn.kz)

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

Information For Authors

Requirements for a scientific article for publication in the journal of Al-Farabi KazNU

✓ Requirement for authors:

✓ The editorial board accepts previously unpublished articles in the scientific areas of the journal. The article is submitted in electronic format (in .doc, .docx, .rtf formats) ONLY by uploading it through the functionality of the journal's website (Open Journal System or Editorial Manager).

✓ Font size - 12 (abstract, keywords, literature - 10, text of tables - 9-11), font - Times New Roman, alignment - according to the text width, spacing - single, paragraph indentation - 0.8 cm, margins: top and bottom - 2 cm, left and right - 2 cm.

✓ Figures, tables, graphs, diagrams, etc. are presented directly in the text, indicating the numbering and title (For example, Fig. 1 - Figure title). The number of figures, tables, graphs and diagrams should not exceed 20% of the entire article volume (in some cases up to 30%).

✓ The volume of the article (excluding the title, information about the authors, annotations, keywords, bibliographic list) should be at least 3,000 words and not exceed 7,000 words for socio-humanitarian areas, and 1,500-7,000 words for natural sciences and technical areas.

✓ Authors MANDATORY should indicate in a cover letter in the Open Journal System or Editorial Manager that the submitted article / manuscript has not been published anywhere before, and that the article does not contain borrowed text fragments from other works without links to them.

✓ The procedure for payment and the cost for the publication of an article is established by the publishing house "Kazakh University" and is made by the author after approval by external reviewers and a scientific editor.

Article structure:

First page:

✓ The first line - MRSTI number (in exceptional cases, UDC), alignment - left, font - bold.

✓ The title of the article (Title) should reflect the essence and content of the article and attract the attention of the reader. The title should be short, informative and not contain jargon or abbreviations. The optimal headline length is 5-7 words (in some cases 10-12 words). The title of the article must be submitted in Russian, Kazakh and English. The title of the article is presented in bold lowercase letters, alignment - in the center.

✓ Author (s) of the article - Initials and surname, place of work (affiliation), city, country, email - in Russian, Kazakh and English. Authors' information is presented in regular font in lowercase letters, alignment - in the center.

✓ **Annotation** of at least 150 words in Russian, Kazakh and English.

o The structure of the annotation includes the following MANDATORY items:

o Introductory remarks about the research topic.

o Purpose, main directions and ideas of scientific research.

o A brief description of the scientific and practical significance of the work.

o Brief description of the research methodology.

o Main results and analysis, conclusions of the research work.

o The value of the research carried out (the contribution of this work to the relevant field of knowledge).

o The practical significance of the results of the work.

✓ Key words / phrases – 5-7 in Russian, Kazakh and English languages.

Following page (new):

✓ **The introduction** consists of the following main elements:

✓ Justification for the choice of topic; relevance of the topic or problem. In justifying the choice of a topic based on the description of the experience of predecessors, it is reported that there is a problem situation (the absence of any research, the emergence of a new object, etc.). The relevance of the topic is determined by the general interest in the study of this object, but the lack of comprehensive answers to the existing questions, it is proved by the theoretical or practical significance of the topic.

✓ Defining the object, subject, goals, objectives, methods, approaches, hypothesis and value of your work. The purpose of the research is connected with the proof of the thesis, that is, the presentation of the research subject in the aspect chosen by the author.

✓ Material and Methods - should consist of a description of the materials and work progress, as well as a complete description of the methods used.

o The characterization or description of the research material includes its qualitative and quantitative presentation. The characteristic of the material is one of the factors that determines the reliability of the conclusions and research methods.

---

o This section describes how the problem was investigated: details without repeating previously published established procedures; identification of equipment (software) and description of materials are used, with the obligatory introduction of novelty when using materials and methods.

Scientific methodology should include:

- o - research question (s);
- o - proposed hypothesis (thesis);
- o - research stages;
- o - research methods;
- o - research results.

✓ The section literature review - should cover fundamental and new works on the subject of foreign authors in English (at least 15 works), analysis of these works in terms of their scientific contribution, as well as gaps in the research, which You add in your article.

o It is UNACCEPTABLE to have a lot of links that are not related to the work, or inappropriate judgments about your own achievements, links to your previous work.

✓ In the **Results and Discussion** section - provides an analysis and discussion of your research results. The conclusion on the results obtained in the course of the research is given, the main essence is revealed. And this is one of the most important sections of the article. In it, it is necessary to analyze the results of their work and discuss the corresponding results in comparison with previous work, analyzes and conclusions.

✓ **Conclusion, the findings** - generalization and summing up of the work at this stage; confirmation of the truth of the statement put forward by the author, and the author's conclusion about the change in scientific knowledge, taking into account the results obtained. Conclusions should not be abstract, they should be used to summarize the results of research in a particular scientific field, with a description of proposals or opportunities for further work.

o The structure of the report should contain the following questions: What are the objectives and methods of the research? What are the results? What are the conclusions? What are the prospects and opportunities for implementation, application of development?

✓ The list of used literature, or the Bibliographic list consists of at least 10 titles of literature for natural science and technical areas and 15 titles for socio-humanitarian areas, and of the total number of titles in English must be at least 50%. **If the list of references** contains works presented in Cyrillic, it is necessary to submit the list of references **in two versions: the first - in the original, the second - in the romanized alphabet (transliteration)**.

o **A romanized bibliography** should look as follows: author (s) (transliteration) → (year in parentheses) → article title in transliterated version [translation of the article title into English in square brackets], name of the Russian-language source (transliteration, or English name - if available), notation in English.

For example: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) *Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki* [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. Foresight-Russia, vol. 5, no.4, pp. 8-30. The list of references is presented in alphabetical order, and ONLY those works that are cited in the text.

o Style of the list of references in Russian and Kazakh languages according to SS 7.1-2003 "Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and compilation rules "(requirement for publications included in the CCES list).

o Style of presentation of the Romanized bibliography, as well as sources in English (another foreign) language for socio-humanitarian areas - American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>), for natural science and technology areas - Chicago Style (www.chicagomanualofstyle.org).

o This section should take into account:

✓ Cited are the main scientific publications, advanced research methods that are used in this field of science and on which the author's work is based.

✓ Avoid excessive self-citations.

✓ Avoid excessive references to publications of authors of the CIS / USSR, use world experience.

✓ The bibliography must contain fundamental and most relevant works published by well-known foreign authors and researchers on the topic of the article.

✓ References to cited works in the text of the socio-humanitarian direction are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page (s). For example, (Saduova 1991: 25). If there are several works of the same author published in the same year in the list of references, the letter "a", "b", etc. is added to the year of publication. For example, (Saduova, 2001a: 15), (Saduova, 2001b, 22). For natural science articles, references are made in square brackets, indicating the numbering as the cited works appear in the text.

Publication cost – 2000 tenge/page

Requisites:

NPJSC «Al-Farabi Kazakh National University»

Index 050040

address: Almaty, Al-Farabi Ave. 71

BIN 990140001154

KBE 16

JSC «First Heartland Jusan Bank»

ИК KZ19998CTB0000567141 – tenge

ИК KZ40998CTB0000567151 – USD

BIC TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

<i>Ш.Т. Керім, Е. Нусінбаев</i> Әлеуметтік желілерді ислами уағызға қолдану	3
<i>R. Mukhitdinov, S. Abzhalov</i> Islamic studies analysis of Abai's beliefs in poems written between 1855-1891	13
<i>A. Жамашев, А. Құрманәлиева, Н. Елеусізбаева</i> Түркілер және ислам: түркілерге қатысты риуаяттарға хадиснамалық талдау	22
<i>A. Tuleubekov, A. Doskozhanova</i> Perfect attributes of the first in the Al-Farabi's metaphysical theology	34
<i>T. Temirbayev, A. Temirbayeva, A. Ryskiyeva, A. Kuranbek</i> Turkish religious communities in modern Kazakhstan: leaders, vectors of activity	44
<i>Ә. Әлмұхаметов, Қ. Қасабеков, Б. Мелісова</i> XX ғ. қазақ басылым беттерінде «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы.....	53
<i>T. Барақбаева, А. Дүйсенбаева, Қ. Затов</i> Мирча Элиаде және дәстүршілдік идеологиясы.....	65
<i>M. Tolegenov, Zh. Nurmatov, T. Abdrassilov</i> The significance of knowledge and wisdom in Imam Maturidi's work “Kitabut Tawheed”	73
Шетел басылымдары – Foreign publications – Зарубежные публикации	
<i>Rena Mirzazadeh</i> Religion and gender culture	84
<i>Ш. Бүркімбаева</i> Көне түркі тіліндегі діни атауларды этнолингвистикалық тұрғыдан талдау: Секиз Йүкмек Йарук мәтіні мысалында.....	93
Авторларға арналған ақпарат	106
Информация для авторов	109
Information For Authors	112